

ВАЛЕНТИНА МАСТЕРОВА

СУЧА ДОЧКА

*Від лауреата престижних
літературних премій*

**ЗНЕВАЖЕНА. ОСЛАВЛЕНА.
СВЯТА**

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВИЛЛЯ
ВІЛНІЗОН

ВАЛЕНТИНА МАСТЕРОВА

СУЧА ДОЧКА

*Від лауреата престижних
літературних премій*

ЗНЕВРАЖЕНА ОСТАВЛЕНА

Валентина Мастєрова Суча
дочка

Свята правда

Прочитавши роман «Суча дочка» за одним духом, згадав знамениту фразу Толстого: «Якщо можете не писати — не пишіть!» Валентина Мастерова, я певен, не писати цей роман не могла. Не знаю, чи вона знайшла цей приголомшливий сюжет, чи він сам «набіг» на неї за незабутнім афоризмом Остапа Вишні: «Як воно оте на мене набігає».

З власного досвіду можу припустити: життя власноруч нагородило талановиту письменницю таким рідкісним, таким «закрученим» і дивовижним сюжетом, обравши саме її надзвичайно тонку і вразливу душу, щоб вона з болем і гнівом розкрила одну з найтрагічніших сторінок нашої дійсності — зречення материнства!

Про це в нашій літературі, здається, ще не писали. Принаймні так глибоко, переконливо і так вражаюче. А головне — так щиро, просто, лаконічно, вивіряючи людей, їхні вчинки камертоном народної моралі й духовності. Саме з висоти цієї духовності й моралі, яка тримає нашу стражденну націю на цій землі, у гіркій нашій історії, Валентина Мастерова звеличує її носіїв і засуджує відступників.

Давно вже не читав із таким захватом прозу. З часів Олесья Гончара, Павла Загребельного, Григорія та Григора Тютюнників, Євгена Гуцала і Володимира Дрозда. Так захоплено читав також моїх талановитих ровесників, друзів та побратимів: Василя Земляка, Дмитра Міщенко, Петра Гуріненка, Івана Чендея, Віктора Міняйла. Але коли то було? Гай-гай, за літами й подіями, за гармидером, вчиненим модерністами та постмодерністами, здається, за справжньою прозою в нашій літературі й слід запов.

Аж ні: Марія Матіос, Любов Пономаренко, Теодосія Зарівна. А тепер ось — Валентина Мастерова! Кажуть, жінки витриваліші за чоловіків, бо сильніші, живучіші. Самі життя дають, навіть помираючи. І в голод виживають частіше за чоловіків. А тепер ось — і в літературі, коли її, з одного боку, прагматичне «ринкове» суспільство списує на баласт, добивають телевізія, порнографія, криваві бойовики, а з іншого — так званий «авангард», андеграунд і постмодерн підривають ізсередини, — талановиті наші письменниці, виявивши

духовну та моральну стійкість і чистоту, вистояли самі й стали на захист нашої нещасної літератури своїми талановитими творами, а не галасом і деклараціями.

Читайте — і «обретете». Так, як я читав, не відриваючись, до третьої-четвертої години ночі. Того самого вам бажаю. І, певен, так воно й буде.

Наша література поповнилася справжнім твором — глибоко народним, високохудожнім, без викрутасів-прибамбасів. Роман Валентини Мастерової подарує вам гіркий шмат життя, у якому пізнаєте навколишню дійсність, що бере нас за горлянку — особливо в селах. Але возрадує вас правдивістю вчинків і подій, яскравістю й переконливістю людських доль і характерів, майстерними діалогами — теж вихопленими з живого життя. Мовна характеристика героїв, здається, ще більше, ніж портретна, визначає кожную дійову особу, аж до малого Івана, покинутого Любою і всиновленого Оленою.

Я зжився з цими людьми. Мені важко уявити, що їх не існує, самої Олени, її прекрасних, скромних і роботящих батьків та отої Партизанки-знахарки, мудрої баби Степаниди. Це, мабуть, найкраще виписаний характер. На таких жінках вся наша нація тримається. Істинно народний характер!

Еклезіаст: «В майбутні дні все буде забуто. Нема пам'яті колишнім людям. І любов їхня, і ненависть, і ревність пощезнуть. І нема вже їм участі ні в чому, що діється під сонцем!..»

Воно й справді: усе минає та забувається. Залишається лише відображене в мистецтві, зокрема й у таких правдивих творах, як роман Валентини Мастерової.

*Олександр Сизоненко,
письменник*

Суча дочка

У чималій кімнаті, перед великим, на весь зріст, дзеркалом стояла дівчина, зовсім дівчинка, вдивлялася у своє відображення, перебираючи пальцями довге русяве волосся. Підняла брови, немов дивуючись сама собі, посміхнулася. Несподівана хмарка налетіла на чисту блакить її очей, і вони потемнішали. Закинула волосся за плечі.

— Мамо, — озвалася до матері, яка поралася біля печі.

— Що таке? — мати розігнулася, глянула на доньку. Та зніяковіла, накрутила на палець русяве пасмо.

— Нічого, я так.

— Кажі вже, — голос у матері нарочито серйозний, а очі лагідні, посміхаються.

— Можна я спідницю трохи підшию, а то дівчата всі у короткому ходять, одна я, наче попадає та? — запитала несміливо.

— Іще чого, Олено, — тепер очі у матері були серйозні. — Я підшию лозинякою — тоді знатимеш. Нехай дівчата як хочуть, так і ходять — у них на це свої матері є.

Олена закусила губу, ображено глянула на матір:

— Вічно ви: і в кіно не йди, і на танці не йди, і вбирайся, мов баба столітня.

— Довбиралася і доходилася уже, — мати сердито гримнула у печі рогачем. — Чужі діти по інститутах, а ти он — на ферму.

— Мамо! — у доньки на очах виступили сльози.

— Що — мамо? Було про науку думати, а не про гульню, а тепер. — Відчула несправедливість своїх слів, ще більше розсердилася, кинула у куток рогача і вийшла з хати.

Оленка знову подивилася у дзеркало, зняла нову довгувату спідницю і взяла зі спинки стільця старі спортивні штани.

У розчинене вікно заглядало зелене гілля груші-іллівки. Трохи недозрілі, та вже чималі плоди густо звисали між листям. Вона підійшла до вікна, знічев'я зірвала найближчу грушку, хотіла надкусити, але потримала в руці й поклала на стіл. Потім сіла на підвіконня, трохи посиділа, ніби про щось роздумуючи, і сплигнула на

великий куш засихаючих півоній. Перейшла через сад, зазирнула за високий сусідський паркан — у дворі тітка Дуня сипала курчатам зерно.

— Тітко, а Люба приїхала? — запитала високу худорляву жінку, запнуту хусткою ледь не по самі очі.

— Приїхала.

Дуня спідлоба глянула на дівчину, кинула ще жменю зерна й пішла до хліва. А та озирнулася, чи немає нікого поблизу, підтягнулася на руках і переплигнула через паркан. Кури закричали й порозліталися в усі боки. Прошмигнула у сіни, щоб не чути, як тітка сваритиметься:

— Важко їй вулицею обійти, зайти через хвіртку, як усі нормальні люди ходять. Ні, лізе, наче злодюга та. Скільки разів уже казано.

— Привіт! — гукнула ще з порога, на ходу знімаючи старенькі стоптані туфлі. Озирнулася на двері, чи не йде слідом тітка, і спитала: — Ну, як?

— А сідай он, — показала Люба на диван із високою дерев'яною спинкою. В руках тримала новеньку платівку. — Хочеш послухати Магомаєва — сьогодні купила?

— Ух ти, — Оленка захоплено подивилася на подругу. — Давай. — Сиділа, обнявши коліна руками, і легенько похитувала головою в такт мелодії. А Люба притулилася до столу й дивилася кудись за вікно. Трохи вища від Оленки, у короткій модній спідниці. Волосся стрижене «під хлопця». І в карих очах задерикуватість хлопчача. Враз вимкнула програвач на середині пісні.

— Ленко, мені з тобою поговорити треба — пісню потім дослухаєш.

Оленка з жалем глянула на програвач, здвигнула плечима.

— Як хочеш. Могли б і послухати трохи — я нікуди не спішу.

Люба хотіла знову програвач увімкнути, але передумала.

— Ні, давай поговоримо, поки в хаті нікого немає. Це серйозно, — обличчя дівчини й справді стало серйозним. Вона глянула на подругу, запитала: — Ти куди думаєш йти на роботу?

Оленка знову здвигнула плечима:

— Не знаю. Мати каже — на ферму, — голос дівчини жалібно затремтів. — Мені тепер однаково.

— Ну в тебе й мати, — Люба криво посміхнулася. — Салтичиха. Невже ти її послухаєш? Глянь на себе, Ленко. Ну, глянь, — схопила

подругу за руку, потягла до дзеркала, що висіло над столом. — Подивися. Тебе одягни по-людському — королева. А уяви себе кожного дня у гною. Та через три роки ти бабою старою станеш.

— Не стану, — Оленка висмикнула руку. — Я через рік знову буду вступати.

Люба засміялася й сіла прямо на стіл.

— Після ферми у столичний медінститут?! Без блату, без хабара? Невже це літо нічого тебе не навчило?

Оленка відійшла від дзеркала, стала біля одвірка.

— Кажи, що хотіла, бо я піду додому.

Люба зневажливо глянула на подругу.

— Не сердься, а подивися на життя реально. Для тебе ж самої краще буде. З твоїми батьками медичного тобі не бачити. Хочеш учитися — заробляй стаж. Поїхали зі мною в місто — я собі роботу знайшла, і тобі знайдемо. Підеш у лікарню прибиральницею, тоді точно вже вступиш.

— Оце і весь твій секрет?

— Ні. Мій секрет... — Висмикнула із пластмасової вази живу квітку й переламала навпіл зелене стебло. — Мені треба пройти медкомісію — без цього на роботу не беруть. Ти мені допоможеш?

— Я? — Оленка здивовано подивилася на подругу. — А сама — хвора, що не можеш?

— Може, й хвора, — Люба повертіла у руках зламану квітку, хотіла поставити назад у вазу, але квітка впала на стіл. Вона взяла її і викинула через вікно на вулицю. — А тобі це за просто, — зіскочила на підлогу. — Будемо удвох у місті жити, квартиру знайдемо.

— Добре, — нехотя погодилася Оленка, — тільки якось воно...

— Та припини ти, — обірвала її Люба. — Наче в школі. Піді ще у своєї матері дозволу спитай, то вона наробить крику на всю вулицю. І моїй нічого не кажи, бо тоді точно обидві опинимося на фермі.

Наталка, як могла, умовляла доньку, потім розсердилася:

— Чого ти поїдеш — шукати хвороби на свою голову в місті? Хіба у селі немає роботи?

— На ферму, мамо, чи з тобою в ланку? Усі їдуть, одна тільки ти мене не пускаєш, а я вже й роботу собі знайшла, — Оленка з надією глянула на батька, що мовчки сидів на маленькому саморобному

стільчику і кутив у прочинені двері. Батько по черзі дивився на дружину, на доньку і думав щось своє.

— Ото — робота? — мати докірливо похитала головою. — Ферми побоялася, а гівно носити за всіма не гидуєш. Ще побачиш, що то за робота. Любка, не бійсь, на фабрику ушипкалась, а ти... тьху! От тобі й інститут, от тобі й академія. А ти чого мовчиш?! — гримнула на чоловіка.

— Нехай, як хоче, — батько глибоко затягнувся цигаркою. — Чого ти до неї чіпляєшся? Надумалася їхати — не тримай. Село від неї нікуди не дінеться.

Мовчазний за натурою Микола не любив говорити. Як не обізветься Наталка до нього, так він може й промовчати до самого вечора. Тільки співав, і то мелодію — не любив Микола слів. І тепер — сказав, кинув під комин недопалок і замовк. Наталка й собі замовкла. Потім уже зі сльозами в голосі:

— Ростила, ростила. А тепер залишайся, як хочеш. Он город тріщить. Як я ту картоплю сама викопаю?

— Я приїжджати буду, — Оленці стало жаль матір. — Правда, мамо.

Наталка глянула на дочку, похитала головою:

— Наїздиш. Хіба за торбою, як їсти захочеш.

Квартиру Люба знайшла сама. На фабриці їй дали адресу самотньої напівсліпої жінки, яка жила неподалік у старому фабричному будинку на кілька сімей. Оленці те житло здалося похмурим і непривітним. І тепер, коли збиралася їхати з дому, так гостро відчула батьківську хату, яка дихає з усіх кутків материнським теплом. Озирнулася — на стінах ще давні бабині рушники на таких же давніх іконах. Намальована колись дідом Іваном картина у масивній саморобній рамі. На ній дівчина з довгою косою стоїть босоніж на мокрому піску, вдивляється на другий берег ріки, де один, без господаря, кінь п'є воду.

— Мамо, а кого то дід намальовав? — не раз питала у матері Оленка.

— Ай, — відмахувалася та. — Діду твоєму аби нічого не робити. Він лише б малював та на Десні гав ловив.

Десь у коморі, у старій скрині лежали ще малюнки без рам на домотканому полотні. Оленка відчула, що відривається не тільки від

домівки, а й від цілого світу, в якому залишається її дитинство.

Уранці наступного дня Микола ніс доньчині сумки до автобуса. Поставив біля магазину, де автобус розвертався, витяг із кишені цигарку, та не запалив, тільки пом'яв у руках.

— Там дивись, — промовив розважливо, — буде погано, кидай усе й вертайся додому. — Хотів іще щось додати, але в цей час велика чорна сумка стала поруч із Оленчиними.

— Здрастуйте, — Люба сіла на вологу від вранішньої роси лавку. Глянула на подругу, на її довгу нову спідницю, заплетене у косу волосся, насмішкувато хитнула головою й нічого не сказала. Слід того насмішкуватого погляду довго не зникав із її обличчя, навіть в автобусі, коли вони сиділи поруч і кожна думала про своє.

Перший робочий день у лікарні видався важким для Олени. Старша медична сестра поводила її по відділенню, показала, що до чого, познайомила з обов'язками й дала білий халат і косинку. Оленка наділа той халат, і щось перехопило їй у горлі. Стояла у невеличкій комірчині з відрами, ганчірками й дивилася на себе у маленьке дзеркало на старій списаній тумбочці. Заплющила очі, уявила, як уперше увійде в палату. Але не з ганчіркою і шваброю, а з фонендоскопом. Упевнена, привітна до тих, хто чекатиме її допомоги. Розплющила очі, зітхнула, ще раз поглянула на себе у дзеркало, взяла відро і вийшла у коридор.

До кінця чергування ледве трималася на ногах і з жахом думала про наступне. А коли прийшла додому, лягла, навіть не ївши, і проспала до ранку. Цілих дві доби вона тепер була вільна і не знала, куди діти час. Спитала у хазяйки квартири, чи далеко звідси бібліотека, але та не знала. Прожитий день у маленькій кімнатці чимось нагадував добровільне ув'язнення, коли дівчина нічого не відчувала, окрім суму за домівкою.

Прийшла з роботи Люба — й Оленка повеселішала. Поставила на стіл вечерю, але подруга від їжі відмовилася і прямо в одязі лягла на ліжко.

— Стомилася? — поспівчувала Оленка, та Люба не відповіла, заплющила очі й, здавалося, заснула.

Вона бачила, що подруга не спить, але не стала набридати розмовою, мовчки сіла на своє ліжко, що стояло під іншою стіною кімнати. Нараз Люба обізвалася, не розплющуючи очей.

— Ленко, давай тобі волосся обстрижемо. Хочеш — як у мене, або хімію зробимо.

— Я не знаю, — здвигнула плечима Оленка. — А що мені мати скаже?

— Як хочеш. Тільки так у місті ніхто не ходить. І взагалі, — дівчина підвелася на лікоть, — ти якась, наче оте плаття залежане, — і нове, і вже з моди вийшло. Глянеш на тебе, й відразу видно — селючка необтесана.

Оленка почервоніла, та нічого не відповіла, тільки запитала ще раз:

— Не хочеш їсти?

— Чого ти до мене причепилася?! — несподівано крикнула Люба. — Чого ти лізеш зі своєю вечерею? Як тобі їсться, то їж!

— Але ж ти голодна, — Оленка розгублено дивилася на подругу.

— Яке тобі до того діло?

— Як хочеш, — встала з ліжка, підійшла до столу. Зібрала посуд із їжею і понесла на кухню. Повернулася, роздяглася й хотіла вимкнути світло, та Люба промовила зовсім тихо:

— Не вимикай — я ще теж роздягатися буду.

Поволі зняла кофту, потім — спідницю. Ривком зняла сорочку — живіт у неї був туго затягнутий великою хусткою. Оленка здивовано дивилася на той живіт, потім перевела погляд на Любине обличчя.

— Нащо ти? — запитала зіщулившись, ніби від холоду.

Люба не відповіла, нервово розв'язуючи вузли. Оленка відсунулася на ліжку до самої стіни й, сидячи, натягла на себе ковдру аж до підборіддя, коли побачила великий живіт із червоними від хустки рубцями.

Подруги мовчки дивилися одна на одну. Тільки Любині очі звузилися, Оленчині ж, навпаки, розширилися від переляку, потім наповнилися слізьми ще дитячого розпачу.

— Не скигли й не питай нічого — то не твоє діло, — нарешті озвалася Люба. Надягла нічну сорочку, вимкнула світло, лягла і відвернулася до стіни.

Уранці Оленка прокинулася першою, зготувала свіжий сніданок. Підійшла до Люби — та лежала з розплющеними очима.

— Не спиш? — запитала якось винувато. — А я тобі сніданок приготувала. Хочеш, принесу?

— Я не буду їсти, — Люба підвелася і босими ногами стала на підлогу.

— Але ж ти й не вечеряла.

— Ну і що? — засміялася та. — Не бачиш — фігуру бережу. Давай краще допоможи затягнутися, — взяла зі спинки ліжка вчорашню хустку й кинула Оленці. — Дужче, — сердилася, коли подруга легенько затягла хустку, — коліном притискай — не бійся.

— Ти ж його так задавиш, — відступила знічено Оленка.

— Задавиш його. — Люба сама заново почала затягуватися. — Якби я могла, я б його так перетягла, щоб і не кавкнуло. Тільки воно, падлюче, ані зривається, ані отруюється. Знаєш, скільки я гидоти всякої перепила? Наче й замре — думаю: ну, все, а воно потім знову ворухиться. Що йому іще зробити? Ну, що? — втупилася в Оленку безтямними очима.

— Уже нічого не зробиш, — як могла, розважливо промовила та. — Собі тільки наробиш лиха!..

— Зроблю! — перебила її Люба.

— Ось побачиш.

— Збожеволіла, — Оленка відступила до дверей. — Ти збожеволіла.

— А ти?! — Люба хотіла сказати щось іще, але тільки звузила очі, у яких була сама ненависть. — Менше гавкай. Тобі добре, а мені як? Що мені з ним робити — з'явиться у село, щоб мати убила? — впала на подушку і вибухнула плачем.

Оленка щільніше зачинила двері, підійшла до подруги.

— Не плач, Любо. Може, й справді можна щось придумати — поки не їхати у село.

— Я придумаю, — Люба відірвала від подушки заплакане лице, — я вичавлю його зі свого життя, — щосили здавила обома руками живіт, мовби зараз хотіла роздавити дитину.

Коли вона пішла на роботу, Оленці захотілося поблукати містом. Перед невеличким дзеркалом розчесалася й нараз відчула, як страшенно хочеться зібрати речі й піти на вокзал. Навіть пошукала очима свою велику сумку. Потім посміхнулася невесело і пішла у нервовий міський ранок.

Трохи більше, ніж за тиждень, поїхала додому. Ще звечора Люба наказувала:

— До нас не заходь. Мати прибіжить, скажеш — не можу приїхати й не скоро зможу. Фабрика — це їй не колгосп, нехай не думає. І дивись мені, не ляпни чогось. Комусь проговоришся — я знаю, що із собою робити.

Додому Оленка приїхала пізно. Біля хвіртки трохи постояла — боялася, що до хати зайде й розплачеться ще біля порогу. Батько з матір'ю вже повечеряли: мати щось робила коло печі, а батько читав за столом свіжу газету.

— От і поміч приїхала, — зрадів уголос, — а ти журилася.

Наступного дня із самого ранку Оленка вийшла на город. Мати умовляла ще поспати, бо ж он яка змарніла, та донька не послушалася. Взяла у повітці корзину й заступ, глянула на сусідський двір і пішла працювати у найдальший кінець. Але Дуня вгледіла її відразу, не встигла вона накопати й корзину картоплі.

— А моя де? — гукнула прямо з двору.

Оленка почула, та не розігнулася, тільки ще дужче почала налягати на заступ.

— Ти що, оглухла? — підійшла Дуня до неї.

— Та ні, ось виберу, — Оленка ховала очі, щоб не дивитися на тітку.

— Чого Люба не приїхала? — спитала сердито, мовби саме Оленка була в цьому винна.

— Вона, тітко, не може, — дівчина дивилася не на сусідку, а на заступ, — вона на роботі сьогодні, — і відчула, що червоніє.

— На роботі? — перепитала Дуня. — А-а. Тоді на тому тижні нехай приїде. Скажеш їй, що і вдома роботи багато.

Оленка старалася, працювала, не розгинаючись, навіть обідати не входила до хати. Вже під вечір, коли добре натомилася, сіла на картоплиння, задивилася кудись поперед себе. Надвечір'я було лагідне — ні вітру, ні хмар. Тільки сонечко, що, здавалося, теж натомилося за день, поволі котилося за Махонькин ліс. Оленка підставила долоню до чола, щоб подивитися на захід, і побачила, як разом із жінками йшла з поля мати. Донька вгадала її відразу не тільки по знайомому одягу, а й по ході. Ступала мати м'яко, немов задумливо, і завжди дивилася на землю, ніби боялася спіткнутися. Невисокого зросту, в білій хустині,

світлій блузці, ще й досі струнка, Наталка здалеку була схожа на дівчину.

«А вона у мене й справді молода, — захоплено подумала донька. — Тільки вироблена дуже». Зітхнула, підвелась і знову взялася копати.

— Стомилася? — Наталка не заходила до хати, а відразу пішла на город із корзиною і заступом.

— Чого це ви, мамо, прийшли? Ідуть хоч поїжте та відпочиньте трохи, — запротестувала Оленка. — І так за день наробилися.

— А ти хіба гуляла? — посміхнулася мати. — Он скільки викопала! А вдвох воно іще швидше. Прийде корова з паші, тоді вже обидві підемо.

Розпитувала про лікарню, про хазяйку квартири, а сама думала про те, як донька схудла й ніби щось змінилося у ній. Що — не могла збагнути й докоряла собі, що так легко відпустила її з дому.

З часом Оленка втягувалася у роботу, вже не так стомлювалася від біганини, лікарняної метушні і сприймала своє нинішнє становище як данину майбутньому. Але у цьому чималому місті їй було самотньо. Люба з кожним днем робилася мовчазнішою, озивалася на розмову нехотя і то роздратовано. Ще й тітка Дуня напосідала на Оленку: чого Люба не їде? Переказувала дочці, що сама явиться у місто, як не діждеться додому. Люба сердилася на Оленку:

— Годі тобі пертися у село, на очі. Їздиш і їздиш, наче змарочне, щоб мою матір драгувати. Посидь місяць без сидора — нічого з тобою не трапиться.

— Хіба я тільки за сидором їду? — виправдовувалася Оленка. — Я ж за батьками скучаю.

— А я, думаєш, не скучаю? — спалахнула гнівом Люба. — За батьками. Знаємо, за якими батьками ти скучаєш. До того сухомозкого Андрія мотаєшся. Ще вона когось і обдурити хоче.

— А от і ні, — почервоніла Оленка. — Я не мотаюсь. Я...

Люба голосно засміялася:

— А що — може, він сюди їздить?

Оленка деякий час мовчки дивилася на подругу, потім промовила:

— А що мені тут робити? Сиджу днями у цьому закапелку, наче монахиня, — ні друзів, ні знайомих. Краще б я була на ферму пішла.

— Іще встигнеш, — посміхнулася Люба, але так, мовби скривилася. — Ферма від тебе ніде не дінеться, як і твій отой... Тільки він, Ленко, не любить дівчаток із кісками, маминих донечок — він тобі цього не казав?

— Чого ти до мене причепилася? — розсердилася Оленка. — Яке тобі діло до нас із Андрієм? Знаєш, Любо, мені інколи здається, що ти ненавидиш мене. А от за що — не можу зрозуміти. Чим я перед тобою завинила?

— Зави-и-ни-и-ла, — немов луна, повторила за нею Люба, вслухаючись у слово. Замовкла і різко відвернулася до стіни.

Останні два тижні на роботу не ходила — написала заяву на звільнення і днями лежала на ліжку. Хазяйці квартири сказала, що хвора, і та зовсім не заходила у дівочу кімнату. Годинами Люба лежала без сну. Оленка чула, як вона притишено стогнала серед ночі. Раділа, коли йшла на роботу на цілу добу, і кожного разу поверталася додому з тривогою. У село не їздила, хоча й знала, як хвилюються батьки, писала листи, виправдовуючись і обіцяючи скоро приїхати. У маленькій кімнатці разом із Любою і сама почувалася приречено, чекаючи того, про що обидві уникали говорити.

Перейми почалися у неділю вранці. Люба голосно зойкнула і злякано сіла на ліжку.

— Чого ти? — Оленка розплющила у темряві очі. — Що таке?

— Не знаю. Здається, почалося. Хоча іще рано, а може, й ні-і-і...

Оленка підвелася, увімкнула світло. Обличчя Люби, й без того бліде, дужче зблідло, в очах розпач.

— Що мені робити? — прошепотіла до Оленки. — Страшно, ой, страшно, — підборіддя тремтіло, а лице кривилося від болю.

Оленка підійшла, присіла на краєчок ліжка:

— Не бійся — усі народжують. Будемо збиратися в лікарню.

— Я не того, — в очах Люби стояли сльози. — Я боюся, що буде потім зі мною, куди я дінуся? Ти поки нікому не кажи, добре? Хто питатиме — я додому поїхала.

На вулиці випав сніг, тільки-тільки прикрив сіру буденність асфальту. Мляво горіло світло у вітринах магазинів. Порожні тролейбуси шурхотіли містом, не спиняючись на безлюдних зупинках. В один із таких тролейбусів із промерзлими вікнами і зайшли Люба з

Оленкою. Люба раз у раз стримувала стогін, до крові кусаючи губи. Біля дверей пологового будинку взяла Оленку за руку:

— Далі — я сама.

— Але ж... — Та ладна була не тільки вести її у приймальню, а й сидіти там, доки не закінчаться страждання.

— Ні, не йди, не треба. Вертайся додому, — Люба подивилася Оленці в очі, потім ніби відштовхнула її і різко відчинила важкі, пофарбовані білою фарбою двері. У коридорі прихилилася до стіни й голосно застогнала.

— А чого сама? Ну, пішли потихеньку, — літня жінка взяла Любу під руку. — Давай пройдемо туди, — показала на скляні двері. — Отак, — посадила на кушетку, допомогла роздягнутися.

За столом сиділа ще одна, стомлена безсонною ніччю, жінка. Озвалася до Люби, уважно дивлячись на неї поверх окулярів:

— Що? Документи?

Люба відкрила невеличку сумочку, яку принесла з собою, пошукала.

— Тільки комсомольський квиток, — промовила розгублено і голосно застогнала.

Жінка осудливо хитнула головою:

— Добре, що комсомольський квиток, тільки тут не райком комсомолу. Тут дітей народжують, а не в партію вступають. Кажі вже, як твоє прізвище.

Люба не відповідала, немов не розуміла, про що її запитують. Потім поклала квиток назад у сумочку і тихо промовила:

— Самойлюк Олена Миколаївна, тисяча дев'ятсот п'ятдесят сьомого року народження.

Майже цілий день Оленка блукала по місту, хоча, здавалося, дня й не було. Вранішній морок до кінця не розвіявся, і темніти почало відразу після полудня. Думала про Любу. Коли останній раз їздила в село, тітка Дуня приходила й кричала:

— Ти мені не бреші! Кажі правду, чого те стерво додому не їде? Я ось до вас доберуся. Я побачу, що ви там робите, у тому городі.

— Чого ти, Дуньо, кричиш? — заступилася за Оленку мати. — Приїде твоя Люба. Он же дитина каже, що план на фабриці горить і у вихідні працюють.

— Вони накажуть — ти їм вір... — І вже зі сльозами на очах: — Ти мені скажи, Олено, нічого з нею такого?..

Оленка силувано посміхнулася:

— Та приїде. Казала — може, й на ті вихідні.

Андрій теж не виходив із голови — що подумає про неї, коли вона стільки часу не приїжджає додому? Високий, справді худорлявий, тільки плечі широкі, міцні, юнак стояв перед очима — із самої весни, коли побачила його у невеличкому фойє сільського клубу. Оленка не відразу впізнала хлопця, хоча й знала, що восени повернувся з армії, та вона мало ходила до клубу — мати не пускала, хіба на свята. І то наказувала пізніше десятої години додому не повертатися. Дівчина соромилася друзям сказати, що їй не можна довго гуляти, тому більше сиділа вдома. Андрій тоді не зводив із неї погляду. Оленка ніяковіла під тим поглядом, бо ще не зустрічалася з хлопцями, хіба сусідський котрий проведе з клубу, щоб не боялася. Юнак наздогнав її відразу, коли вийшла з танців. Запізнишся — мати більше не пустить.

— Не боїшся сама? — запитав нарочито весело.

Оленка не знайшлася що відповісти. Так і йшли мовчки, мало не півдороги. Нарешті юнак знову обізвався:

— Я тебе раніш на танцях не бачив. — І додав насмішкувато: — мати не пускає?

— А твоє яке діло? — образилася вона тоді. — Може, й не пускає.

— Справді не пускає? — запитав уже серйозніше.

Оленка не відповіла, тільки опустила голову. Біля свого дому не зупинилася, хотіла відразу зайти у хвіртку, та Андрій притримав її за плечі:

— Не ображайся. Я тебе чекатиму завтра.

Скільки потім тих «завтра» було у них: щасливих, закоханих. І от тепер...

Тепер Оленка боялася завтрашнього дня. Які розмови підуть по селу — Люба, напевно, поїде з дитиною до матері? А куди ж іще? Швидше б уже вечір та на роботу йти. Цілу добу вона буде зайнята і не матиме часу на постійні роздуми. По телефону завтра дізнається, як Люба. Чому завтра? Подзвонила, тільки-но прийняла зміну. Назвала Любине прізвище, сказала, коли поступила у відділення. Їй відповіли,

що такої нема і не було. Оленка ще раз перепитала, але на тому кінці проводу сердито кинули слухавку.

Вона з жахом думала про те, що подруга обдурила — не пішла у пологове відділення, нарочито відправивши її з-під дверей. Усю ніч не знаходила собі місця, але із самого ранку покликали до телефону: дзвонила Люба, сказала, що все добре — народився хлопчик, живий, здоровий, а то якась помилка трапилася вчора.

— Ти не приходь до мене, — аж ніби наказала у кінці розмови. — Не треба — я не хочу. Забирати прийдеш, принесеш, що я там приготувала, а зараз не треба ходити.

— Чому? — запитала здивовано Оленка. — Я їсти принесу.

— Не треба мені твоя їжа, — різко обірвала Люба й кинула слухавку.

Оленка намагалася зрозуміти подругу й виправдати. «Невідомо, що б я робила на її місці», — заспокоювала себе і чекала, коли дитину й Любу випишуть із пологового будинку.

У призначений день прийшла до лікарні з дитячими речами. Одягнена Люба вже чекала на неї. Оленку вразило її обличчя: худорляве й до того, воно ще більше схудло й видовжилося. Під очима темні кола, губи весь час смикалися посміхнутися й не посміхалися. В очах — мука, наче ізсередини роздирав неймовірний біль. Мовчки забрала в Оленки речі, передала медсестрі, щоб винесла дитину. Через деякий час та вийшла з немовлям. Хотіла віддати Любі, та Оленка першою простягла руки:

— Давайте мені, — обережно взяла пакуночок із дитиною, глянула в личко, посміхнулася — красень.

— Ходімо вже, — смикнула її за рукав Люба.

По дорозі думали, що сказати хазяйці, аби та не вигнала з квартири.

— Скажемо, що тільки на два-три дні, а потім ти поїдеш у село, — запропонувала першою Оленка.

Люба на те лише мовчки хитнула головою.

Хазяйка квартири здивовано стояла у дверях і дивилася на них крізь товсте скло окулярів, спочатку нічого не розуміючи, потім обличчя її набрало суворого вигляду.

— Такі квартирантки мені не потрібні, — промовила сухо. — Два-три дні я потерплю, а потім куди хочете, туди й ідіть.

Оленка занесла немовля до кімнати, поклала на своє ліжко, зняла пальто, похукала на руки, щоб трохи зігріти, й розгорнула дитячу ковдру.

— Зовсім як лялька, — здивувалася вголос, — таке манюсіньке, може, вже й мокре. А як ти його назвеш? — глянула зацікавлено на подругу.

— Не знаю. Чого на мене дивишся? Тобі лялька, а мені зашморг на шию. І не смикай, а то розверещиться. Лежить мовчки — нехай лежить. — Та немовля ніби почуло її, запручалося у пелюшках і заплакало.

— Кажу ж тобі, — Оленка почала розмотувати дитину. — Бачиш, які ми мокренькі. Зараз я тебе у сухеньке, ось так.

На малесенькій ручці висіла бирочка із лікарняної зеленої клейонки.

— А це вже ми знімемо, — легенько розв'язала й почала читати:

— «Хлопчик — Самойлюк, 2,5 кг, 46 см, народився 10 грудня о 12 год. 30 хв.». Не зрозуміла — Самойлюк? — Оленка здивовано глянула на Любу.

— Як це — Самойлюк, а не Карпенко?

Люба вихопила з рук бирку, прочитала і зле глянула на подругу:

— Потім поясню.

— Ні, поясни тепер, — Оленка нахилилася над немовлям, загорнула у ковдру і переклала на Любине ліжко. — Чому дитина записана на моє прізвище?

— Тому що я документи забулася, а у моїй сумочці чомусь лежав твій комсомольський квиток. Ось на, глянь, — розкрила сумочку, дістала квиток і кинула на стіл. — І тобі що, не однаково? Це ж моя дитина, а не твоя.

— Ти все брешеш, — Оленка пильно глянула подрузі в очі. — Я зараз поїду в лікарню.

— Нікуди ти не поїдеш, — Люба міцно стиснула Оленчин лікоть. — Я візьму документи й сама поїду, а через пару днів оформлю свідоцтво про народження, і все. Та перестань приндитися — подруга називається. Замість того, щоб допомогти, через усяку дрібницю істеричу закатуєш.

— Але ж так не можна, — Оленка глянула на дитину і сіла на своє ліжко. — Тому ти боялася, щоб я не прийшла провідувати? Тепер мені ясно.

— Що тобі ясно? Що? Те, що мені треба було на вулиці народжувати без документів? — мало не крикнула Люба. — Іди, коли хочеш, — розкажуй.

Оленка нікуди не пішла, а на другий день Люба її попросила:

— Ленко, відчергуєш, побудеш із малим, а я до матері з'їжджу, а то, чого доброго, подасть на розшуки.

Із села приїхала сердита й схвильована.

— Дурепа стара, — промовила ще з порога. — Ледь битися не кинулась, коли я зайшла в хату. Де ти була, сяка-розтака? Чому на очі не показуєшся? А спробувала б я їй за дитину сказати. З'їздила до матері, називається.

— Що ж нам тепер робити? — запитала злякано Оленка.

— Не знаю, — Люба безсило притулилася до дверей. — А ця сліпа курка вже виганяє з хати?

— Ще нічого не казала.

— Ну й добре, — полегшено зітхнула Люба і почала роздягатися.

Немовля спало на ліжку поруч із матір'ю, але як тільки прокидалося, прокидалася й Оленка. Обидві боялися, щоб дитина не плакала, особливо — вночі, по черзі носили на руках. Але хлопчик плакав мало. Більше спав, а коли прокидався, наготові була пляшечка з дитячою сумішшю — Люба ще у пологовому будинку відмовилася годувати груддю. Тільки тоді, як подруга йшла на роботу, вона залишалася з дитиною сама. Одного разу Оленка повернулася з чергування і не застала вдома ні Люби, ні дитини, ні їхніх речей. На ліжку побачила записку: «Ленко, прощай — я їду із сином далеко. Матері нічого не кажи — я ж колись повернуся». Оленка читала ту записку ще і ще, потім пішла до хазяйки квартири:

— Ольго Данилівно, Люба вам нічого не казала?

Жінка ніби аж із жалем подивилася на неї крізь товсті лінзи окулярів:

— Ні, розплатилася й пішла. А ти від мене теж підеш?

— Я не знаю. Я тепер нічого не знаю. А давно Люба поїхала?

Ольга Данилівна здвигнула плечима:

— Може, години дві-три.

Приголомшена Оленка повернулася у свою кімнату, сіла на ліжко: «Поїхала, наче втекла. Від мене втекла? Чого їй від мене тікати? І куди вона потягла те нещасне дитя у холоднечу?» — при згадці про хлопчика в Оленки на очах навернулися сльози.

На столі лежали розкидані папери, книги, непотрібні Любині речі. Оленка підвелася й почала прибирати. Між паперами, загорнуті у целофан, побачила Любин паспорт і трудову книжку. «Оце поїхала, — подумала схвильовано. — Далеко заїде. А коли вона ще на вокзалі?»

Швидко накинула пальто, взяла сумочку, поклала туди документи. Пошукала свій паспорт, боячись, щоб Люба ненароком не забрала замість свого, — паспорт лежав на місці. Оленка і його поклала в сумку. Не чекала тролейбуса, сіла в таксі й попросила водія їхати на залізничний вокзал.

Коли таксі зупинилося неподалік входу, швидко розплатилася й хотіла бігти до дверей, але несподівано зупинилася — назустріч їй ішли лікар у білому халаті й міліціонер. Лікар ніс немовля, загорнуте у знайому Оленці ковдру. Дівчина злякано дивилася, як вони підійшли до автомобіля «швидкої допомоги» і лікар відчинив дверцята, щоб сісти.

— Подождіть! — голос в Оленки зірвався. Вона розпачливо глянула на двері вокзалу, надіючись побачити там і Любу, та інші люди заходили й виходили, а її не було. Підбігла до машини. — Чому ви його забираєте?

Міліціонер міцно взяв її за лікоть:

— Ти знаєш, чия це дитина?

— Знаю, — і замовкла. Якась іще не усвідомлена думка майнула, наче блискавка, й Оленка опустила голову.

— То ти, може, й знаєш, чому вона дві години сама пролежала на вокзалі? — уважно глянув у розгублене дівоче обличчя. — Одумалась, — похитав докірливо головою і підштовхнув до інших дверцят автомобіля, — доведеться тобі тепер із лікарні забирати, якщо віддадуть.

Коли біля входу до дитячого відділення вийшли з машини, немовля заплакало.

— Дайте мені хлопчика, — простягла руки Олена.

— Навіщо ж ти кидала? — запитав суворо лікар і не віддав.

— Кидала? — повторила за ним і замовкла.

Лікар відчинив двері.

— Проходь, — кивнув їй головою.

У приймальному передпокої поклав немовля на кушетку, повернувся до Олени.

— Як же це ти? Спочатку залишаєш, пишеш оце, — тицьнув дівчині в обличчя якийсь папірець, — потім біжиш забирати. А що буде завтра? У тебе є документи?

Оленка витягла із сумочки паспорт і простягла лікарю.

— Самойлюк Олена? Галино Львівно, — звернувся до чергової медсестри, — передзвонить, будь ласка, у пологове відділення, спитайте: чи народжувала у них десь три тижні тому хлопчика оця мадам, на прізвище Самойлюк?

Медсестра зневажливо глянула на Оленку й почала набирати якийсь номер. А та, мов уві сні, дивилася на лікаря, дитину й мовчки себе запитувала: «Чому я тут? Чому я все це вислуховую? Це не моя дитина, і нехай розбираються з нею самі. Ну Люба, ну і сволота. “Я їду із сином далеко”, — згадала записку і криво посміхнулася. — Треба нарешті сказати правду».

— Подивіться на неї, — поклала телефонну трубку медсестра, — вона ще й усміхається, замість того щоб отут із сорому згоріти. У відділенні кажуть, що ти й там підозріло поводитися й ту крихіточку нещасну відмовилася годувати груддю.

— Що? — не зрозуміла Оленка.

У цей час немовля знову заплакало. Дівчина підійшла і взяла його на руки. Хлопчик затих, тільки оченятами уп'явся у неї, ніби відчував, що вона може зараз піти й залишити його отут. Оленка глянула у ті оченята, і щось перехопило їй подих. Вона притулила дитину до грудей і несподівано для себе промовила:

— Я забираю його назад. Де та записка?

Лікар мовчки простягнув їй зім'ятий аркуш паперу, потім щось сказав, та вона не почула. Поклала записку до кишені, не читаючи, й вийшла на вулицю. Якусь мить постояла за дверима, намагаючись усвідомити свій вчинок, подивилася на людей, що снували сюди-туди, і невпевнено ступила назустріч новому життю — з чужою дитиною на руках.

Січень того року видався мокрим. Маленькі сірі купки снігу лежали на узбіччях доріг. Він густо кружляв над землею, але швидко танув у великих калюжах. Здавалося, що це зовсім і не зима, а осінь затягнулася надовго. По-осінньому густий морок надвечір'я рано переходив у холодні темні ночі, і лише світло у вікнах розбавляло ту січну нудьгу. Пізно увечері Оленка ішла сільською вулицею. В одній руці важка сумка, на іншій — дитина. Дівчина часто спинялася, ставила сумку на землю і перекладала дитину на другу руку.

У батьковій хаті світилося, тільки Оленка не відразу пішла до дверей. Стояла, прихилившись до хвіртки, і дивилася на Любину хату, в якій теж іще не спали. На якусь мить їй захотілося піти туди, з усієї сили загупати у двері, але вона не наважувалася ступити хоча б крок ні до чужої, ні до своєї хати.

— Що я наробила? — промовила вголос. — Навіщо, ну навіщо?..

Таки наважилася і боязко постукала у вікно. Відчинила мати.

— Це ти, Олено? — озвалася у сінях. Увімкнула світло, здивовано подивилася на дочку з дитиною на руках. — А там іще хто? — зазирнула їй через плече.

— Немає нікого, мамо. Я сама. Заберіть у дворі сумку.

Але Наталка не рухалася, стояла немов закам'яніла, потім ухопила ротом повітря.

— А це ж чиє? — спитала так тихо, наче боялася почути відповідь.

— Моє, мамо. Пустите в хату? — Оленка обминула матір і сама відчинила двері.

На дивані у спідньому сидів батько й дивився телевізор.

— Здрастуйте, тату, — переступила поріг і стала біля дверей. За нею увійшла і Наталка.

Обидві, ніби чужі тут, розгублено дивилися на Миколу. Оленка посміхнулася і, тамуючи сльози, промовила:

— Пустите... нас двох?

Батько підхопився на ноги й, наче гості, подав їй стільця. Донька не сіла, а пройшла в іншу кімнату й поклала дитину на своє ліжко. Зняла мокре пальто і розвісила на спинці стільця. Озирнулася на двері — батько й мати мовчки стояли посеред хати.

— Мамо, я їсти хочу, — озвалася Оленка першою.

Мати вхопила рогача і кинулася до печі, потім опустила:

— Воно ж усе на столі. Ми з батьком недавно вечеряли. Вичахло, мабуть, — розвела руками і схлипнула вголос. — Що ж це воно таке на наші бідні голівоньки?

Оленка смикнулася, було, до столу і спинилася. Потім таки підійшла, опустила на стілець, взяла відрізаний хліб, надломилася.

— Ви, мамо, не плачте, — промовила тихо. — Якщо скажете — я зараз піду.

Рука з кусником затремтіла, і вона поклала його на стіл. Та мати нічого не відповіла, тільки обхопила руками голову і мовчки захиталася посеред хати.

— Ти чого? — Микола з силою смикнув дружину за рукав. — У нас хтось помер? — крикнув у скривлене плакати обличчя. — Хтось на лавці лежить?

— Лежить, хіба не бачиш? — Наталка вказала на двері, де спала дитина.

— Дурепа! Сядь краще! — Микола штовхнув її на диван. — То ж — дитя. Унук твій, чи, — глянув на дочку, — унучка?

— Хлопчик, тату, Іван, — подивилася батькові в очі, — Іван Миколайович, — і дві крупні сльози покотилися по дівочому обличчю.

— Ти чула?! — гримнув Микола на дружину. — Іван! — І високо підняв руку, наче вимірював висоту почутого імені.

— Чого ти розверещався? — Наталка потроху отямлювалася. — Краще спитай у неї, — кивнула на дочку, — сватів ждати у цій хаті й... батька дитяти?

Оленка мовчала, тільки низько опустила голову.

— А йди ти під дурного хату зі своїми сватами, — замість неї відповів батько, — дай дитині спокійно поїсти.

Уночі хлопчик плакав. Оленка по черзі перебирала пляшечки, що приготувала ще у місті. Взяла одну, збовтала, наділа соску. Почула, як мати підвелася з ліжка й мовчки зайшла до кімнати.

— Чого ти цицьку не даєш? — запитала неголосно.

Оленка обернулася до матері й побачила наплакані очі.

— Чого з пляшечки, а не годуєш груддю? — допитувалася та.

Донька на ці материні слова зніяковіла.

— Молока немає чи чого? — не вгавала Наталка.

— Немає, — відповіла, не підводячи погляду.

— А-а, — протягла мати. — А я думала — не хочеш, бо тепер узяли моду.

— Ви, мамо, йдіть, — попросила її донька. — Ідіть, лягайте.

— Аби ж лягти та вже й не встать, — важко зітхнула Наталка. — А мені ж завтра між люди.

Із самого ранку Микола заходився щось тесати за хатою. Вимучена безсонною ніччю дружина ішла до корови з дійницею.

— Що це ти робиш? — запитала, озирнувшись на сусідський двір.

— Колиску Івану, — відповів чоловік, не відриваючись від роботи.

— Яка тепер колиска? Тепер люльки та коляски всякі, а він колиску теше, — сердилася і на чоловіка, й на себе, і навіть на корову, що стояла, повільно жувала жуйку і довірливо з хліва дивилася на господиню.

— То нехай чужі у колясках сплять, а наш буде у колиці, — Микола провів рукою по гладенькій поверхні деревини й посміхнувся.

— Дурний ти, чоловіче. Плакати треба, а він радіє, — зітхнула так, мовби й справді збиралася заплакати, але не заплакала, тільки журливо похитала головою.

Батько першим пішов на роботу, а мати все товклася по господарству і нічого не встигала.

— Як же це ти зуміла? — запитала у доньки, коли залишилися в хаті самі.

— Що? — Оленка теж цілий ранок намагалася щось робити.

— Скрить од усіх. Я б вік не подумала. Зовсім нічого ж не було видно.

Донька здвигнула плечима:

— Перев'язувала живіт хусткою. Нащо воно вам, мамо?

— Та чудно якомсь. Ходила, ходила у дівках, а тут нате вам. Признайся ж хоч, хто батько?

Оленка густо почервоніла, дивилася на матір і мовчала.

— Наш чи чужий? — допитувалася Наталка. — Чого ти мовчиш? Чого не кажеш, хто над нами так насміявся? — кричала уже крізь сльози.

— Ластесья чи що? — двері відчинилися, і в хату зайшла Дуня.

Наталка розгубилася:

— Нащо воно тобі? Ходімо вже на роботу.

— Та я, кахи, — Дуня зацікавлено провела очима по хаті, — це ось хлібинка і коржики як положено, — підійшла до столу і виклала з хустки хлібину, печиво і жменю цукерок. — Уляна Савчукова казала мені вранці, що у вас дитячко, а з порожніми руками наче недобре.

Оленка з матір'ю тільки мовчки презирнулися.

— Казала, своїми очима бачила вчора, — продовжувала Дуня, — то я думаю, дай зайду, мо', й бреше. Кажу їй — де б воно узялося, а вона хреститься, божитья.

Наталка побачила, як несподівано обличчя у доньки поблідло й вона заступила собою двері до кімнати, де лежала дитина. Стояла, схрестивши руки на грудях, важко дихала, а в очах горіла не бачена досі лють.

— Ідіть, тітко, — сказала так тихо, що й мати ледве почула. — Ідіть, — промовила голосніше і ступила крок до сусідки, немов збиралася її вдарити.

Та злякано позадкувала до дверей:

— А я хіба що — люди кажуть. Чого ти на мене набичилася? — У цей час у кімнаті запручалася дитина. — О, бач, — посміхнулася радісно Дуня, — хе, а вона на людей кидається, — відступила до дверей.

— Моя Люба не принесла у подолі, то ніхто й не каже.

— Не принесла, бо... — зірвалося в Оленки, та вона несподівано замовкла, хоча їй хотілося вбігти до кімнати, узяти немовля на руки й крикнути тітці: «Бо вона викинула його, мов щеня. Заберіть — це ваше!» Але не крикнула, тільки ще більше зблідла і мовчки пішла до дитини. Сіла на ліжку, довго дивилася на хлопчика, який заходився плачем, і нічого не робила, навіть не взяла на руки. З ненавистю думала про Любу, про її матір і з жахом — про те, що мусить ростити їхню дитину. Чому? Чи не краще припинити все зараз?

— Ну, чого ти кричиш? — нахилилася до маленького личка, підсунула руку під голівку. — Хіба я винна, що твоя мати — сучка? — промовила і злякано озирнулася на двері.

Наталка повернулася з роботи першою. До Оленки не обізвалася, а мовчки почала поратися. Донька бачила, як вона боляче переживає ганьбу, що увійшла у їхній дім разом із дитиною. Їй і самій боляче, але не від сорому перед людьми, а від образи, що мусять вона і її рідні

переносити той сором. Мовчала винувато, не обізвалася й до батька, коли, трохи заточуючись, той зайшов до хати.

— Де це ти набрався? — Наталка навіть зраділа, що буде на кому зігнати злість.

— Із хлопцями унука замочили, Івана, — посміхнувся широко, — щоб ріс здоровий.

— Чи у тебе всі вдома? Тут плакати треба, а він — замо-о-чили, — перекривила чоловіка.

— Що ти все — плакати та плакати? Як тобі хочеться, то реви, а я не буду, — надів шапку, взяв порожні відра і вийшов із хати. — Дурна гуска, — промовив у снігах неголосно, але Наталка почула і спересердя кинула у куток рогача, що аж крейда посипалася з комина.

На вихідні молодь з'їжджається у село — хто навчається, хто працює по містах, але у суботу невеличкий сільський клуб завжди переповнений хлопцями й дівчатами, які повертаються не тільки провідати рідних і взяти харчі, а ще й побути у світі своєї неповторної батьківщини, у який хочеться повертатися не тільки з відстані багатьох кілометрів, а й з відстані цілого життя, коли вже і повертатися немає до кого. Оленка з болем думала, що у клубі зараз усі тільки й говорять про неї. Забігали подруги, та більше з цікавості, роблено дивувалися дитині й намагалися випитати подробиці її несподіваної появи. Не допитавшись, починали переповідати останні новини, не забували обмовитися, як із Андрія тепер сміються хлопці. Краще б не заходили. Після їхніх відвідин Оленка годинами тамувала сльози розпачу й образи. З надією і страхом думала про зустріч із Андрієм, і, коли він прийшов, серце забилося так, ніби хотіло першим вискочити з грудей і кинутися на вулицю, де чекав на неї коханий.

Пальці тремтіли, й Оленка ледве застібнула гудзики на пальті, потім надягнула білу шапочку, яка пасувала їй. Ще раз глянула у дзеркало і вийшла на подвір'я. Андрій стояв біля хвіртки й далі не проходив. У темряві побачила знайомий силует і ще більше захвилювалася.

— Здрастуй, Андрію, — промовила першою.

— Привіт, незаймана, — відповів той глузливо і надто голосно, мовби хотів, щоб його почув іще хтось, а не тільки сама дівчина. Оленку ніби хто в груди штовхнув.

— Ти за цим прийшов? — голос у дівчини затремтів, вона з усієї сили намагалася не заплакати.

— Я ж думав — ти справді... А ти... — Нотки болю юнак ховав за грубістю слова. — Шльондра, від мене пручалася, а сама з іншими... — Ступив до Оленки, схопив її рукою за плече і боляче стиснув. — Мене за ніс водила — з мене ж сміються тепер усі...

— Пусти, — Оленка вперлася руками Андрієві в груди. — Пусти, боляче.

— Невже? А тепер? — хлопець розмахнувся і вдарив її долонею по обличчю.

— За що?! За що?! Будьте ви всі прокляті! — крикнула, відштовхнула від себе і побігла в хату. Не роздягаючись, упала на ліжко, обличчям у подушку.

Наталка й собі беззвучно плакала, витираючи рушником вимитий посуд. А вдосвіта побачила, як донька збирає речі.

— Куди це ти? — запитала тривожно.

— Поїду, мамо. — Від безсоння обличчя в Оленки поблідло, під очима темні кола, а в очах — відчай пораненого птаха.

— Куди? — Наталка стояла в самій сорочці й по черзі дивилася то на доньку, то на дитя, що уві сні солодко смоктало гумову пустушку.

— Не знаю, мамо, — голос доньки зривався на плач, — десь знайду місце, ніж отут, — схлипнула, затулила обличчя дитячою пелюшкою, і плечі її затремтіли.

— А ти ж як думала? — у Наталки самої навернулися сльози.

— Було тоді шануватися. Було тоді... — І теж схлипнула. — Думаєш, нам із батьком легко від людей очі ховати?

— От я й поїду.

— Їдь. — Наталка висмикнула з її рук пелюшку. — А онука я не дам.

Оленка здригнулася, почувши те «онука», пильно подивилася матері в очі.

— Не дам хлопця, а ти сама як хочеш. Собі, може, й даси раду у чужих людях, тільки не Івану — так, мій маленький? — повернулася до ліжка, взяла дитину на руки. — Ходімо до діда, мій онучечок. Дід хороший — він любить Іванчика. А мама — кака. Нехай їде, — вийшла з кімнати, підійшла до ліжка, легенько штовхнула сонного чоловіка. — Посунься, Миколо, хай дитя коло тебе поспить.

Чоловік здивовано глянув на дружину, потім посунувся на самий краєчок, поклав на дитину широку долоню.

— Таке, — розсердилася Наталка, — поклав лапище на животик — задавиш.

Микола забрав руку.

— А як упаде? — спитав винувато.

— Не впаде, як не зіпхнеш, — озирнулася на доньку, що заплакана стояла у дверях, похитала докірливо головою і нічого не сказала.

Оленка не поїхала з дому ні того дня, ні наступного, ні через місяць. Жила усамітненим від села життям і часом не могла осягнути, що відбувається з нею. Дивилася, ніби збоку, на себе й на людей і намагалася зрозуміти, чи правильно вчинила. І кожного разу життя підказувало протилежні відповіді. Годувала дитину, купала, прала пелюшки, але все тільки тому, що так потрібно робити. А коли по кілька ночей маля не давало заснути, докоряла собі, що забрала, і ненавиділа Любу. Інколи відкривала паспорт, дивилася на запис «діти». Син. Посміхалася гірко й подовгу стояла біля вікна, у яке було видно Любину хату. Спочатку жевріла надія, що та одумається, повернеться й тоді для неї закінчиться ця добровільно взята на себе ганьба. Але по весні перестала надіятися, коли тітка Дуня зайшла до хати усміхнена, у руці тримаючи листа.

— Я тобі привіт несучу. Ось, — підняла конверт над головою, — Люба прислала.

В Оленки схвильовано забилося серце, і вона ледь стрималася, щоб не вихопити його із тітчиних рук.

— Де вона? — запитала тихо.

— На БАМі моя Люба. Тепер усі туди їдуть. На ось, прочитай, — переможно тицьнула конверта дівчині.

Оленка взяла, і руки у неї затремтіли. Перескакувала очима з рядка на рядок, шукаючи для себе чогось головного. Та Люба писала лише про те, що на БАМі добрі заробітки й вона не скоро приїде. Просила не хвилюватися — у неї все добре. Передавала їй привіт і більше нічого. Зворотної адреси не вказала, тільки дописала: «Мой адрес не дом и не улица, мой адрес — Советский Союз. Мені не пишіть, бо ваші листи загубляться тут. Я сьогодні в одному місці, а завтра за триста кілометрів».

— Бреше, — промовила вголос Оленка.

— Що бреше? — тітка обурено вихопила у неї з рук листа. — Ось подивися, — вказала пальцем на штамп, — БАМ і ще щось, хто його тут розбере. Скажи, що завидно. Гибієш тут, он... — кивнула на ліжко, де, обкладений подушками, сидів маленький Івась.

Оленка якось дивно подивилася на тітку, перевела погляд на дитину, потім знову на тітку. Так пильно глянула їй в очі, що Дуня не витримала того погляду:

— Чого вирячаєшся? Сердишся на мою Любу, що не обісралася дитям у вісімнадцять років, як оце ти? Дак хто ж тобі винен? А я, дурна, листа їй принесла — нехай, думаю, порадіє, а вона...

У відповідь Оленка криво посміхнулася:

— А як умрете?

— Що? Що це ти мелеш? — тітка оторопіло подивилася на Оленку.

— Куди тоді телеграму слати, щоб Люба вас ховати приїхала? — злі вогники насмішкувато танцювали у дівочих очах.

— Тю-ю, сказалася, — у Дуні аж слина бризнула з рота. — Моя Люба...

— Ваша Люба — падлюка, — перебила її Оленка. — Так і передасте їй від мене... Як буде куди.

— Нога моя більше у цю хату не ступить. Гуляще стерво, ще вона і мою Любу гудить! — тітка так хряснула дверима, що аж вікна жалібно дзенькнули, й навіть на вулиці було чути: — Повна хата байстрюків, а вона мою Любу зачіпає!

Після того як Дуня пішла, Оленка довго стояла посеред хати, аж поки маленький Івась не озвався на ліжку.

— Ба-ба-ба, — хлопчик намагався уже щось говорити.

Оленка підійшла до нього:

— Бабу, мій маленький, упізнав, а вона тебе от ніяк не впізнає.

Іван кинув цяцьку і радісно простяг назустріч їй рученята.

У травні одружувався Андрій.

Привіз дівчину з іншого села, і вся молодь гуляла на його весіллі, тільки Оленку не запрошено. Вона стояла з дитиною у дворі й чула, як голосно сигналили біля клубу легковики.

Іван заковзався на руках і несподівано голосно заплакав, немов хотів комусь на тому весіллі нагадати про себе.

— Не плач, — погладила його по голівці Оленка, — сердишся, що нас не погукали? Але ж ми з тобою завинили дуже, провинилися перед усім оцим світом.

З її очей покотилися сльози, і вона уткнулася обличчям у крихітне дитяче плічко.

З часом про Оленку почали забувати, ніби її й не було у селі. А вона вдень працювала на городі, допомагала матері, а увечері сідала за книги.

— Таки думаєш поступати? — спитала якось мати.

— Не знаю, мамо. Та хрест на собі я не поставлю. Я, мамо... — спіткнулася і замовкла. Потім посміхнулася. — Ось нехай тільки Іван підросте трохи.

— А ти не бійсь нічого, — озвався батько. — Ми допоможемо. Хлопець із нами буде. У дитсадок піде, я вже питав у голови. Ти, дочко, молодця у мене, — і замовк.

Оленка з якоюсь несподіваною тривогою подивилася на батька, але той зосередився на кінчику самокрутки, де тлів гіркий домашній самосад.

Та до медичного інституту вона знову не вступила. На другому екзамені «заробила» трійку з хімії, складати іспити далі не було сенсу. «Значить, мені тільки одна дорога, — думала приречено, — на ферму, у гній. Тоді навіщо мене десять років учили? “Без блату, без хабара...”» — впливло у пам'яті сказане Любою. І вона зацьковано дивилася у завтрашній день, у якому тепер не було місця найвним дівочим мріям. Оленка ще більше змарніла і якось враз подорослішала.

Одного разу Наталка сіпнула чоловіка за рукав, коли самі були на подвір'ї:

— Треба щось робити, батьку, бо пропаде наше дитя.

— Не пропаде, — озвався той.

— Ага, що я, не бачу? — промовила засмучено. — Ні друзів, ні роботи, ні... Чого ти на мене так дивишся? Може, вона ще й за тим негідником сохне, від кого дитятко, — ми ж з тобою нічого не знаємо.

— Нехай на роботу йде. Поки що підмінною на ферму. І хлопчик у порядку буде, — сказав розважливо й замовк.

Наталка теж мовчала деякий час, потім зазирнула чоловікові в очі:

— Чуй, Миколо. Я оце думаю — ми з тобою і самі б дитятко виростили, а вона нехай би їхала кудись, мо', на отой БАМ, як Люба. А то ж дивитися на неї важко — ще й не цвіла, а уже в'яне.

— За яким чортом їй на той БАМ їхати? — Микола докірливо похитав головою. — Не чіпай її, Наташо, — назвав дружину лагідно, як колись. — Життя само виведе нашу дочку куди треба.

— Виведе, — схлипнула дружина. — Уже бач куди завело...

На роботу Оленка підвелася о четвертій ранку. Подивилася на дитину, легенько накрила ковдрою. Розчесалася у темряві, затигла волосся у товстий вузол і запнула білу материну хустку.

— Тебе провести чи сама? — запитав неголосно батько.

— Я не боюся, тату, — відповіла так же тихо і вийшла з хати.

Спершу йшла дорогою, потім — стежкою, навпростець. Роса була холодною, густою, й Оленка швидко намочила ноги. Спинилася, зовсім зняла старі туфлі й далі пішла босоніж, відчуваючи приємну свіжість росяної прохолоди.

На фермі було сонно, й у приміщеннях не світилося, тільки у корівнику горіло світло. Дівчина зайшла, неголосно привіталася і ніяково стала біля вхідних дверей.

— Здорова була, — озвалася неподалік немолода вже доярка Параска Микитівна. — Сергійовичу! — гукнула кудись у глибину сараю. — Миколина дочка прийшла! — Оленка побачила, як то в одному, то в іншому місці вигулькнули з-за корів зацікавлені жіночі обличчя.

Високий літній чоловік підійшов до неї, привітався й аж зрадів.

— Добре, що прийшла, а то немає кого сьогодні на дві групи поставити. Хоч сам ставай. Ходімо, покажу тобі корів, дам бідони й доїльні апарати. Не бійся, — побачив, як дівчина знітилася, — я навчу

ними доїти. Головне, щоб руками уміла, бо тут попривчали, що через одну вручну доїться. Умієш? — Оленка ствердно кивнула головою.

— Оце твої поки, — легенько лягнув долонею по крайній корові. — Двадцять шість доїться, і три в запуску. Пішли, ще халат видам і чоботи, — глянув на Оленчине мокре взуття, — бо в цьому багато не наробиш. Й кажу тобі — не бійся, то спершу важко, а потім втягнешся. — Дістав ключі, відчинив двері маленької комірчини. — Оце тобі, — поклав на стільчик марлю, синій халат, поставив двоє новеньких відер. А потім підгукнув до столу. — Порозписуйся за все й бережи, бо тут може корова язиком злизати. Знаєш сама, які у нас люди.

— Щось ти довгенько, Сергійович, у коморі порався! — вигукнула на весь корівник молода червонощока доярка. Оленка знала її в обличчя і знала, що ту звати Ольгою, але невідомо чому позаочі жінку називали Чухонькою. Ольга примружилася на Оленку і знову на весь корівник: — Дивись, бо вона дівка бита. Будеш тоді лупать очима перед жінкою.

Оленка почервоніла, розгублено глянула на завфермою. Сергійович докірливо похитав головою, суворо глянув у бік доярки:

— Ти б, Ольго, посовістилася — мелеш дурним язиком, наче корова хвостом. Не слухай її, Олено, роби своє діло, і край. Ходімо, я покажу тобі, як апарат підключати.

Вранці, коли поверталася з ферми, мати вже витоплювала у печі, попоралася і собі збиралася у ланку. Батько йшов на роботу раніше, й вона знову мало не до самого вечора залишалася з Іваном сама. Стомлено сідала на саморобний стільчик і довго сиділа мовчазна й байдужа до всього. Руки боліли й пухли, бо чимало корів у кожній групі не хотіли віддавати молоко в апарат.

— Це чепуха, — говорили доярки. — Поки тепло й корови на пашу ходять — робити можна. А от взимку, коли корми на пузі поносиш і повен хлів гною, от тоді ручки не тільки попухнуть, а ще й порепаються.

Оленка, здавалося, байдуже слухала ці розмови, лише одного разу, коли мати винесла її робочий одяг у сіни й при цьому сказала: «Клади його десь подалі, бо так смердить фермою, що й дихати у хаті немає чим», боляче посміхнулася і промовила:

— Мені б, мамо, і самій кудись дітися, бо я вже теж засмерділася.

Наталка з сумом глянула на дочку, похитала головою:

— У житті, Олено, всього доводиться спробувати — не тільки гною і не тільки одній тобі, але все воно переживається.

Якось прийшла увечері з роботи, почала перевдягатися у сніях. Чує, мати з хлопчиком у хаті грається:

— Ану, Іванька, скажи — мама. Не бабкай, а скажи — ма-ма.

Оленка, ніби ошпарена, вскочила до хати:

— Мамо, нащо це ви учите?!

— Що? — Наталка здивовано подивилася на дочку. — Що я такого учу? Не матюки ж гнути, а «мамо» казати. Чого це ти сердишся?

Оленка опустила голову і стомлено сіла на стільчик:

— Робіть, що хочете...

А малюк угледів її, запручався від Наталки, щоб Оленка взяла на руки.

— Ану цить. Мама стомилася, не бачиш? — Наталка посадила Іванчика собі на коліна. — Ач, який луцман, уже баба у руках не вдержить.

— Ма-ма-ма, — залопотів хлопчик і голосно заплакав.

— О! — вигукнула Наталка, — випросили-таки. На твоє золото, — і подала дитину Оленці.

До року Іван бігав по хаті, перевертав горщики на лаві біля печі, але найбільше йому подобалося стати до рогачів, пхнути їх, щоб вони з гуркотом падали на підлогу.

— Бах, — говорив тоді він радісно.

— Я ось тобі дам «бах» по одному місцю, — сердилася Наталка.

— Чорний весь, наче сажу трусив. — Замурзаний хлопчик тікав до діда, хапав його за штани й голосно кричав, вимагаючи швидше брати на руки. — Я і в діда знайду, розбишака малий, — сварилася Наталка пальцем. — Тільки посмій мені ще робити шкоду.

Лише Оленка ніяк не могла звикнути до дитячого «баба», «мама». Іноді їй здавалося, що хлопчик озивається до її матері. Думала про те, що не може вимовити «син», «синок» навіть подумки.

Сніг тієї осені випав рано. Потім розтанув, наробивши грязюки на сільських вулицях. Корів на пашу вже не виганяли, а тільки випускали у кошару, щоб менше було гною у сараї. Але у кошарах худоба по череву ходила у грузькій багнюці, яка потім засихала на вимені, боках і навіть на спині. Доярки лаялися, намагаючись відшкребти засохлу багнюку і бебехи, вимити дійки. Мало не щодня завфермою кричав на них, що корови брудні й молоко брудне і що його не прийме завод. Жінки огризалися у відповідь, часто сварилися між собою, особливо коли ділили корзинами скинуту трактором посеред корівника купу напівгнилої картоплі чи буряків. Правда, швидко забували про сварки. До Оленки звикли, здавалося, що і вона звикла до цієї просмерділої кислим силосом ферми, де гуртом раділи й святкували і гуртом плакали над чиймось горем.

Одного разу Ольга Чухонька принесла на роботу кошолку з їжею і пляшкою горілки.

— Дівчата, сьогодні швидше ворухіться — замочимо перше моє тридцятиліття, — сказала весело.

Перед цим Оленка і ще дві доярки вибирали у сільмазі для Ольги подарунок. Довго дивилися на вивішений, нікому не потрібний одяг, виробництва власних підприємств, які гнали план і зовсім не замислювалися, чи користується їхня продукція попитом чи роками залежується у магазинах і на складах. Нею завалювали сільські магазини, не даючи селянину іншого вибору. Параска Микитівна вертіла у руках шовкове плаття у великих плямистих квітках.

— їй-бо, дівчата, на мою Рябуху шилося. Так і на неї надінь — колотися почне.

Повісила назад, взяла інше.

— А це? — подивилася запитливо на Оленку. Та уявила Ольгу Чухоньку в червоній, з глибоким вирізом, сукні й пирснула у кулак. — Ні, ну що воно за життя таке? — уже сердилася Параска Микитівна. — Понашивали, наче на опудало. От би тих і поодягати у це, хто такого навиробляв. Чи його що з посуду узяти?

Та на полицях, де мав продаватися посуд, стояли самі лише горщики під квіти. Тоді Параска Микитівна тихо підгукнула продавщицю й спитала ще тихіше:

— Мо', у тебе, Ганно, під прилавком що є? Не брати ж усяке гівно — його у нас на фермі й так хватає.

Продавщиця вийшла у підсобку і винесла запакований у картонному ящику чайний сервіз.

— Ось нате, останній.

Параска Микитівна хотіла розпакувати, щоб подивитися, але жінка гримнула на неї:

— Бери, Параско, мовчки та йди, поки ніхто не бачить. А то буде мені.

Параска Микитівна зняла із себе чорний, з вишиваними квіточками фартух і обгорнула покупку.

— Ну, то дай ще хоч простиню яку чи полотенеце, — випрошувала, — ось гроші залишилися. Не для себе ж прошу.

— Нема, — розвела руками маленька, з худорлявим веснянкуватим обличчям продавщиця, Оленчина далека родичка. — Хочеш — забожуся? Он візьміть ляльку чи ось цього ведмедя, — взяла у руки чималу іграшку.

— Ведмедя? Нащо їй ведмідь?

— Дай хоч оту сорочку. — Жінки з ніжністю розглядали білосніжну шовкову комбінацію. — А гарна, правда? — Сива доярка ще раз торкнулася зашкарублю рукою білого шовку і сумно посміхнулася.

Іменинниця зраділа сервізу, а коли розгорнула сорочку, охнула.

— Ви б сказали — я б руки з милом вимила, — пожартувала. — Ех, хоч до вінця, і плаття білого не треба.

А потім наливала у грановані чарки міцної домашньої горілки. Налила й Оленці.

— Пий до дна, щоб була думка одна.

Жінки засміялися, й Оленка випила разом з усіма, скривилася, взяла квашеного огірка.

— Оце по-нашому, — похвалила її Ольга і ще долила горілки у чарку.

Параска Микитівна уважно подивилася на доярку, але нічого не сказала. Знову випили, повеселішали.

— Ти от що, Олено, — Ольга з апетитом жувала печене домашнє м'ясо, — ти на нас не сердься, коли що не так — ми тут усі свої. Ну, от скажи чесно — хто батько твого Івана?

Оленка знітилася, опустила на стіл руку з огірком.

— Не тушуйся. Ну, чого ти? Випий ще ось. — Ольга хлюпнула у її чарку горілки. Та Оленка не взяла чарки. — Бува, не мій Петро? — Чухонька, здавалося, не бачила, що в Оленки на очах навертілися сльози. — Бо він у мене така зараза, як ото бугай Мартин, — убачить корову і вмить очі кров'ю наливаються. — Засміялася першою, інші доярки теж засміялися. А Оленка мовчки піднялася з-за столу і вийшла.

— Ну, що я тут сказала? — огризнулася Ольга, коли Параска Микитівна суворо глянула на неї.

— Нащо ти так? Дівці й без тебе важко. Не могла притримати свого язика?

— Я її під мужика клала, чи що? — відповіла та нарочито весело. — От тільки б дізнатися — під якого?

Працювати ставало важче. Вдарили морози, а худоба лежала без соломи, прямо на мокрій долівці. Кормів не вистачало. День починався і закінчувався чиеюсь лайкою.

— Де я вам наберуся тих кормів? — кричав уже й завфермою. — З дому принесу? Дадуть мені, я їх у кишеню не сховаю. — І чорний, мов ніч, ішов у контору до голови сваритися і вибивати корми та солому. І такий же повертався назад, коли зовсім нічого не вдавалося вибити, — соломи у колгоспі не було, як зерна і зернофуражу. — На чорта тоді стільки худоби держати, аби мучити невинну тварину? Ну, на чорта? — доводив комусь подумки, не помічаючи, що говорить уголос.

Перед Новим роком почали телитися корови.

— Помагай! — кричала Параска Микитівна на розгублену Оленку, що стояла біля корови, яка ніяк не могла розтелитися і жалібно мукала на весь сарай.

— Як? Хіба я знаю? — Оленка аж відступила, злякано озиралася на доярку.

— Тьху на тебе, — Микитівна зняла із себе пояс, яким був підперезаний халат, швидко накинула на маленькі ніжки, що то показувалися, то знову ховалися, зав'язала. — Тягни! Ну!

Оленка ухопилася за пояс, і вони удвох почали витягувати з корови телятко. Корова знову жалібно замукала.

— Терпи, рябенька, терпи, моя голубонько, — умовляла її доярка, немов людину. — Ще раз... Чи ти не снідала сьогодні? — grimнула на

Оленку, хоча та й тягла щосили, аж піт на чолі виступив. Телятко було майже все чорне, з білою зірочкою на лобі. — Ну, от, бери й витирай. Бичок чи теличка? Теличка, Олено, бач, — раділа вголос доярка, — путня виросте корова, хоча й важко на світ з'явилася.

Оленка почала обтирати теля, воно сіпалося і намагалось стати на ноги.

— Зірочка ти моя, — з ніжністю підняла на руки. — Ач, яка бідова.

Голова колгоспу, коли приїжджав на ферму, на Оленку мало звертав уваги, більше розмовляв зі старшими доярками й завфермою. Завжди ходив у чорній куфайці, старій смушевій шапці й кирзових чоботях. Тільки вже як їхав до райцентру, переодягався. А коли дружина просила не надягати куфайку і чоботи, сердився:

— Я на роботу йду, як усі люди, а не в театр...

І часто, особливо на полі, коли під'їжджав до трактора чи комбайна, який простоював через поломку, заковчував рукави. «Посунься, — казав механізатору, — у чому тут діло?» — і допомагав, аж поки трактор не рушав із місця. А коли поломка була серйозна, мчав на тракторний стан за підмогою, вантажив у «бобик» потрібне залізниччя, саджав слюсарів і знову їхав у поле.

Не сказати б, що колгоспники любили Данила Павловича, більше лаяли. Та, коли на чергові збори з району приїхало начальство і привезло з собою заміну, високого, ще молодого чоловіка у пижиковій шапці й новенькому модному кожушку, збори схвильовано затихли. Селяни переглядалися між собою. «Що воно таке? — питали один в одного. — За що це Павловича кишкають?»

Данило Павлович був у білій сорочці, сірому, але вже не новому костюмі. Довго звітував про роботу, а коли відзвітував, кашлянув у кулак:

— Я теє... Я тут вам не казав, — подивився у зал, — мені на пенсію скоро, ну і теє, ось, — показав рукою на сцену, де сиділа президія і майбутній новий голова колгоспу. — Прошу любить і жалувать.

У залі спочатку стояла мертва тиша, потім люди зашуміли незадоволено, заговорили голосно. Шум наростав, і парторг колгоспу, що сидів у центрі довгого столу, засланого червоною матерією, постукав олівцем по графіну з водою.

— Тихіше, товариші! Хто хоче виступити, прошу за трибуну.

— Не піду я за трибуну, — підвівся уже пенсіонер, конюх Свирид із дивним прізвиськом Пронєвський, спересердя кинув свою шапку на стілець, де сидів. — Я і звідси скажу, то почує, хто схоче. Ти, Данило Павлович, — дезертир! — крикнув до сцени. — Мовчав, мовчав, а тоді — здрасте, оставайся лавка з товаром. На пенсію він запросився, бо попросили. То ти так і скажи народу, а не крути. Хіба не бачиш, якого хлюста нам привезли? І, главно, нас не спитали.

У залі загули.

— Нащо нам чужий? — кричав із місця літній тракторист Іван Люшня. — У Павловича пуповина у нашому селі закопана, воно йому й болить. Он скільки всього настроїв. І ще пострійть.

— У вас колгосп відсталий, — другий секретар райкому партії підвівся з-за столу і підійшов до трибуни. — Ви, товариші, не галасуйте, справа серйозна, а ви кагалите, наче на базарі. Ваш колгосп у хвості району плентається і район тягне назад. А ви тут демагогію розводите.

Він довго переконував колгоспників, але не переконав. У залі підвівся і вийшов до трибуни червоний від хвилювання завідуючий фермою.

— Ми у хвості, да... — м'яв у руках нову шапку. — Дак, а чого ж ми за весь район план по льону тягнемо? Ви своїм передовикам даєте план на картоплю та на зернові, то вони й герої. А нам на помідори, які ще не зацвіли, а вже одляпалися. Як ще не надумалися довести план на кавуни й дині — ото б понаїдалися! — У залі покотився легенький смішок. — І хіба льоном худобу нагодуєш? А де тоді солону брати й комбікорми — у сусідів купувати? Так накупуєш чортового батька, як з того льону грошей, як із жаби пуху. Ви нам план, як іншим, дайте, щоб ми й державі хлібця виростили, й собі залишили, тоді побачимо, хто буде у хвості, а хто попереду, — обернувся до президії. Секретар райкому і майбутній голова про щось перешіптувалися. Пилип Сергійович ще більше захвилювався, та не зійшов з трибуни. — Я правду кажу, — промовив тихіше. — І ще. Ми не будемо голосувати за нового голову, може, він і хороший чоловік — я не знаю, але хай звиняє.

Після зборів начальство не залишилося навіть пообідати. Перед тим як поїхати, секретар райкому підійшов до Данила Павловича, який

без шапки стояв на морозі, й загрозово промовив:

— У тебе не колгоспники, а саботажники — так і доповім першому. І пощади не жди. Спочатку тебе й парторга заслухаємо на бюро, а потім буде видно, що з вами далі робити.

Данило Павлович мовчав, білий і простоволосий. Нікому нічого не сказав, тільки приречено дивився услід райкомівській «Волзі», аж поки та не зникла за рогом вулиці.

— Що ви нарobili? — обернувся до колгоспників, які купками стояли під клубом. — Вони ж тепер ні жити, ні дихати не дадуть.

Він боявся не дарма. Виклик його і парторга на бюро райкому партії означав неприємності чималі, але Данило Павлович по дорозі у район думав лише про одне: «Як випустять живих і теплих, то додому доїдемо!» їх випустили з доганами, занесеними в особові справи.

— Дай, Боже, щоб на цьому й окошилось, — говорив удома дружині. — Тільки навряд, здається мені...

Через кілька днів у село приїхав автобус із міліцією. Пішли по хатах трусити самогон. Перевертали у коморах повні діжки, вивертали у погребах огірки й капусту. Розбивали бідони та сулії прямо на подвір'ях — і повні, й порожні. На дорогах зупиняли колгоспників, що йшли з роботи, витрушували торбинки на сніг, навіть вивертали кишені. А Гната Шмеля, старого механізатора, який не пускав міліціонерів до хати, побили прямо на його подвір'ї, на очах у дружини й вагітної невістки. Закривавленого, повели вулицею до автобуса і забрали у район. Забрали й багатьох із тих, у кого знайшли самогон чи брагу. Село затихло, наче вимерло, а Данило Павлович уночі виїхав до Києва.

— Я до самого Щербицького доб'юся, а ні — то і в Москву поїду. Нехай знають...

Повернувся додому через кілька днів, схудлий і мовчазний. Нічого нікому не розповідав, тільки попросив у дружини:

— Внеси, Мар'є, там чогось... — Пив сам, поки не захмелів, потім опустил голову на руки й заплакав. — Ніде нема правди селянину, — хлипав голосно. — Живи рабом, рабом і здохнеш, — стукнув кулаком об стіл, аж ложка підскочила. — Нема правди, — стогнав, поки й не заснув.

На другий день по приїзді його знову викликали у райком партії.

— Не поїду, — відрізав він у трубку, — у мене роботи повно. Не поїду, — промовив затято сам до себе, — нехай уже що буде.

Високе начальство змінюється на посадах швидше, ніж дрібне.

Несподівано помінялося керівництво обкому партії, й районне вичікувально принишкло — нова мітла і мете по-новому Більше Данила Павловича ніхто нікуди не викликав, здавалося, що райком забув про це село та про його колгосп. Тільки перед весною прийшла рознарядка на посівну. Там колгоспу був доведений план і на картоплю, і на зернові, й зовсім небагато — на льон.

— Наша взяла! — розчервонілий Данило Павлович ходив по конторі й розмаював аркушами паперу. — А я думав — ми вже пропали, чесне слово.

Коли їй переказали, що викликає до себе голова, Оленка здивувалася.

— Чого б то? — запитувала у доярок.

Ті лише здвигали плечима. Прийшла додому після вранішнього доїння корів, переодяглася. Стала перед дзеркалом — на неї дивилася доросла жінка, аж надто доросла, як на її роки. Юність проходила мимо, лише боляче зачепила крилом, і Оленка з сумом думала, що її ровесниці ще бігають вечорами до клубу, дивляться на цей світ закоханими очима і чекають дива. Вона уже нічого не чекала, боялася про щось мріяти, бо так важко потім, коли ті мрії розбиваються об сувору реальність. Особливо сувору до тих, хто спіткнувся на початку самостійного шляху або і зовсім заблудився.

— Сідай он, — Данило Павлович показав їй на стілець біля столу. Вона сіла, запитливо подивилася на голову. — Я от про що хотів із тобою поговорити, — уважно глянув на дівчину. — Ти надовго прийшла на ферму чи так тільки, перебути?

— Я не знаю... — Оленка подивилася йому в обличчя, подумала, як він схуд за цей час і став майже весь сивий.

— Ну, ясно, — покрутив у руках олівця, потім поставив у синій пластмасовий стакан. — А в мене до тебе діло. Я чув, ти пробувала до інституту пробитися. — Оленка зняковіла й опустила голову. — Це таке, що ніколи не пізно. Тебе я знаю і твоїх батька з матір'ю. Направимо вчитися в академію. На стаціонар не вийде, бо дитя. А то,

як сама захочеш. А на заочне... подумай. Вибирай, хоч агрономію, хоч на зоотехніка чи ветеринара, аби вчилася. Мені спеціалісти во як треба, — провів долонею по горлу. — Хлопця здавай у яслі — легше буде. Згоджуйся, Олено, — попросив. — Ми вже старіємо, а ви, молоді, всі із села тікаєте. Воно ж правда — у селі не мед, але ж землячка рук просить і голови розумної.

Несподівано двері кабінету мало не злетіли з петель, і зайшов блідий голова сільради.

— Павлович! — зробив кілька кроків, став розгублено посеред кабінету.

— Чого це ти? — Данило Павлович аж зі стільця підхопився.

— Ну, що таке — кажи? Чого ти хавкаєш наче рибина на березі?

— У Параски Микитівни меншого сина вбито, тільки що із військкомату подзвонили. — І сів на один зі стільців, що у ряд стояли попід стіною.

— Де? — Павлович ковзнув рукою по столу і скинув на підлогу папери.

— Ну де? Де служив. На китайському кордоні. Будуть везти ось із солдатським супроводом. Готуйся зустрічати, і треба організувати похорон. Діждалася з армії сина, от...

Оленка затулила обличчя руками й заплакала.

— Цить. Йди поки. — Данило Павлович поклав їй на плече важку руку. — Тільки нікому — я сам, — додав тихо.

Оленка вийшла з контори і відчула у грудях нестерпну тугу. Дійшла до фельдшерського пункту і ледь не зойкнула вголос.

— Чого це ти, дівко, така страшна? — Параска Микитівна стояла у хвірточці й тримала у руці пляшечку з ліками. Оленка хапала ротом повітря й мовчала. — Знову хтось допік? — жінка дивилася на неї співчутливо. — Не звертай уваги — люди, вони всякі бувають, само не знає, що робить і що каже. А я оце через силу велику корів подоїла, то прийшла до фельдшерки — спасибі їй, наділила, — показала на пляшечку. — Вночі наче стрельнуло у серце і ніяк не попускає. Так мені трудненько зробилося. Дай, думаю, сходжу, візьму щось, а то вмру і синочка свого з армії не дочекаюся.

Олена заридала вголос і пішла дорогою. А Параска Микитівна стояла біля хвірточки і з тривогою дивилася їй услід, аж поки не під'їхав машиною голова.

— Сідай, Микитівно, — вийшов із машини, відчинив перед нею дверцята.

— Що таке? — жінка здивовано глянула йому в обличчя, обернулася на Оленку, зойкнула і впустила на дорогу пляшечку з ліками.

Сина везли тиждень. І цілий тиждень мати жила на світі тільки тому, що серце розривалося від болю, але не переставало битися. Кожна клітина мозку волала до Бога — забери! Але Бог не чув того воання чи, може, й чув та не міг серед мільйонів страждених матерів на землі виділити одну муку.

— Пустіть мене, — попросила, коли важка військова машина спинилася у неї під двором. — Я свого синочка сама стріну.

Заточилася у дверях, її підхопили під руки й вивели з хати. Молоденькі солдати й офіцер уже посплигували з машини і з болем дивилися на матір.

Після похорону сина Параска Микитівна на роботу не ходила. Згорьовану жінку забирали у лікарню, та вона не поїхала.

— Померти хочу, — сказала затято. — Не чіпайте мене.

Доярки гуртом чистили й доїли її корів. Між собою майже не розмовляли, тільки схлипували часто, особливо ті, у кого підростали сини. Оленка щодня заходила до Параски Микитівни. Намагалася з нею про щось говорити, але та мало озивалася на розмови, лише тихо стогнала.

— Виходьте, тітко, на роботу, — сказала одного разу Оленка.

Та, здавалося, не почула її, ледве йшла від печі до ліжка.

— Виходьте, — наполягала. — Ольга захворіла, Уляна Трохимівна руку скалічила — корови днями недоєні стоять. Між люди вам треба, однак живою в землю не ляжете, — підійшла до жінки, обняла й, наче малу дитину, пригорнула до грудей.

Поруч зі справжнім горем Оленка відчула всю дріб'язковість своїх переживань, дріб'язковість розмов, які раніше дошкуляли. Несподівано відчула у собі внутрішню силу і впевненість, навіть дивувалася, чому це вона так розгубилася при перших випробуваннях долі. Побачила голову на колгоспному дворі, підійшла:

— Я згодна, Даниле Павловичу. Готуйте документи, а я трохи над книжками посиджу.

— Дак, а... як — на заочне, чи...? — зрадів голова.

— На заочне, — посміхнулася Оленка, — ще ж Івана ростити треба.

А Іван ріс, як з води.

— Бабо, дай, — випрошував у Наталки годинника, що цокав на стіні.

— Не можна, онучку, — то не цяцька, — намагалася пояснити Наталка. — То дід буде сваритися.

— Бабо, дай, — стояв на своєму малюк і показував пальцем на годинник.

— Я тобі дам лозиною, як ти баби не хочеш слухатися.

— Баба — кака, — сердився хлопчик і дивився по хаті цікавими оченятами, вишукуючи ще щось.

— Ось я тобі дам — кака. Грамотний який! — сварилася Наталка, але Іван прудко заліз на стілець, потім — на стіл, захопив ніж.

— Ой, лишенько! Віддай ніжик, бо вава буде. Чи тобі іграшок немає? На кося, сідай, — витягла на середину кімнати великого дерев'яного коня на колесах.

Малюк якийсь час дивився на нього, навіть пробував сісти, та потім закопилів губу і пішов шукати іншу забавку.

Вступні екзамени до Київської сільськогосподарської академії Оленка склала легко. Хоча й не дуже раділа, та відчувала, що отримала невеличку перемогу над безпросвітком сірої буденності. А Наталка з Миколою раділи відверто.

— За одного вченого десять невчених дають, — говорила мати. — І ніхто не бере.

Одного разу Іван, радісно підстрибуючи, торсав дідового велосипеда. У новій літній курточці, блакитному беретіку він був схожий на гарненького хлопчика з малюнка у книжці.

— Ти, брат, у мене герой. — Микола підхопив онука на руки й посадив на велосипеда попереду себе.

Малюк усю дорогу щось весело щебетав до діда, намагаючись вцілити ногою межі спиці у колесі. Побачив у дитсадку інших дітей і

пішов до них з охотою. Перед вихователькою насупився, але дозволив їй взяти себе на руки.

Другого дня тільки під'їхали до дитсадка, як хлопчик рвонувся, мало не злетів з велосипеда, обхопив Миколу за шию і закричав на весь двір:

— Не!

Микола поїхав на роботу спантеличений, а увечері обіззався до дружини:

— І як його возити, як він не хоче йти у чужі руки?

Перший рік навчання був складним і нецікавим. Оленка надсилу писала конспекти, готувалася до сесії. Часто відкладала книгу, подовгу сиділа, вдивляючись кудись поперед себе. Інколи їй здавалося, що іде чужою дорогою по життю, а не власною. Але починала любити оті літні ранки над селом, коли небо ще тільки сіріє на сході. Оцього малого хлопчика, який радісно гукав їй: «Мамо!» Вдивлялася у світ заново, та неусвідомлена туга підступала до серця, тоді вона ставала мовчазною і задумливою, а мати тривожилася.

— Може, тебе хто зурочив? — питала не раз. — Давай, я Настю Етину гукну, вона ж людям помагає.

— Ні, мамо, ніхто не зурочив, — Оленка сумними очима дивилася на матір. — Я не знаю, що таке зі мною робиться, мовби душі тісно у грудях, а у світі душно...

— Заміж тобі треба, — перебила її мати. — Онде ж знаходиться людина...

Оленка ніяковіла:

— Мамо, не треба. Ви мене зовсім не розумієте.

— А що там розуміти? — сердилася Наталка. — Не дай, Боже, вдасися у свого діда Івана — тому теж душно було у світі, очі викладе у небо й дивиться годинами. Все б кудись із дому йшов з тим малюванням, наче дурень зі ступою. А що з того толку? Підійдеш, було, тихенько, щоб не чув, а він сидить на призьбі — це коли ще в старій хаті жили — і все щось сам у себе допитується, немов божевільний. Добрі люди про хліб дбали та про сім'ю, а він усе життя в собі колупався. Якби не твоя баба Мотрона, то діти б із голоду повмирали. А від Сергія ти даремно відмахуєшся, — переводила розмову на інше. — Хороший хлопець, і сім'я у них хороша.

Сергій Дядик, колгоспний водій, кілька разів переймав її увечері, коли верталася з роботи. Майже ні про що не говорив, мовчки йшов поруч до самого двору. Потім до Наталки прийшла його мати, сива розповніла жінка. Зайшла несміливо до хати, витягла з кишені гостинця, дала Івану, погладила хлопчика по голівці.

— Олени ж немає? — озирнулася по хаті.

— Ще не прийшла, — Наталка подала гості стільця.

— То й добре. — Дядичка важко сіла на стілець. — А я, Наталко, до тебе у такій справі, — подивилася на неї, витерла хусточкою спітніле від хвилювання обличчя. — Мій Сергій — хлопець хороший, серйозний. Сама знаєш, ні в горілку, ні в які інші дурниці не вкидається. Як не кажи — техніка у нього в руках. І Олена у тебе — слова поганого не скажеш, дарма що дитятко. Кінь на чотирьох і то спотикається. Ми б і хлопчика гуртом росли, може, коли водички бабі подасть, як та не здужає ходити. Таке ж? — запитливо глянула на Наталку. Та мовчки хитнула головою.

— Поговори з дочкою, та й благословим.

Наталка розгубилася, чомусь заплакала.

— Я щось не так сказала? — Дядичка схвильовано підвелася зі стільця.

— Ні, Ходоро, — Наталка махнула рукою, аби жінка сіла. — То я так. Саме чогось плачеться. Спасибі тобі. Хіба я проти з тобою породичатися? Я б із дорогою душею.

Тепер ось напосідалася на дочку, та Оленка й слухати не хотіла:

— Я, мамо, не люблю Сергія, хоч він і хороший хлопець.

— І що з твоєї любові? Он, — кивнула на онука, — вся твоя любов, а тепер і очей не показує. Хоч би призналася — хто? Я б тому поганцю знайшла що сказати, ще вона скриває його.

— Відчепіться, мамо, — в Оленки на очах виступили сльози. — Чого ви мене мучите?

На другий рік, під весну, Олену поставили бригадиром польової бригади.

— Я ж не подужаю, — опиралася вона у кабінеті голови колгоспу. — Хто мене буде слухатися?

— Не святі горшки ліплять, — Данило Павлович сердито дивився на Олену. — Я тебе вчитися посилав, щоб ти мені з дипломом корів

доїла? Мені спеціалісти треба, а на ферму людина знайдеться. Приймай бригаду без зайвих розмов. У мене посівна на носі, а ти тут дитячий садок розводиш.

Оленка не стикалася вдома. Приходила пізно, знесилена й знервована.

— Краще б ти не йшла з ферми, — жаліла дочку мати. А наодинці журилася чоловікові: — Чужі діти по Києвах та Харковах, а наша весну чобіт гумових не знімає.

— Як воно — навчання? — запитував часто Данило Павлович. Раніше Олена відповідала привітно.

А тепер не приховувала свого роздратування новою роботою, що поглинала її до останку.

— Яка тут наука, коли і вгору глянути ніколи. Мов гонча, цілий день гайсаю.

— Нічого, то воно попервах. Зате до науки практика хороша, — переводив голова розмову на жарт.

— Ага, — сумно посміхалася Оленка, — скоро можна буде виступати на змаганнях по велоспорту, а сесію я точно завалю. День у день мотаєшся тим велосипедом із поля на поле, мотаєшся селом...

— Ну, у мене немає «Волги», щоб тебе персонально по колгоспу возити, — перебив її Данило Павлович.

— Вона мені й не треба, — огризнулася дівчина. — Ви краще скажіть, чому на Савчуковому полі ячмінь учора посіяли? Просо і те пізно було, а ви — ячмінь, наче на зло.

— Це вже я з Тита питаю.

Із головним агрономом Титом Феодосійовичем вони починали працювати у колгоспі ще безвусими хлопчачками. Обидва самотужки повивчалися, спочатку у технікумах, а потім і вище. І вже кваліфікованими спеціалістами обидва упряглися в одне ярмо, щоб тягти його, аж поки й вистачить сили. На людях називали один одного по батькові, а наодинці — просто, як і раніше. Та ще коли сварилися, забували про негласну субординацію.

Данило Павлович блиснув з-під насуплених брів на дівчину й пішов до обляпаного багнукою «бобика».

— А якщо мотоцикла? — обернувся біля дверцят машини.

— Що — мотоцикла? — не зрозуміла Олена.

— У парторга їх два, скажу хлопцям на тракторній, нехай пошепчуть старішого, вчися і їздь. Чи як?

Оленка посміхнулася:

— Незручно наче.

— Буде зручно, коли для діла, — голова сів за кермо і з серцем повернув ключем. — Ну, Тит, ну...

Через тиждень бригадир тракторної бригади після наряду підійшов до Олени:

— Ти чого свого коня не забираєш?

— Якого коня? — здивувалася та.

— Павлович сказав — для тебе. Хлопці зробили, ще й пофарбували, стоїть у гаражі, як новенький.

— Ой, Тихоновичу, — замахала руками Олена. — Я ж і їздити не вмю, і прав у мене немає.

— Та... які там права, — Тихонович по-батьківськи поплескав дівчину по плечу. — У нас що — на полі чи в рівчаках ДАІ стоїть? А Гриша Василенко взявся тебе навчити їздити. Приходь.

Оленка прийшла. Мотоцикл і справді стояв, мов новенький, виблискував червоною фарбою.

— Із тебе могорич, Николаївно, — озвався з глибини гаража старий слюсар Єврошко. — Хлопці на совість постаралися. Гришо! — гукнув кудись, за розібраного, без коліс трактора. — Бригадирша прийшла.

— Ну що, будемо вчитися? — молодий механізатор вийшов із-за трактора, хвацько натягнув на очі картуза. Та Оленка встигла побачити, як вони насмішкувато блиснули, й відступила від мотоцикла. — Не бійсь — він не брикається, — реготнув юнак. — Оце ось дивись, отак умикається, заводимо... Сідай. Ну, чого ти?

— Не дурій, — осмикнув його Єврошко. — Взявся учити, так учи, бо я Тихоновичу розкажу. Герой...

— Уже й пожартувати не можна, — хлопець сам сів на мотоцикла. — Сідай позаду, — обернувся до Олени.

Із колгоспного двору виїхали потихеньку, і Григорій пояснював Олені, як перемикаються швидкості.

— Хочеш з вітерцем? — спитав, коли виїхали за село. Й, не чекаючи відповіді, газонув, аж синя смуга лягла. В Оленки свистіло у

вухах, вітер бив по обличчю, здавалося, що мотоцикл ось-ось відірветься від землі. Вона аж очі заплющила, уявивши політ.

Виїхали на поле, на ґрунтову дорогу, і хлопець спинив мотоцикла.

— Сподобалося? — Оленка мовчки кивнула головою. — Ну, тоді сама сідай, не бійся. Мотоцикл — як велосипед, тільки швидкість інша.

Дівчина зі страхом пересіла наперед і міцно вчепилася в руль.

Наступного дня, після обіду, знову прийшла на тракторний стан.

— Ти диви, — почула віддалік у гаражі насмішкуватий голос, — знову бригадирша прийшла. Видно, добре вчора з Гришкою покаталися, і сьогодні хочеться, — по голосу впізнала Андрія, відчула, як спалахнуло обличчя. Хтось цитьнув за трактором, хтось засміявся. А той вийшов із гаража, витираючи ганчіркою на руках мастило.

— Може, сьогодні зі мною покатаємося? — на обличчі грала зневажлива посмішка. — Я не гірше від Грицька об'їжджаю.

Оленка болюче закусила губу і пішла до мотоцикла.

— Я сама, — сказала хлопцю, коли той дістав із кишені ключа і поклав руки на руль.

— Е, ні. Щоб убилася? — заперечив юнак. — А ти, Андрію, об'їжджай вдома свою жінку та дивись, щоб не скинула з ліжка. Чого ти? — глянув на Олену. — Хочеш сама — пробуй, на. — Подав їй ключа і сів на заднє сидіння.

Ще вчора їй здавалося, що ніколи не навчиться рушати з місця, додавати й зменшувати газ, а сьогодні мотоцикл слухався, і дівчина щасливо посміхалася.

— Навчилася трохи, — на ходу обернулася до Григорія.

— Молодець, — гаряче дихнув юнак біля вуха, і його руки, що обережно трималися за куртку, міцно обняли її вище талії, потім боляче стисли груди.

Вона рвонулася, випустила руля, і мотоцикл влетів прямо у жито, що росло обабіч дороги. Постояв, ніби подумав, і похилився на жито. Оленка зіскочила із сидіння, а Григорій уперся ногами в землю, утримав мотоцикла, встав і вивів його на дорогу. Винувато глянув на дівчину:

— Чого ти наїжачилася, наче я вкусив тебе? Ну, що я такого зробив?

Оленка мовчала, дивилася кудись у поле, потім перевела погляд на хлопця — в очах стояли сльози.

— Поїхали до села, — промовила тихо.

— Чому, Оленко? Хіба я щось погане хотів? Я... — Шукав якісь потрібні у цю хвилину слова, бо не вірило ся, що вона відштовхне його, хіба не знала, чим катання закінчуються? Просто набиває собі ціну... Посміхнувся. — Не спіши, село від нас нікуди не дінеться, — підійшов, не обняв, а згріб її в оберемок, уп'явся в губи.

— Пусти мене! Пусти, кажу! Сопляк! — Олена з силою відштовхнула від себе хлопця.

Ображений, той стояв і дивився, як вона підійшла до мотоцикла, з силою ударила по «лапці» й сіла. Мотоцикл рвонувся з місця, обдавши його курявою.

— От, чорт, — розгубився Григорій. — Ні, ну ти глянь — сама поїхала, а ти тьопай сім кілометрів пішки, мов дурень той, — стояв на дорозі й дивився, як за мотоциклом здіймався довгий хвіст куряви. — Ну, почекай, прийдеш ти в гараж — я тебе повчу тепер. Я тебе навчу...

Та Оленка не прийшла, поставила мотоцикла у себе вдома і їздила до пізньої осені, аж поки й випав сніг.

Після Нового року їй іще додалося роботи. Вона сиділа у кабінеті голови колгоспу і мало не плакала.

— Даниле Павловичу, я й третій курс не закінчила — який із мене агроном?

— А я й не кажу. Будеш поки бригадиром-агрономом.

— Та ви що? — дівчина аж зі стільця схопилася. — Хочете, щоб я на вашій роботі ноги вистягла? В інших колгоспах по три агрономи, а ви на одну недоучку півколгоспу вішаєте.

— Сядь. Не вішаю я на тебе нічого — головний агроном є, може, й іще когось пришлють, як своїх кадрів не виростили. Тільки не забувай, Олено Миколаївно, — приїжджому спеціалісту не те, що своєму, — де хочеш, хоч із пальця виламай, а житло дай. А ти тоді посунься. Й інших колгоспників треба посунути. Ти ось брикаєшся, кажеш — важко тобі. А я так думаю: у нас землі хороші — вродять цього року й наступного зернові, та щоб не по п'ятнадцять центнерів із гектара, а хоча б по двадцять п'ять, то ми б іще одну вулицю заклали. Не для когось, Олено Миколаївно, а для своїх людей — вони того варті. —

Данило Павлович спочатку дивився на Олену крізь окуляри, потім зняв їх, поклав на стіл перед собою. — Та твоєї академії малувато для землі. Тут ще й інше треба. Наші діди у столицях не вчилися, а хліб ростити уміли.

— Так вони ж не в колгоспі працювали, — вирвалося в Олену.

Данило Павлович глянув їй прямо у вічі й нічого не сказав.

Зиму Оленка любила. Вона їй і досі здавалася тією казковою Сніговою королевою, яка увечері зазірала у замерзлі шибки. Захурделить, насипле снігу мало не по самі вікна і виплакує у димарі, немов жаліється, що замерзла. Малою нищечком лежала на печі і вслухалася у те завивання, а тепер Іван висовував чорняву голівку з печі й трохи злякано питав:

— Мамо, а чого то воно?

— Що? — не зрозуміла Олена.

— У трубі отак — у-у-у-у, — показував їй хлопчик.

— Чуєш, що на вулиці робиться, — тому і в димарі таке. То вітер.

— Ні, — заперечливо хитав головою хлопчик. — То не вітер. —

Припадав головою до подушки й прислухався. Потім знову виглядав із печі. — Мамо, може, то вона на піч проситься?

— Хто?

У вечірні години Олена подовгу сиділа над книгами. Просила Івана, щоб не заважав, і той часто нудився сам на печі, особливо коли й дід з бабою були чимось зайняті. І тепер він винувато дивився на матір, боячись, що вона нагрімає на нього.

— Зимка, — промовив тихенько і натягнув теплу ковдру по самі плечі.

Олена посміхнулася:

— Зимка на піч проситься? Тоді давай пустимо.

Хлопчик закліпав очима, перевів погляд на Наталку, яка зашивала велику дірку на його нових штанях і зараз сердилася. Дід пішов до когось із сусідів грати в карти. Запитати було ні в кого, чи пускати зиму на піч, і хлопчик на якийсь час затих, знову прислухаючись, що воно таке робиться на вулиці, аж поки й сон легенько не гойднув його на своїх крилах.

Зима часто сипала снігом, але він танув, і на полях створювалися великі ділянки льоду, під яким задихалися посіви.

— Частину пустимо під ячмінь, а то можна пересіяти і просом, — радився з Оленою Тит Феодосійович. Бачив у ній свою наступницю й намагався навчити всього, що умів сам. — Головне, щоб поле було, а не смітник. Бур'яни пожеруть увесь урожай, і всі затрати тоді коту під хвіст. За великим теж не женися, землі відпочивати треба. Посіємо люпину на Даньковому полі — я вже домовився із сусідами про насіння. На той рік там добрача картопля вродить, а ти як думаєш?

Олена губилася, коли від неї залежало якесь рішення, але з кожним днем майбутню посівну уявляла реальніше.

— Добре було б, — сказала яюсь, — завести яру пшеницю.

— Добре, — погодився головний агроном, — тільки у нашому районі її не сіють — спробуй знайти насіння. Та й хтозна, що купиш. Попомучишся потім.

— А коли зв'язатися із Харківським інститутом рослинництва? Я читала недавно, що там уже вивели твердий сорт пшениці, здається, «Харківська-46».

— То вони продадуть тобі десять тонн насіння та ще й по дешевеньких цінах? — Тит Феодосійович скептично посміхнувся. — Цей варіант відпадає. От коли б зв'язатися із господарством, що цю пшеницю вже вирощує, і не на одному гектарі, — як ти думаєш?

— Думаю, — зраділа Олена, — якщо вона є, то хтось її обов'язково сіяв. І коли про неї пишуть у газетах, то вона чогось варта. Я її знайду.

І знайшла, та Данило Павлович розсердився на неї й на головного агронома, коли вони заговорили з ним про яру пшеницю.

— А де я вам грошей наберуся? Сійте своє, що он у коморі лежить. І що, мені хтось у конверті вишле десять тонн насіння?

— Даниле Павловичу, — не здавалася Олена, — у нас багато пропало озимини, особливо — пшениці. Знову будемо пересівати ячменем, а він самі знаєте, як уродить, та ще й коли дощі весною не підуть. А люди давно яру пшеницю сіють, і за нею не потрібно їхати за кордон. У тій же Харківській області можна закупити не десять, а сто десять тонн, аби ваші гроші.

— Отож то й воно — аби ваші гроші, — ще більше розсердився Данило Павлович. — А наші гроші там, де й ваші. Морочиш мені голову, сама не знаєш чим.

— Можна й без грошей, — самими куточками вуст посміхнулася Олена.

— А де це даром дають? — запитав Данило Павлович уїдливіо. — Так ми ще наче не при комунізмі живемо, чи уже, а це я один відсталий за оцим столом сиджу?

— Їм ліс потрібен. — Олена глянула на Тита Феодосійовича, шукаючи у нього підтримки, але той сидів і дивився кудись за вікно, немов сторонній у цій розмові. — Вони можуть за ліс обміняти пшеницю. А в нас його он скільки лежить...

— Не твоє діло, — грубо обірвав її голова. — Я людям житло роблю. І тобі, між іншим, як не задереш хвоста і не чкурнеш із села.

— Там того лісу на десять хат, а ви ж стільки не збудуєте відразу. Самі ж казали — через рік-два другу вулицю розбивати будемо.

— Знаєш що, Олено Миколаївно, ти людина молода — я тебе розумію, але під тюрму мене не підводь. Як я оформлю той ліс? Тобі добре казати, а ти знаєш, як я його добивався?

Та в голосі Данила Павловича звучала поступливість, потрібно було ще пару аргументів, щоб він поступився повністю. Олена їх не знайшла і промовила з гіркотою в голосі:

— Наче я для себе прошу. Пожалкуєте весною, та пізно буде.

— Не завадило б спробувати, — нарешті озвався і головний агроном. — Ми їм КамАЗом ліс і тим же КамАЗом назад пшеницю привезли б. Як ніхто нас не продасть, то дерево й списати трохи можна, сам знаєш, як це робиться. Може, воно діло б і пішло з пшеницею, тоді б увесь район шапку ламав перед нашим колгоспом. Добре насіння всім треба.

Данило Павлович якийсь час мовчав, потім провів долонею по сивому волоссю аж до потилиці, немов перевіряв, чи добре голова тримається на в'язах, і промовив так, наче уже підставляв ту голову під сокиру:

— Паняйте. Тільки якщо підведете, то з мене сім шкур здеруть, а не з вас.

За насінням Олена їздила сама, привезла і раділа з того.

— Посіємо на полі, де торік була картопля, — говорила Титу Феодосійовичу.

— Наче у мене одна твоя пшениця... На картоплищі виросте що хочеш, — подивився задумливо кудись поперед себе, — тільки б поліття не підвело. І ще, Олено. Про пшеницю поки мовчи. І той, — кашлянув у кулак, — у звіті не треба показувати. Сорок гектарів — це небагато, щоб у рай заїхати, але досить, щоб наші голови з оцими шапками, — кивнув на свою кролячу шапку, що висіла на вішалці, — полетіли.

— Ай, Тите Феодосійовичу, вічно ви з Данилом Павловичем перебільшуєте. — Оленка сиділа за своїм робочим столом у кабінеті агрономів і підраховувала, скільки потрібно мінеральних добрив і на які поля. — Наша земля, ми нею й розпоряджаємося. Про це навіть у колгоспному статуті написано. А ви всього боїтеся.

— Записано, звичайно, — погодився головний агроном, наче з малою дитиною, якій важко щось осмислити. — Тільки сіємо на ній і садимо те, що нам зверху накажуть. І скільки сіємо, стільки здаємо. Спробуй зроби інакше, тоді узнаєш, хто цією землею розпоряджається і хто у неї справжній хазяїн. — Посміхнувся невесело, глянув на Олену крізь окуляри. — Ото наша земля, що коло хати. Добре ж, коли не прийде до влади ще один Хрущов і не одчикрижить її по саму призьбу. А решта — побрехеньки для тих, кому й досі кортить відчутти себе хазяїном.

Олена мовчки слухала, подавляючи у собі протест, який викликали слова головного агронома. Відчувала правду в його словах. І та правда лякала.

— А з побрехеньок, Олено, теж користь, — Тит Феодосійович посміхнувся уже веселіше. — Вони нам брешуть, а ми їм. Я, думаєш, оце б горбатився у колгоспі, якби не Павлович? Ти подивися. У нас колгосп відсталий, а техніки повно, і всякої. Хатки у людей нові, і в кожного у дворі повно худоби. А поїдь у сусідній колгосп, передовий, — п'ять тисяч голів стоїть у тваринницьких комплексах, уже мільйонер, а у них і досі одна дорога на все село заасфальтована і півсела хат соломою вкриті. Ще й корови у лісі пасуться, бо луг переорали. Ти, Олено, вже доросла людина, і я дивлюся — не дурна. Ще трохи попрацюєш отут — сама в усьому розберешся. Думаєш, чого Данило Павлович із тобою панькається? — Олена здивовано підняла брови. — Нас не сьогодні-завтра на пенсію кишнуть, і хтозна, хто сюди прийде. А тут свої кадри, — помовчав, подивився кудись убік. — А ти права — ми не якусь там абстрактно-колгоспну землю обробляємо — це земля наших дідів і прадідів. Оце картоплище, Олено, про яке ти сьогодні казала, було полем мого діда Терешка, що в Сибіру згнив. Може, чула? — Олена заперечливо хитнула головою. — Ну, та ладно. Провів я з тобою сьогодні політзаняття, за яке можна й по шапці получить.

На ці його слова Олена посміхнулася, бо чула їх надто часто, ніби засторогу від двох людей, які десятки років слухали чужих команд, але сповідували команду власної совісті, вдаючись при цьому до різних комбінацій, одна з яких була досить ризикованою та безславною і називалася — відстаючий колгосп. Коли його керівництво критикувалося на всіх районних конференціях і нарадах, у районній газеті, а борги прощалися державою, яка однією рукою давала, іншою — віднімала. Та у відстаючого колгоспу, віднімала часом менше, ніж у тих господарствах, де керівники мріяли про славу і нагороди, заради яких роками пеклася на сонці й тріщала від непосильної роботи покірنا спина селянина.

З початком весни Оленин мотоцикл, як тільки сонце піднімалося над селом, уже гурчав вулицею.

— Чужі заміж рвуться, — ворочалася Наталка у ліжку, — а наша убереться у штани, наче мужлан, і гайсає на тому чортові. Дитяти тижнями не бачить, мало того, що без батька росте...

Микола мовчав, удавав, що спить, а сам вслухався у віддалений гуркіт мотоцикла, аж поки той і зовсім не стихав. Подумки згоджувався з дружиною, але разом із тим батьківське серце тепліло гордістю за дочку, яка з кожним роком упевненіше стояла на землі. На своїй землі, а не десь у чужих світах.

— Не будемо орати картопище, — доводила Олена на черговому нараді, — дисками пройдемо у два сліди, й вистачить.

— Та хтозна... — сумнівався Тит Феодосійович. — Може, й так.

— А ти їй більше потурай — вона скоро не тільки тобі, а й мені на шию вилізе. Ти, Олено Миколаївно, носишся з тією пшеницею, наче куриця з яйцем, ніби її одну треба сіяти. Скільки он іще всього треба сіяти й пересівати...

На ці слова Данила Павловича Олена посміхнулася й опустила очі. Голова вдав, що не помітив тієї посмішки, сердито перевів розмову на інше:

— А в тебе, Тихоновичу, вчора трактор чого півдня простоював? Ви що, в чортового батька зиму робили, що у вас зараз техніка ламається?

Бригадир тракторної бригади мовчав.

— Я тебе питаю чи когось?

— Та то не трактор, — виправдовувався ніяково Тихонович, — то Андрій перевтомився, задрімав трохи.

— Ага, перевтомився, значить... — Данило Павлович у ті хвилини, коли сердився, здавався розгубленим, мовби дивувався, чому виходить саме не так, як потрібно. Не часто, але зривався на крик, потім іще більше сердився від того, що мусив кричати. — Якщо він у тебе ще раз перевтомиться, переводь його на ферму.

— А кого я на трактор посаджу?

— Сам сядеш. Я з вами панькатися не буду сьогодні, коли у полі стільки роботи, а в декого дірява горлянка на першому місці.

Олена не помічала весни, тієї, що примушує відчувати, яке ж воно прекрасне, молоде життя, завмирати серце у солодкому щемі. Немов чорногуз, ходила полями, глибоко грузла у свіжовиораній ріллі.

— Що ти там довбешся — я що, перший рік орю? — Андрія Олена не впізнавала. Часто неголений, з набряклим обличчям і колючими очима, у яких прохоплювалася відверта зневага.

— Може, й не перший. Тільки ти ось не виорав, а пошкрябав землю. Бур'ян увесь зверху, тут і культиватор не допоможе.

— Щось ти дуже розумна стала. Це не...

Та Олена різко обірвала його:

— Знаєш що, Андрію? Я у тебе про себе нічого не питаю, а бригадиру скажу, що ти знущаєшся над землею, а не ореш.

Андрій примружив очі, ніби дивився проти сонця:

— І чого ти так лізеш зі шкіри? Авторитет у начальства заробляєш чи просто корчиш із себе, мовби ніхто не знає, що ти за цяця?

Олена не слухала його більше, повернулася й пішла до мотоцикла. Голова піднята, в очах ні крихточки болю. Струнка. У теплій шкіряній куртці й вузьких джинсах, заправлених у невисокі гумові чобітки. В Андрія щось боляче ворухнулося в грудях, але він плюнув собі під ноги й повторив:

— Корчить із себе...

Олена поїхала прямо на тракторний стан. Побачила бригадира біля сівалки й під'їхала туди мотоциклом.

— Ви, Тихоновичу, подивіться на поле, як ваші хлопці орють. Один гній на той світ уорав, другий не оре, а шкрябає землю.

Василь Тихонович, середнього зросту літній чоловік із чорними, наче в цигана, очима, глянув на Олену:

— Думаєш, я їх змушу краще орати?

— А невже дивитися, як вони знущаються з землі? Що на тих полях виросте, тільки насіння переведем?!

— Було б у мене механізаторів удосталь, я б знайшов, як із ними балакати. А так... Сама бачиш— всі тікають із села у місто, ніби там медом намазано. Зайди он у школу, запитай: хто з випускників у селі залишиться? Ніхто. Скоро одні пенсіонери та каліки житимуть по селах. І що тому Андрію скажеш? Він завтра кине трактора й будь здоров. Тоді зовсім заспіваємо — і з оранкою, і з посівною.

— Але ж і так не можна. — Олена озирнулася по двору — там стояло кілька тракторів, на яких нікому було працювати. Довго мовчала, потім промовила з болем:

— Ну, не можна ж глумитися над землею тільки тому, що нікому на ній працювати. Земля нас за це ще покарає.

Яра пшениця зійшла дружньо і в червні викинула зелені стрілочки колосків. Тит Феодосійович тільки посміхався, а Данило Павлович уголос радів:

— Якщо вродить, я тобі, Олено Миколаївно, премію випишу, персональну, за ініціативу й агрономічний талант. Є таке слово? — запитливо дивився на неї. — Немає, то придумаємо, аби хліб добрий росила.

Одного разу спинила мотоцикла на колгоспному дворі, біля купи жінок, що чекали машину їхати полоти буряки, привіталася, хотіла щось сказати, але не встигла. Одна з жінок, яка жваво розповідала сільську новину, немов аж радісно заходила переповідати й Олені.

— Ти знаєш, Миколаївно, кого я бачила сьогодні? Не повіриш. Я й сама не повірила, ледве вгадала. Така пава, наче й не наша.

Олена зацікавлено подивилася на жінку, встала з мотоцикла й підійшла ближче.

— Вона мені каже: «Здрастуйте, тітко Варко». Я кажу: «Доброго здоров'я», а сама ніяк не впізнаю, хто воно такий. Придивилася, аж то Любка Дуніна...

Олені здалося, що її ударило струменем. Якусь мить стояла вражена й широко розкритими очима дивилася на жінку, потім рвонулася до мотоцикла.

— Чого це вона? — здивувалася та. — Наче я нічого такого й не сказала.

Олена навіть шолома не надягла. На великій швидкості виїхала з колгоспного двору і мало не врізалася у зустрічний самоскид, що віз на ферму зелену масу. Водій автомобіля спинився, блідий вийшов із машини, лайнувся вслід мотоциклу, сів на підніжку кабінки й тремтячими руками дістав із кишені цигарки. А вона вижимала з мотоцикла все, що могла, й мотоцикл не їхав, а летів сільською вулицею. Спинилася біля свого двору. Не увійшла, а вбігла до хати.

— Мамо, де Іван?

Мати глянула на дочку і впустила віника, яким намагалася зняти у куточку павутину.

— Що з тобою?

— Мамо, де Іван!? — закричала Олена.

— Що з тобою? — ще більше розгубилася Наталка. — Де йому бути — батько у дитячий садочок повіз. І я ось зараз на роботу йду. А що таке?

Олена не відповіла. Вибігла з хати й навіть дверей не зачинила. Під'їхала до дитсадка. Малеча ще не пішла на сніданок і гралася на подвір'ї.

— Синок! — Олена здалеку побачила хлопчика. Підбігла, підхопила на руки й притулила до грудей. — Я заберу, — сказала виховательці.

Зняла курточку, наділа на нього й посадила перед собою на мотоцикла. Виїхала далеко за село і зупинилася. Сіла на траву й затулила обличчя руками. Хлопчик деякий час мовчки дивився, потім ковзнув із мотоцикла.

— Мамо, — торкнув її за плече і сам скривився плакати.

— Синок! — Олена обняла хлопчика, пригорнула до себе. — Я тебе нікому не віддам... Нікому...

Тільки пізно увечері приїхала додому. Однією рукою тримала сонного Івана, другою — руля. Внесла дитину на руках у двір. Наталка зустріла їх на ганку.

— Ти, Олено, що — здуріла? Що це ти видумала? Дитя кудись забрала, ми з батьком місця собі не знаходимо. Ніч надворі...

Олена мовчки зайшла до хати, поклала дитину на ліжку й обережно почала роздягати.

— Чого ти мовчиш? — допитувалася мати.

— Не чіпайте мене — я спати хочу, — промовила дочка стомлено.

— Іди лягай, я тобі що — не даю? Але щось же воно трапилося? — стояла на своєму Наталка.

— Нічого.

— Як же нічого — хіба я не бачу? — зітхнула сумно. — Не хочеш, то й не кажи, тільки кому ти ще розкажеш, як не матері. А новину чула — Люба Дуніна приїхала? — При цих словах Олена впустила дитячий черевичок і втупилася поглядом у матір. — До нас аж двічі заходила. Тебе питала, хотіла побачити. — Дочка напружено чекала, що вона скаже ще, але Наталка замовкла, здивована, що та, здавалося, ніяк не відреагувала на новину.

— Люба щось казала? — нарешті ледь ворухнула обвітреними губами.

— Хвалилася, як добре живеться, — мати зраділа, що дочка таки зацікавилася новиною. — Оце в Крим їде, на курорти, так до Дуні по дорозі заїхала.

— Надовго? — Олена роздягнула дитину, накрила ковдрою. Наталка чекала, що вона піде вмиватися чи вечеряти, але та стояла коло хлопчика і дивилася на сонне личко.

— Та ні, ненадовго. Може, днів на два-три. Попутньо ж їде. Там така пава, — промовила трохи заздрісно. — У золоті вся. Каже — гроші добрі заробляє. Про тебе розпитувала. Не повірила, що у нас хлопчик, побачити хотіла. Жаліла, що ти у село вернулася. А Дуня така ходить — землі під собою не чує...

— Годі тобі, — перебив дружину Микола, — не бачиш, що вона з ніг падає.

Наталка ображено замовкла, а донька взяла рушника й пішла на вулицю до умивальника, що висів на стовпчику, під старою шовковицею.

Вранці Олена зібралася на роботу й почала будити сина.

— Нащо це ти його будиш? — Наталка підвелася й собі.

— Так треба, мамо. Вставай, синку, — будила тихенько, але хлопчик не хотів прокидатися.

— Миколо, вставай! — гримнула Наталка на чоловіка, який теж не спав, та ще лежав у ліжку. — Подивися, як вона над дітям знущається.

Микола підвівся, взяв зі стільця штани й сорочку, мовчки одягнувся. Потім промовив до дружини:

— Нехай бере, раз хоче. А ти до неї не чіпляйся.

— Вас обох у дурдом треба! — зірвалася на крик Наталка. — Вона переведе його на тому мотоциклі, цілий день гайсаючи.

Люба знову заходила кілька разів.

— Вона не хоче мене бачити, — нарешті сказала Дуні.

— То й на врага тобі здалося те нещастя, — промовила мати запобігливо. — Її завидки беруть. Ти он яка у мене... А вона... Коли б ти її побачила — худе, у штанях, ганяє на мотоциклі з ранку до вечора, наче скажене, ще й людьми командує. Тьху, та й годі. З тим байстрюком носяться усі троє. Микола цяцьки усякі струже, возить на

велосипеді. Не встигне штани загідять, а вони уже перевдягають, немов на показ. А що там показувати? Одне слово — байстрюк.

При цих материних словах Люба змінилася на обличчі й підійшла до вікна, з якого було видно Оленин будинок.

— Мамо, а скільки тому хлопчику? — запитала трохи дивно, хоча Дуня з першої хвилини відчула напруження у поведінці дочки. Бачила, як іноді тривога майне у погляді, а в голосі чути невпевненість. Ось і зараз запитала, а сама відійшла до вікна, немов чогось боялася.

— Та хіба я знаю. Може, три чи чотири. Я ж у метрики йому не дивилася. А нащо воно тобі?

— Так, — здвигнула дочка плечима. — Інтересно. Скромниця була, а бач, — посміхнулася, повернувшись обличчям до матері.

Дуня й собі посміхнулася і додала:

— Ще й до Києва пхалася, а її так відшили, що аж у колгоспі опинилася.

Люба поїхала на третій день, не зустрівшись із Оленою. А вона хотіла і боялася тієї зустрічі. Зрозуміла, що подруга не бажає з нею бачитися. Щось між ними було не так. Що? «Чорт з нею, — подивилася на сусідський будинок, коли виходила з дому. — Головне, що нікому не розляпала. От тільки... — подумала про хлопчика, якого їй дуже хотілося побачити. — Ну й що?» — заспокоювала себе подумки. Не могла вона його забрати. Хто б їй віддав? І навіщо він їй — чужий?

Олена повеселішала, як тільки мати сказала:

— Люба образилася дуже. Привіт тобі передавала, як ішла на автобус. І за що ти на неї сердишся?

Олена тільки підхопила на руки сина і закружляла по хаті.

Іван часто бігав до сусідського двору. Не гратися, а подивитися на вишні. Вони звисали аж на вулицю, достиглі й цілими китицями. Хлопчику страшенно кортіло тих вишень, бо вдома таких не було. Якось у неділю не втримався, заліз на тин і почав рвати ягоди. Дуня у вікно вгледіла злодія, тихенько вийшла на ганок, підкралася й потягла за штанці. Іван злякався, закричав і впав прямо у її двір.

— Ах ти ж, злодюга, — боляче вхопила його за вухо.

Наталка почула несамовитий крик онука, вийшла з хати — Дуня так і тягла хлопця за вухо по вулиці.

— За що це ти, Дуньо? — Наталка підбігла, відштовхнула її від дитини. — Здуріла, чи що?

— Це я ще й здуріла? Ти мене ще й штовхаєш? Подивіться, люди добрі! — закричала на всю вулицю. — Материне молоко на губах не обсохло, а вже по дворах полізло, а вона ще й штовхається.

— Хто поліз? Як тобі не соромно знущатися з дитини? — промовила неголосно Наталка.

— Це мені ще й соромитися! Обідрав усю мою вишню, а мені соромся! Сама його соромся і своєї дочки, що привела байстрюка. На мою Любу он усе село завидує, а з твоєї регоче.

Наталка заплакала, підняла хлопчика на руки й пішла до своєї хати.

Десь перед самими жнивими приїхав журналіст. Данило Павлович стояв під конторою схвильований і розгублений.

— Не балувала нас ця братія, — говорив ніби сам до себе, вдивляючись на дорогу, звідки мала показатися райкомівська машина. — Хіба з району, як когось полаяти треба. А цього чорти аж із Києва принесли. І до нас райком везе. Це не просто... — Провів п'ятірнею по сивому волоссю, промовив тихіше: — Як узялися заїдять, то вже з'їдять, не тепер, то у четвер. Прогримим на всю Україну на старості літ.

Олені жаль було дивитися на цього швидко старіючого чоловіка, який усього себе до останку віддав селу, а тепер хвилювався так, що аж піт на чолі виступив.

— Хоч би вчора були подзвонили, — докинув Тит Феодосійович. — Ми б якось ферму примарафетили, а то...

Завідуючий фермою стояв поруч похнюплений: уже два дні, як доярки вручну вичищали гній із корівника — зламався транспортер, електрик ніяк не міг дати йому раду. І хоча корови ходили на пашу, гною назбиралося чимало.

Віддалік на центральній вулиці показався новенький райкомівський «уазик». Усі, хто стояв під конторою, почали поправляти на собі одяг. Данило Павлович, немов перед боєм, обвів поглядом свою команду і враз посміхнувся.

— Та чого ви, — махнув рукою, — двом смертям не бувати. Не таке бачили, а тут перед якимось писакою здрейфили.

Автомобіль зупинився перед конторою, і з нього вийшли другий секретар райкому партії та молодий чоловік із чорною шкіряною сумкою через плече. Олена глянула на нього і відчула, як їй хочеться кудись сховатися, зникнути у цю хвилину, вона аж відступила крок і стала позаду головного агронома. У грудях защеміло зрадливо, й Олена розсердилася на себе. А журналіст вихопив її поглядом серед гурту чоловіків і привітно посміхнувся. Секретар райкому, високий плечистий чолов'яга років сорока п'яти, привітався з усіма за руку й представив молодого чоловіка:

— Мельниченко Володимир Аркадійович, кореспондент. Завітав до нас із Києва. Цікавиться господарствами, які... — обвів поглядом присутніх, глянув на кореспондента, — ну, можна сказати, відстаючі.

Видно було, що йому самому ніяково за цю місію і він хоче швидше звідси поїхати.

— То... може, пообідаємо спочатку? Ви ж з дороги... — Данило Павлович почервонів і замовк.

— Ні, ми вже пообідали. — Секретар райкому бачив розгубленість голови і промовив із притиском: — Ведіть нас у контору й покажіть Володимир Аркадійовичу, що у вас там виходить за півроку: по надоях, приросту м'яса. А потім ферму побачимо і все інше, щоб чоловік міг зробити аналітичний матеріал.

Усі рушили до дверей, тільки Олена повернулася й пішла до мотоцикла.

— Ти куди, Олено Миколаївно? — зупинив її голова.

— А що мені робити у кабінеті? — відповіла різко, сердито глянула на журналіста. — У мене он пшеницю треба обкосити. Завтра-післязавтра комбайни підуть.

— Ви у поле? — журналіст ступив за Оленою. — Можна і я з вами? Документи пізніше подивлюся. Дякую вам, — повернувся до секретаря райкому і потиснув йому руку.

Олена завела мотоцикла й сіла, молодий чоловік і собі усівся позаду неї. Вона з місця увімкнула третю швидкість, мотоцикл рвонув, і журналіст, махнувши руками у повітрі, ухопився за жінку. Біля контори всі мимоволі посміхнулися, а Данило Павлович промовив повеселілим голосом:

— Ну, то що — в контору чи за журналістом?

— Привезете завтра в район, — другий секретар посварився пальцем.

— Та глядіть мені... — І пішов до машини.

— Та ми його до самого Києва відправимо вищим класом, — промовив Данило Павлович услід від'їжджаючому УАЗу. — Ну, Олена, ну й молодця. А ти, Сергійовичу, давай швиденько організувай ланку на ферму, примарафетьте її, скільки встигнете. Думаю, вона журналіста до вечора на ферму не повезе.

Олена виїхала за село, звернула вліво і вже трохи тихіше поїхала польовою дорогою. Минули невеличкий гайок, потім — лісосмугу, за якою відкривалося чимале пшеничне поле. Спинилися, молодий чоловік зіскочив із мотоцикла, Олена так і залишилася сидіти, тільки вимкнула двигун.

— Гарно! — вигукнув той, озираючись навкруги. — Це ваше поле?

— Тут усі поля наші, — відповіла непривітно.

— А ви? Ви ж агроном, коли я не помиляюся? — згадав, як її представляли.

Олена, здалося, не почула запитання, дивилася кудись поперед себе, потім повернула голову, зняла шолома й повісила на руль.

— Агроном, та не зовсім — я ще не закінчила академії.

— Ви вчитеся? — аж зрадив журналіст. — Розкажіть мені про себе.

Дістав із сумки блокнот і ручку.

— Сідайте, — Олена кивнула на сидіння позаду себе.

— Чому ви така непривітна? Я все-таки запитую не з особистої цікавості, — сховав блокнот і сів на мотоцикла. — Я хотів би написати про красиве хлібне поле...

Олена не дослухала, увімкнула двигун. Їхали поволі. По обидва боки дороги гойдалося на вітрі дозріле колосся. Гречане поле ще доцвітало й біліло, мовби усипане снігом.

— Та спиніться ви! — сердито крикнув журналіст на вухо Олені. — Мені ж працювати треба, а ви граєтесь зі мною.

— Я не граюся. — Мотоцикл зупинився, Олена першою злізла із сидіння. — Хочеться більше вам показати. У нас же не тільки ці поля.

— Добре. Тільки давайте спочатку поговоримо про те, що бачили. — Він знову дістав блокнота й ручку. — Те, що я бачив, мене трохи дивує. У вас такі прекрасні поля, аж не віриться, що ці поля відстаючого колгоспу. Може, щось поясните?

Олена здвигнула плечима:

— Курчат по осені рахують, а урожай — коли він у засіках.

— Але ж... — глянув на Олену. — Цікава відповідь, стільки у ній фактажу, хоч зараз сідай і пиши матеріал. — Відійшов і вбрів у гречку, що пінилася солодким цвітом. Монотонно гули бджоли, перелітаючи зі стебла на стебло. Маленькі крильця вигравали проти сонця золотистими барвами.

— Тут десь пасіка? — спитав, обернувшись до Олени.

— За отими дубами, — показала вона рукою, — дев'яносто вуликів. Хочете — поїдемо?

Він подивився на неї насмішкувато:

— Нарешті заговорили, а то я вже думав до контори проситися. Поїдемо до вашої пасіки, тільки зараз дещо запишу.

Сів на порослому волошками й диким маком узбіччі й почав писати. Олена підійшла до мотоцикла і зазирнула у люстерко, пригвинчене на рулі. Сонце припікало, й вона зняла куртку. Володимир підвів голову і завмер. Агрономша розчісувала волосся, яке спадало нижче пояса. У білій блузі з широкими рукавами й вузькими манжетами, заправленій у потерті джинси. Олена помітила, як журналіст дивиться на неї, і швидко зібрала волосся.

Під'їхали до старих дубів, за якими у видолинку стояла колгоспна пасіка. Олена підвела мотоцикл у затінок дерев і попередила журналіста:

— Тільки не розмахуйте руками, бо покусують, і подивіться, щоб у кишнях не було нічого солодкого.

Той слухняно вивернув кишені, потім зазирнув до сумки. Ішов до невеликого дерев'яного куреня і зі страхом дивився на вулики, які, ніби маленькі хатиночки, стояли між колоніями польових квітів.

— Здрастуйте, дядьку Кириле, — ще віддалік привіталася Олена. Пасічник поклав рамку, яку ремонтував, підвівся із саморобного стільчика, витер долоню об штани, по-свійськи кивнув Олені й простяг руку незнайомцю. — Це журналіст із Києва, — представила та Володимира Аркадійовича.

Дядько Кирило трохи зніяковів, а потім пожартував:

— Ось, нате, надіньте маску, бо бджоли не розбираються... Інтересуєтесь пасікою, може, й у вас є?

Мельниченко заперечливо хитнув головою, глянув на Олену, і та пояснила:

— Ні, ми тут на поля дивимося — журналіст цікавиться нашим колгоспом, то й до вас по дорозі заїхали.

— А-а, тоді заходьте до мого куреня, — запросив пасічник привітно, — перепочиньте трохи у холодку.

Усередині куреня і справді було прохолодно. На саморобних нарах лежала пасічникова постіль, біля невеличкого вікна — стіл. На ньому — металева кружка і кілька таких же мисочок. У кутку, на ослінчику, стояло відро із криничною водою.

— Сідайте до столу — я вас медком пригощу. Тільки вчора викачав — ось трохи для гостей залишив, — дядько Кирило дістав зі саморобної невеличкої скриньки глиняного глечика. — Так зберігається краще. А ти, Олено Миколаївно, наріж хліба, — дістав зі скриньки ще й паляницю. — Моя Христина пече. Домашній хлібець — не те, що лавошний.

— І багато меду берете? — поцікавився журналіст.

— Та є... — пасічник налив темного гречаного меду в одну миску, потім — у другу — Спробуйте, саме бджола із гречки носить. Бачили, яка у нас гречка? — підсунув мисочки ближче до гостей.

Володимир умочив хліб у мед і ствердно хитнув головою. Намагався їсти охайно, але мед стікав на пальці й капав у миску. Ніяково скосив очі в Оленин бік — та сиділа й про щось зосереджено думала.

— їжте, їжте, — припрошував пасічник. — Медок — їжа благородна. А ти, Олено Миколаївно, ніби соромишся чогось?

Олена взяла крайчик хліба, розламала над столом і вмочила у мед.

— Ваша тітка Христина не хліб, а паску пече, — промовила згодом. — Він і без меду смачний.

Пасічник задоволено посміхнувся, набрав у ще один кухоль води й теж поставив на стіл.

— І багато здаєте державі? — Мельниченко намагався повернути розмову на своє.

— Та... — зам'явся дядько Кирило. — Я ж його не здаю. Викачаю, то заберуть у колгоспну комору. А там їм видніше...

Пасічник із Оленою переглянулися, і журналіст перехопив їхні погляди. Зрозумів, що на пряме запитання не доб'ється відповіді, й

запитав інакше:

— Давно коло бджіл?

— А-а, — здавалося, що дядько зрадів запитанню. — Давно. І до війни у нашому колгоспі пасіка стояла. Опісля не до бджіл було, а коли Павлович узявся головувати, каже мені: «Шукай, Кириле, вулики, будемо пасіку заводити». Правда, спочатку меду того ми не бачили. Понаїжджає начальство всяке, порозбирає прямо на пасіці, ну, ми й... — Глянув на журналіста, той скибкою вибирав залишки меду. — Я вам ще наллю.

— Ні-ні, дякую. — Мельниченко відсунув миску. Запитливо подивився на пасічника, чекаючи подальшої розповіді, але той дістав пачку махорки, акуратно згорнуту газету.

Журналіст запобігливо відкрив сумку й дістав пачку цигарок.

— Е, ні — я свою, — відмовився дядько. — То забавка для молодих. А ви ж як, критикувати нас будете чи по-хорошому?

Журналіст зам'явся, глянув на Олену і зрозумів, що не знає, про що писатиме.

— Я вам так скажу, — пасічник не дочекався відповіді й сам продовжив розмову. — Воно як по ділу, то і критика нужна, а, скажімо, аби комусь догодити та зря людей висміяти, уже наче й некрасиво, — густі брови зійшлися на переніссі, м'яке, добродушне обличчя посуворішало, і пасічник глибоко затягнувся самокруткою. — Я колись у війну снаряди підвозив кіньми, — прочинив рукою двері, щоб дим від цигарки ішов на вулицю, — під Харковом це пекло було. Я до батареї везу снаряди, а фашист б'є, а він лупить... Одного коня у мене убило, ледве я його витяг зі зброї. В голоблях слабший кінь залишився. Я і нокаю, і сам позаду воза пхаю, а він стоїть. Солдата нашого стільки набило — вся земля услана: хто ще є і стогне, хто санітарів кличе. Яке тобі... Мучуся я з тим конем, хоч випрягай і сам ставай. А тут лейтенантик сопливий підскакує, ні, щоб допомогти коня з місця зрушити, він до мене: «Я тебе, — кричить, — розстріляю! Чого став, таку твою...» Кажу йому: «Кінь не йде». А він мене по морді, тицяє в лице пістолетом. Коня угрів, той рвонувся і знову став як укопаний. Так він вистрілив у коня. Довелося хлопцям на собі ті ящики носити. Скільки їх через ту падлюку пропало...

— А як же ви вціліли? — журналіст зацікавлено подивився на дядька.

— А я й не вцілів, — посміхнувся той невесело. — У мене ось під лопаткою осколок, — поворухнув плечем, немов хотів показати того осколка, — і дві дірки у нозі. Одна, правда, нічого, а друга й зараз мучить, як на погоду, — замовк, дивився кудись у двері, де у променях сонця снували бджілки.

Олена першою підвелася, подякувала за пригощання й пішла до мотоцикла, а журналіст затримався біля пасічника. Витяг блокнот і знову став швидко записувати. Він не бачив, як Олена щось дивилася у мотоциклі, потім відвела його далі, зірвала трубку, відкрила краник, і бензин потік із бензобака у невеличку ямку. Знову закрила краник, надягла на місце трубку, глянула на курінь і носком черевики засипала вологу ямку. Потім повела мотоцикла на дорогу.

— їдемо? — у журналіста був гарний настрій, і він весело сів на задне сидіння.

— Та... — зам'ялася Олена. — Може, їдемо, а може, й ні.

— А що таке? Щось із мотоциклом? Я трохи розуміюся на цій техніці. — Володимир встав із сидіння.

— Із мотоциклом нічого, а бензину мало, не доїдемо до села. Я ж не розраховувала на такі мандри.

І справді, не проїхали й кілометра, як зупинилися.

— Приїхали. — Олена сиділа на мотоциклі, журналіст теж не вставав.

— Що тепер? — спитав неголосно й подивився, як за лісосмугою поволі сідало сонце.

— Якщо не боїтеся — ідіть пішки. Тут небагато, кілометрів сім-вісім. А може, ще і яка машина трапиться.

— Кілометрів сім-вісім? — перепитав розгублено журналіст. — І це, по-вашому, небагато? Та я з цих ваших полів до завтрашнього ранку не виберуся. А, до речі, що ви самі збираєтесь робити?

— Буду вести мотоцикла. А як інакше?

Вона встала, подивилась у бік села, посміхнулася:

— Таки справді далекувато.

— Тоді я буду тягти, — журналіст подав Олені свою сумку, — а ви мені щось цікаве розкажете із життя вашого колгоспу. Згода?

Олена здвигнула плечима:

— У мене немає вибору, бо цю допотопну техніку вести важко, та ще й по ґрунтовій дорозі — я сама з цим не справлюся.

Увечері, коли у будинках уже світилося, вони увійшли у село. Олена завела мотоцикл у крайній двір і залишила там на ніч.

— Вас теж проведу — тут недалеко, — сказала натомленому журналісту.

— А ви хіба мене до себе не заберете? — вдавано образився той. — Я ж он скільки тяг вашого дурня.

— Я за те вам казки розказувала, — засміялася Олена.

— Теж мені — Шахразада. Ви цілий день казки розказуєте, а що я в газету напишу? — сказав уже серйозніше. — Не колгосп, а якийсь партизанський загін — ні в кого нічого допитатися не можна.

— Було у конторі лишатися — я вас із собою не кликала, — відрізала йому Олена. — У мене теж день пропав.

Решту дороги йшли мовчки. У вікнах потрібної хати світилося.

— Тут, у тітки Дусі, переночуєте. Всі приїжджі у неї ночують, бо готелю у селі немає, — сказала холодно й відчинила хвіртку. Постукала у двері.

— Ой, заходьте, не стукайте. А я жду, жду, — зраділа тітка.

Олена не зайшла до хати. Біля ганку сказала: «До побачення. За вами завтра зайдуть», — і пішла. Зайшла до контори — там іще світилося. Постукала до кабінету керівника, прочинила двері.

— Проходь, а де?.. — голова поглянув на двері.

Олена пройшла в кабінет, сіла на стілець, прихилилась головою до спинки й засміялася.

— Ти, — посміхнувся й собі голова, — ти що, його у житі загубила?

— Ні, вже у тітки Дусі. Спить без задніх ніг. Він у мене, Даниле Павловичу, майже від самої пасіки мотоцикла тяг на собі.

— Чого? — здивувався той.

— А, бензин закінчився — я краник відкрила. Ну, просився чоловік, щоб помилуватися нашими полями. Не могла ж я йому відмовити.

Голова дивився на Олену й не знав, що сказати.

— Чортова дівка, — почухав потилицю. — Тож і додумалася. Хай йому що... Виручила.

Та Володимир Аркадійович не спав. Сидів за столом і їв зварений у печі борщ. Перед ним стояли смажена курка, вареники із сиром і миска

густої сметани.

— Ну, хоч одну чарочку, — підносила тітка гостю чарку «казьонної», яку Данило Павлович завіз іще раніше.

— Гляди ж, Дусьо, щоб усе було на вищому рівні. Догоди йому, Степанівно, — попросив, як виходив із хати, — бо осоромить на старості літ на всю Україну.

Тепер жінка стояла за столом навпроти журналіста й умовляла:

— Ну, давай, синок, зі мною вип'ємо? Га, давай.

Той глянув у благальне обличчя жінки, потім — на чарку, взяв і швидко випив.

— От молодець, — зраділа тітка й сама пригубила. — І добренна ж, зараза.

Журналіст тільки посміхнувся, а Степанівна швиденько знову наповнила чарку:

— Це щоб удома не журилися. Батько ж і мати є?

Володимир ствердно кивнув головою.

— От і вип'ємо за них.

Гість поглянув на неї повеселілими очима, випив і поставив чарку трохи далі від себе. Доїв борщ узяв вареника і вмочив у сметану.

— А ця ваша агрономша, вона місцева?

— Аякже, — тітка ще долила горілки. — Своя. І батьки її тут живуть. Хороша людина, та доля у неї нехороша.

Молодий чоловік перестав жувати, втупився поглядом у тітку. Уже сам, без запрошення потягнувся за чаркою.

— Бачиш, — зраділа та, що він випив іще, але м'ялася з розповіддю.

— Ну, як його сказати. Хлопчика вона собі знайшла по молодості літ, ну, у нас, по-сільському, кажуть — байстріючка. Хто ж його знає, чиє воно. Заміж не виходить, а на неї багато находилося непоганих хлопців. І вивчитись, на кого хотіла, не вдалося, так ото у колгоспі й залишилася. А у вас же є жінка, діти?

— Немає. — Гість відчув, що добре сп'янів, і попросив: — Я б уже спати ліг, стомився дуже.

Тітка відвела його у другу кімнату, до розстеленого високого ліжка. Він роздягнувся, ліг і потонув у м'яких подушках.

Олена довго не могла заснути. Перебирала в пам'яті минулий день і то посміхалася, то супилась. Потім розсердилася на себе, повернулася на бік і заснула. Прокинулася рано, але з ліжка не вставала. Лежала із заплющеними очима, поки мати не прочинила тихенько двері.

— Чи ти сьогодні йдеш на роботу, чи ні?

Вона підвелася і в сорочці підійшла до великого дзеркала, довго розчісувала волосся, заплела косу, закрутила на голові й приколола шпильками. Поснідала неквапно й пішла за мотоциклом.

«Якась сьогодні не така, — подумала Наталка про дочку. — Може, що на роботі?»

На тракторному стані Олена залила у мотоцикл бензину і довго стояла, роздумуючи, куди їхати. На наряд запізнилася, але все ж поїхала до контори. У кабінеті голови сиділи спеціалісти й журналіст. Олена привіталася, сіла на крайнього стільця.

— Тут ми без тебе говорили, Олено Миколаївно, — підвів на неї очі Данило Павлович. — Учора трапилася неприємність — і все через твою халатність. — Олена почервоніла й опустила голову. — Так от, сьогодні треба показати товаришу журналісту все. Хочете, — звернувся до нього, — я сам покажу господарство?

— Звичайно, — кивнув той головою, — я б хотів якомога більше напрацювати матеріалу. У мене є ряд запитань і до вас, і до спеціалістів, — говорив офіційно, натягнуто й ні на кого не дивився. А коли вийшли з контори, відразу пішов до автомобіля голови колгоспу, що вимитий, як ніколи, виблискував склом, мов новенький. Зачинив дверцята й ніби ненароком наткнувся поглядом на Олену, яка стояла біля свого мотоцикла й насмішкувато дивилася у його бік.

Данило Павлович сам сів за кермо, а позаду — головний агроном і завідуючий фермою. Ті презирнулися між собою, ховаючи посмішки, коли автомобіль поїхав не прямою дорогою, а Вівчарівкою — там уже стояли зруби нових хат для колгоспників.

На ферму приїхали майже по обіді, там було чисто й пахло ще свіжою крейдою. Із тракторного стану прогуркотіли на дорогу два комбайни, Мельниченко побачив їх, зацікавився:

— Жнивувати починаєте?

— Та ні, сьогодні обкосять поля, які через пару днів будемо убирати. Хочете, ось подивимося ферму й туди проїдемо? — запропонував Данило Павлович.

— Я вже вчора бачив, — посміхнувся ніяково журналіст. — Але... можна проїхати.

Здалеку здавалося, що комбайни плывуть по хлібному полю, один за одним. Володимир Аркадійович хотілося думати про велич картини, яка відкривалася перед ним, але він глянув на червоного мотоцикла, що самотньо стояв на узбіччі, й зовсім збився з думок. Самої Олени не було видно. Перший комбайн наближався, і журналіст побачив, що вона стоїть за кабіною комбайна і про щось перегукується з механізатором. Коли комбайн зупинився, швидко зійшла по східцях униз.

— Добра пшениця. їй-богу, добра, Даниле Павловичу. Коли б така вся, то... — глянула на Мельниченка й замовкла.

— Ет, Олено Миколаївно, не забігай наперед із висновками, — промовив голова байдуже, — ще ж яка погода...

— Поїдемо далі? — запитав у Мельниченка.

— А куди? — журналіст тримав у руках блокнот і ручку.

— Взагалі-то, я б хотів побачити, як комбайни жнуть і чи багато втрат. Тут п'ять хвилин об'їхати.

— Тоді я краще занотую дещо у блокнот і почекаю вас.

Він швидко писав, раз у раз кидаючи погляд на лан, що поволі хитався на вітрі. Бачив Олену, яка вбрела у пшеницю і щось там роздивлялася. Нараз перестав записувати, зірвав яскраву квітку дикого маку, підійшов до неї, мовчки витяг шпильки з волосся, і воно хвилями розсипалося на плечах. Олена розгубилася, а він устроїв квітку у волосся й відійшов. Стояв і дивився на неї, спантеличену, потім посміхнувся:

— Польова царівна. Ви справжня Польова царівна.

Олена мовчки витягла квітку, збрала волосся у вузол, повернулася й повільно побрела жовтими хвилями. Він не бачив, як під темними віями блиснули сльози, й не міг зрозуміти, чому вона бреде так далеко, немов хоче загубитися у цьому колосковому царстві, що горнулося до неї, хилило повний колос, злітало з-під ніг сполоханим жайворонком.

Коли під'їхали голова колгоспу і Тит Феодосійович, він сів у машину і попросив:

— Розкажіть мені про вашого спеціаліста, що так захоплюється оцими полями й зовсім не здається на виробничі розмови.

— Про Олену? — перепитав Тит Феодосійович. — Так, щоб ви знали — вона оцю пшеницю виняньчила. І не тільки оцю. Вона землю відчуває не так, як ви думаєте — земля, ґрунт, а як живу істоту. Що про неї розказувати? Може, їй і не пощастило, що не вивчилася на кого хотіла, а нашим полям пощастило.

На другий день голова колгоспу сам відвіз журналіста у район. Той весь час замислено дивився на дорогу і мляво відгукувався на розмову. А біля райкому партії швидко вийшов із машини, потиснув йому руку й пішов. Голова хотів і собі йти за ним, потім передумав, сів у машину й поїхав додому. Кожного дня перегортав усі республіканські газети, які приходили в контору і додому. А коли вже трохи почав заспокоюватися, побачив заголовок «Польова царівна». Хвилюючись, почав читати, дочитав останній абзац і відклав газету. Посміхнувся: «Виручила. Ну й добре, хоч на цей раз». Потім обличчя спохмурніло, і він зосереджено уткнувся очима у папери, що лежали перед ним. Тільки майже через годину знову відкрив газету, передивився статтю й поклав собі у стіл.

Олену ж у селі почали звати — Цариця. Спочатку жартуючи, потім позаочі, особливо чоловіки, хто з насмішкою, а хто й з повагою. А Тит Феодосійович, коли був у доброму гуморі, звертався не інакше як: «Ти, цариця нашенських полів...»

Яра пшениця вродила майже сорок центнерів із гектара, й Олена раділа, наче мала дитина.

— Всю, до останнього зерняти, на насіння, — розпорядився Тит Феодосійович.

Але через кілька днів голові зателефонували з райкому партії:

— Ти чого, Даниле Павловичу, яру пшеницю на елеватор не везеш?

— Дак а скільки її там — жменя, — упалим голосом промовив той. — Хотіли розвести, щоб...

— А я тебе не питаю, що ви хотіли. Вези пшеницю, якщо не хочеш мати неприємностей, — голос завідуючого відділом сільського господарства звучав роздратовано.

— А мені до них не звикати, — відрізав Данило Павлович і першим поклав слухавку. — Сучий син, — промовив, дивлячись на телефонний апарат. — Спочатку вирости її, а потім будеш командувать. Лякає він...

Уперше за роки навчання в академії Олена хвилювалася, збираючись на чергову сесію. Намагалася обдурити себе, що їй байдуже, зустрінеться чи ні у Києві з Мельниченком, але серце починало схвильовано битися, коли уявляла ту зустріч. Подовгу розглядала одяг, що брала з собою, міряла, прискіпливо роздивляючись у дзеркалі.

— Мамо, і мене візьми, — просився Іван, дивлячись, як материні речі одна за одною лягають у невеличкий чемодан. — Я теж хочу до Києва.

— Лягай і ти в чемодан, — жартувала з нього Олена.

— Ага, — знічувався хлопчик, — я ж не спідниця. Я хочу ногами. Візьми, мамо, — благально дивився їй в очі. А коли зрозумів, що не допроситься, заплакав і пішов шукати діда, щоб той пожалів.

Перші дні Олена підходила з надією до академічного корпусу, вдивлялася у студентів, але знайомого обличчя не було. Хоча й чекала, все ж розгубилася, коли почула знайоме:

— Привіт, Шахзада! Я тебе ледь розшукав у цій альма-матері майбутніх голів колгоспів.

Він був зовсім іншим, ніж тоді, влітку. Вишуканий одяг, насмішкуватий погляд, упевненість у кожному русі. Побачив розгубленість Олени, спитав:

— Ви, здається, зовсім не чекали бідного журналіста?

— А чому я мусила вас чекати? — вона трохи оговталась, і його самовпевненість здалася неприємною. Хотіла йти, та він заступив дорогу.

— Ого, які ми. Але повинен вам нагадати, що ви не на своєму полі й отой тролейбус — не ваш мотоцикл, який ви змусили мене, мов ішака, тягнути на собі стільки кілометрів.

Олена засміялася.

— Хто ж вам винен? Надіюсь, ви не прийшли мститися і змушувати мене упрягатися в тролейбусні голоблі?

— Ні, — відповів Володимир без усмішки. — Я просто скучив. Давайте вашу сумку. — Він простягнув руку за сумкою, у якій лежали конспекти і книги. — Я пропоную, — перейшов знову на жартівливий тон, — для ближчого знайомства поблукати трохи містом.

— Скажіть, — запитала, коли сиділи за столиком маленької кав'ярні, — чому ви написали інший матеріал, а не той, за яким приїхали?

Володимир відповів не відразу Кілька разів відпив гарячої кави, потім поставив чашечку на стіл.

— Я мало розуміюся на сільському господарстві, та дещо побачив за вашими побрехеньками. В газеті я ще недавно, небагато їздив, але село ваше якесь особливе. — Помовчав, знову відпив каву, глянув Олені в очі. — Може, тому, що в ньому живете ви?

Олена зашарілася.

— Мене просили у райкомі розкритикувати ваш колгосп, — продовжував дивитися Олені в обличчя, — але, як бачите, не зміг. А вам сподобався мій матеріал?

— Він не про мене, — сумно посміхнулася Олена. — Я інша. Ви побачили тільки красиве поле й мене на ньому, а скільки всього... — Замовкла, подивилася за вікно кав'ярні, за яким сюди-туди снували перехожі. — Там важка праця. І жити у селі важко. Хліб ростимо, а до нас його завозять раз на тиждень, і хто не хоче день стояти у черзі, ніби після війни, той пече свій. Ковбасою та маслом у Києві завалені магазини, а що бачать селяни? Ржаві оселедці, старі консерви, залежалий товар. Ви були у наших магазинах? — Володимир заперечливо хитнув головою. — Отож. Після столичного багатства не завадило б зайти та подивитися, що від того багатства залишається селу. Та про це чомусь не прийнято писати.

Володимир тепер дивився не на Олену, а на чашечку, яку тримав у руці, а коли вона замовкла, підвівся й пішов замовити ще каву, потім знову сів за столик, посміхнувся і запропонував:

— Давайте змінимо тему. Мені жаль, але ви самі були тоді не дуже балакучі, от і довелося дещо домислювати.

Розмова не в'язалася. Олена подумки картала себе за відвертість.

Потім подивилася на годинник:

— Мені час, а то не пустять у гуртожиток.

Ішли теж мовчки — хоча юнак кілька разів намагався розповідати про щось із журналістської практики, та Олена не підтримувала розмови. їй було ніяково за себе. Хотілося швидше сказати цьому самовпевненому денді «до побачення», і нехай що буде. Але той зупинився перед гуртожитком, глянув на освітлені вікна:

— Я ніколи не жив у гуртожитку — там, мабуть, весело? Звичайно, весело, — відповів замість Олени. — Давайте зустрінемося завтра, — запропонував несподівано.

Вона простягла руку за сумкою, взяла, кивнула:

— До побачення, — і пішла до дверей.

Він приходив щовечора. Насмішкуватість в очах змінилася лагідною уважністю, й Олені здавалося, що з кожним днем світ змінюється для неї. У тому світі вона почувалася щасливою.

На Жовтневе свято, взявшись за руки, йшли Хрещатиком у кінці якоїсь колони. Попереду грав духовий оркестр, то з одного, то з іншого боку лунали пісні, здебільшого революційні. На вітрі тріпотіли десятки кумачів і транспарантів. Урочистість свята охопила обох, а коли підходили ближче до трибуни, Володимир показав туди рукою:

— Дивися, у третьому ряду, неподалік від Щербицького, мій батько.

— Як? — Олена розгубилася. — Ти ж казав, що він робітник?

— Не зовсім. Он отой, у пижиковій шапці. Бачиш?

Олена віддалік не могла роздивитися, тим більше що майже всі, хто стояв на трибуні, були у таких шапках. Але вона кивнула головою. На площі закричали: «Ура!» Володимир теж закричав. Високо підняв руку й махав, повернувши обличчя до трибуни. Коли минули площу, гордо пояснив:

— Мій батько — передовик. Знаменитий. Його фотографія не сходить із міської Дошки пошани.

Потік людей розкочувався по вулицях і провулках. Вони теж пройшли пішки кілька кварталів і на якійсь зупинці стали чекати тролейбуса.

— А куди ми їдемо? — Олена відчувала свято не тільки навколо, а й у собі.

— Секрет, — Володимир загадково посміхнувся і міцно стиснув її руку у своїй долоні.

їхали довго, майже на околицю міста. На п'ятому поверсі якогось висотного будинку він дістав із кишені ключа й відімкнув квартиру. Взяв Олену за плечі, легенько підштовхнув у двері. У квартирі нікого не було.

— Це твоя? — спитала, розгублено озирючись.

Юнак засміявся:

— Коли б моя. На жаль, позичена. — Зняв із неї пальто, повісив неподалік дверей. Узяв за руку й провів до кімнати, де на журнальному столику стояла пляшка вина, цукерки і ще щось у маленьких паперових пакетах. — Не соромся, господарюй, бо я голодний, наче вовк. Візьму і з'їм тебе.

Він жартівливо клацнув зубами, взяв Олену за плечі й притягнув до себе. Цілував жадібно вуста, шию — нетерплячі губи обпікали. В Олени запаморочилося в голові, й вона легенько відштовхнула його:

— Годі, а то й справді з'їси.

Випите вино ще більше запаморочило голову. Олена розуміла, що усамітнення в цій квартирі закінчиться не тільки поцілунками, й боялася. Захмеліла від вина і кохання, вона все ж не могла не думати, що Володимир — перший чоловік у її житті. Але ж Іван? Невже потрібно буде щось пояснювати?

— Про що ти думаєш? — юнак узяв дівочі руки у свої долоні, зазирнув їй в очі. Оленка почервоніла, відвела погляд, немов боялася, що він прочитає думки. — Не хочеш казати? Але ж ти думаєш про мене? Оленко, кохана, скажи, що ти думаєш про мене, а не про когось іншого. — Замість ніжності в голосі несподівано прозвучали нотки ревності.

Олена посміхнулася:

— Про тебе. Я думаю тільки про тебе.

Вона мріяла про таку любов. Зневірювалася й часто подовгу лежала без сну, з болючим відчуттям самотності. Ї тепер молоде дівоче тіло, що не знало любовної жаги і пристрасті, спалахнуло гарячою хвилиною, відгукуючись на кожний поцілунок, кожний дотик.

Довго не розплющувала очей. Лежала і вслухалася у себе, аж поки не почула несміливе:

— Чому ти мені нічого не сказала?

Вона не знала, що відповісти, ще міцніше стулила повіки, та Володимир підвівся на лікоть і нахилився над її обличчям, легенько торкнувся губ, провів гарячими пальцями по чолу, заплющених очах.

— Царівно ти моя польова, я люблю тебе, а ти соромишся своєї чистоти. Я не... — Він замовк і жадібно припав до її вуст.

Вечоріло. Молода жінка підвелася на ліжку, хотіла встати, але гарячі руки обхопили її:

— Не пущу. Я тебе нікуди не відпущу від себе. Не йди. Оленко, не йди. Будь моєю... Не тільки сьогодні.

Вона поїхала додому наступного дня, а Володимир сказав батькам, що хоче одружитися.

— Не рано? — батько сидів перед телевізором, а мати неподалік — у м'якому кріслі — й гортала журнал. — Торік лише з університету, про кар'єру треба думати, а не про одруження.

— Що ти кажеш? — мати докірливо подивилася на батька. — Хоч би розпитав спочатку — хто вона і що за людина? Одне другому не завадить, а може, ще й допоможе. Хто вона, синок? Звідки — киянка?

— Ні, мамо, — Володимир сів навпроти матері. — Може, я трохи тебе розчарую...

Мати голосила на всю хату, а батько нервово ходив по кімнаті.

— Я не допущу такого. Знай, не допущу. Поріг мого дому не переступить те бидло. — Зупинився перед сином, втупився у нього очима.

— Ти подумав про нас із матір'ю? Я що, на роботі жили рву, кожному чортові догоджаю — для себе? А ти знаєш, як на тебе дивитимуться твої колеги? Я тебе в університет упхнув хіба для того, щоб ти потім голову втопив у багнюці? Ні, я не допущу. Ти забув, що ти член партії, і я завтра подзвоню у партком. Чого ти мовчиш? Думаєш, я жартую?

— Робіть, що хочете, — Володимир підвівся й пішов до своєї кімнати. — А я йду з дому. І дружину, тату, буду вибирати собі сам, а не ти й партком.

— Сопляк! — крикнув батько. — Писни мені ще щось подібне, я тебе сам у порошок зітру. Іди, йди, — гукав услід, коли за сином зачинилися двері, — ти ще до батька на колінах приповзеш!

Жнива давно закінчилися, але з райкому майже щодня йшли указівки — план вимагав здати все, що зібрали на полях. Данило Павлович повертався з району злий на весь світ. «Знову буде, хоч сам лягай худобі в ясла. Не дам, — вирішив для себе ще тоді, коли отримав телефонограму — негайно приїхати до райкому партії. — Нехай викручують руки, але більше не вивезу з колгоспу й тонни». Мовчав у приймальні, мовчки зайшов до кабінету першого. Був не сам — із інших колгоспів теж приїхали керівники, такі ж похмурі і злі.

Нараз його думки обірвалися. На стерні, де вже зібрали жито, стояла заскиртована солома. Крізь ще негусті вечірні сутінки Данило Павлович побачив, як кілька копичок сунулися від стогу в бік села. Він звернув із дороги й поїхав по полю. Жінки покидали в'язки з плечей, важко дихаючи, перелякані стояли посеред поля. Маринка Цвірина стріляла на голову злими чорними очима, а стара Пріся Сотничка заплакала вголос. Данило Павлович нічого не сказав, повернувся й пішов до машини. А вранці викликав Олену і наказав, щоб прийшли всі чотири жінки, що вчора крали солону. Жінки прийшли, боязко стояли у коридорі, мовчки переглядаючись між собою, їм було чути, як у кабінеті голова лаяв бригадиршу.

— Чого в тебе люди солону крадуть?!

— А що я їм зроблю? Може, мені ще й солому стерегти? — сердилася й собі Олена.

— Нащо її стерегти? — Данило Павлович докірливо подивився на дівчину. — Я думав, ти розумніша. Щоб я цього більше не бачив. Клич жінок у кабінет.

Олена відчинила двері, сказала, щоб заходили. Ті несміливо, одна за одною, зайшли й стали біля дверей.

— Сідайте, — кивнув голова на стільці, що стояли під стіною. — А ти, Олено Миколаївно, поклич головного бухгалтера.

Жінки сиділи рядочком, поскладавши натруджені руки на коліна. Раз викликає бухгалтера, та ще й головного, значить, оштрафує, думала кожна, і складочки в куточках вуст гірко опускалися. Данило Павлович по черзі глянув на одну, на другу — перед ним сиділо четверо вдів. У Прісі чоловік з війни не прийшов, у моложавої на вигляд Вусті Колодочки тільки й того, що прийшов у сорок шостому на милицях. Два роки пожив, дитину нажив та й помер. У Маринки недавно розбився на мотоциклі, а Тетяна Білочка й досі ходить у чорній хустині, хоча вже роки минули, як поховала чоловіка. Важко зітхнув, перевів погляд на папери, що лежали на столі, але нічого не читав, тільки заховав туди винуваті очі. У двері зайшов головний бухгалтер, за ним — бригадирша. Жінки й зовсім розгубилися, а стара Сотничка почала витирати очі краєчком темної хустки.

— Семеновичу, почім солома у нас? — запитав бухгалтера, як тільки той переступив поріг кабінету.

— Так ціна різна... — бухгалтер глянув на жінок, потім — на свого керівника, що сидів темний, як ніч. — Самі ж знаєте, для колгоспників — одна, а для...

— Яка найнижча? — перебив його голова.

— Півтора карбованця за центнер.

Уже пенсійного віку бухгалтер намагався зрозуміти, куди гне Данило Павлович.

— Так, оцим жінкам, — кивнув той на стільці, де сиділи вдови, — випиши по три центнери кожній, — подумав трохи, — по карбованцю, а то ще урвуться, кравши. А так, може, ще котра й дитя приведе.

Жінки не відійшли від переляку й не посміхнулися на жарт, бо знали, що за крадіжки голова не попускав нікому. Тільки Маринка

задиристо повела очима й підштовхнула до дверей Тетяну, яка хотіла чи щось сказати, чи спитати, але подруга їй не дала.

— Дають — бери, а б'ють — тікай, — промовила за дверима неголосно. — Дивак наш Данило, ніколи не знаєш, що у нього на думці. І правда, від таких в'язок можна урватися.

У кабінеті голова зупинив Олену, яка теж хотіла йти.

— Ти поки що сядь. На ось, почитай, — і подав їй списаний аркуш паперу.

— Що це? — Олена взяла, глянула на незнайомий почерк.

— Що, що? Анонімка, не знаєш що. Можеш не читати, але я думаю — для тебе краще буде, коли знатимеш.

Олена здивовано глянула на папір і почала читати. Там йшлося про те, що студентка-заочниця сільськогосподарської академії під час сесій займається не навчанням, а розпустою. Олена прочитала раз, вдруге, потім підвела на Данила Павловича повні сліз очі.

— Ти чого? — розсердився той.

— Мало життя било, що через якусь паскуду плачеш? Я міг би порвати й тобі не показувати, тільки ж мусиш знати, що хтось уже випустив пазурі, аби добряче пошкрябати. Хоча й анонімка, але ти подумай, чия то робота, бо через таких «доброзичливців» іще заплачеш не раз.

Подзвонив Володимир, сказав, що приїде познайомитися з батьками й Іваном.

— Ти ж хоч гарбуза не піднеси, — попросив жартома. — А то як я його понесу через село?

Випав сніг. Іван побачив у вікно біле подвір'я і попросив дістати санки. Олена дістала, одягла хлопчика й відпустила на вулицю.

— Далеко не йди! — гукнула вслід. — І дивися мені там...

— А ти йому сказала про дитя? — допитувалася мати.

— І без мене сказали, коли приїжджав у село.

— А батьки, видно, проти, бо не їдуть. — Наталці дуже хотілося, щоб усе було як у людей: і свати, й весілля. Та вона розуміла, що доньці не судилося ні біле вбрання, ні бояри з друзками. Добре ж, коли київські свати захочуть прийняти її дитину. — Нічого він тобі не говорив за своїх батьків?

— Не говорив, — Олена згадала про анонімку, й біля серця ворухнулася підозра. «Вони не можуть, — намагалася переконати себе

подумки. — Тоді хто, якщо на конверті стоїть київський штамп? Він же сказав їм, не міг не сказати».

Через якийсь час Іван боязко просунув у двері голову.

— Бабо, — покликав жалібно.

— Що таке? — Наталка глянула на онука й сплеснула долонями. — Боже мій, куди це ти вліз?

У хлопчика навіть із шапки капала вода. Баба роздягала біля печі й сварила:

— Куди тебе нечиста сила оце внесла?

— У Галузцину копанку санками в'їхав, — схлипував Іван, але більше для того, щоб мати чи баба не дістали заховану під припічком лозину.

— Чого ж ти туди поїхав? — Наталка виливала з нових чобіток воду. — Утопився б, і ніхто не почув би й не побачив.

— Там гора. — Хлопчику здалося, що лозину не діставатимуть, і він посміливішав, тільки скоса позирав на матір, бо та могла й без лозини вибити бубна.

— А де санки? — Олена суворо дивилася на хлопця, хоча самій хотілося посміхнутися з кумедного шибеника, який намагався уникнути покарання. Іван опустив голову. — Я тебе питаю чи кого?

— У копа-анці, — потяг хлопчик жалісливо.

— Утопив? — Наталка все ж полізла рукою під припічок.

— Трохи! — заревів Іван на всю хату, побачивши у бабиних руках лозину.

— Чого це ви наробили плачу, аж на вулиці чути? — До хати зайшов Микола, заніс дрова, які ще пахли свіжою хвоєю.

— Діду! — зрадів хлопчик і без штанців кинувся до нього.

Баба таки дістала лозиною по голому заденяті, але тільки зачепила, бо малюк сховався за діда.

— Ви вже тільки що за лозину хапаєтесь, — дорікнув Микола обом.

— Так він же санки утопив, — Наталка невдоволено глянула на чоловіка. — Просилося його — не лізь туди...

— Добре, що сам не втопився, — перебив її чоловік.

Увечері, перед тим як лягати спати, Олена посадила Івана на ліжко й сама сіла, погладила сина по чорнявій голівці, легенько смикнула за вухо.

— Ти хоч завтра слухайся, коли татко приїде.

— Чий? — не зрозумів хлопчик.

— Твій.

У дитини широко розкрилися очі.

— Ти ж казала — у мене немає тата, — недовірливо глянув матері в обличчя.

— Тепер є. — Олена посміхнулася, обняла малюка й пригорнула.

Та Іван запручався, скочив із ліжка:

— А який він? Бабо! — закричав на всю хату. — Мій тато завтра приїде! — полопотів босими ногами в іншу кімнату.

Наталка й Микола тільки мовчки перезирнулися між собою, а хлопчик нетерпляче смикнув бабу за спідницю:

— Ти чула?

Довго не міг заснути.

— Мамо, а він тепер нікуди не поїде? — допитувався в Олени. Не встигала вона відповісти, як знову питав: — А де він так довго був? Мамо...

— Спи вже, а то тата завтра проспеш.

Хлопчик замовк і з головою заліз під ковдру. Вранці схопився, коли Наталка ще тільки розпалювала у печі.

— Приїхав?

— Горе ти моє, — баба підняла малюка на руки, притулила голівку до грудей і схлипнула.

— Чого ти, бабо? — здивувався хлопчик.

— Так ти ж он скоро від нас поїдеш, а ми з дідом самі залишимося.

— Не плач, бабо, — маленькою рукою погладив Наталку по голові.

— Я і вас із дідом заберу.

Наталка посміхнулася крізь сльози й опустила дитину на підлогу. Іван постояв, потім взувся у дідові чоботи й пішов у сіни.

— Куди ти? — спинила його баба.

— Тата виглядати.

Володимир приїхав перед обідом. Іван першим угледів його і, як Олена не стримувала, вирвався й побіг назустріч.

— Татку! — закричав на всю вулицю. Підбіг, але кроків за два несміливо спинився.

— Ну, здрастуй, — Володимир поставив сумку на сніг і сам підійшов до Івана. — Здрастуй, ого, який ти вже великий, — підняв на

руки, а хлопчик обхопив його за шию.

— Татку, — прошепотів у саме вухо. — Я так довго тебе виглядав.

Наталці майбутній зять сподобався відразу, а Микола більше мовчав, подовгу дивився на Володимира, той аж ніяковів під його уважним поглядом. Іван від нього не відходив і ображався, коли мати просила не набридати або йти погуляти на вулицю. У карих оченятах виступали сльози, хлопчик соромливо ховав очі, щоб татко не побачив і не подумав, що він плаче, як маленький.

Наступного дня Олена й Володимир пішли до сільської ради, щоб подати заяву про одруження. Секретар сільради Віра Максимівна, ще молода жінка з привітним обличчям, запросила їх сісти. Новина летіла попереду, і все село вже знало, що Олена виходить заміж.

— Будете весілля справляти чи як? — запитала Віра Максимівна, шукаючи зразок заяви.

— Ні, — Олена зніяковіла. — Розпишемося, і все. Скільки нам місяців потрібно чекати?

— Та як таке діло, то й... не потрібно чекати. Паспорти у вас із собою? Пишіть заяву.

Коли вони написали, уважно перечитала.

— Ви добре обдумали? — спитала обох, але дивилася на Володимира.

— Так, — відповів наречений за себе й за Олену.

— Тоді давайте ваші паспорти.

Поставила штампи, зробила записи й виписала посвідчення про укладення шлюбу. Встала зі стільця, привітала. Володимиру потисла руку, Оленку ж обняла й поцілувала.

— Ти заслужила щастя, — промовила, несподівано розхвилювавшись. — Будьте обоє щасливі.

Молодята й собі настільки розхвилювалися, що дорогою не знали, про що говорити: кидали одне на одного здивовані й щасливі погляди. Зайшли до хати, Олена стала біля дверей.

— Привітайте нас, мамо, — промовила до Наталки.

— Ще рано вітати. Чого ви постали у порозі? — мати й батько заради зятя не пішли на роботу.

— Ні, мамо, не рано, — донька дістала з маленької сумочки паспорти. — Ми вже одружені.

— Як це? — Наталка глянула на штамп в Олениному паспорті, руки у неї дрібно-дрібно затремтіли. — Миколо! — гукнула чоловіка з подвір'я. — Іди сюди, батьку. — А у самої по обличчю покотилися сльози. Вона відвернулася, витерла їх долонею, потім зняла на покуті ікону.

Зайшов Микола.

— Іди до мене, стань поруч, — попросила його схвильована дружина. — А ви, діти мої, опустіться на коліна. — Олена й Володимир слухняно опустили перед батьками. — Благословляємо вас... — голос у Наталки зірвався, й Олена відчула, як і в неї зарізало в очах. Але то були сльози щастя.

До Києва Володимир поїхав сам. Домовилися, що він спершу знайде квартиру, а потім забере Олену. Та квартири без господарів здавалися мало, а ті, що здавалися, були дуже дорогі. Ще вчора упевнений у своєму рішенні, тепер жалкував, що спочатку не вирішив питання з житлом. У батьків розкішна трикімнатна квартира, але не могло бути й мови, щоб привести туди Олену. Разом із Володимиром жив менший брат, який працював із батьком на заводі й зі старшим братом спілкувався мало. Коли Володимир збирав у кімнаті свої речі, той запитав насмішкливо:

— Вона у тебе хто — свинарка чи доярка? Мати каже, у неї байстрюк від якогось колгоспного бугая.

Володимир зблід, хотів ударити брата, але тільки штовхнув його на диван. Той швидко схопився на ноги:

— Зараз як умажу, то й із сьомого поверх вилетиш! — замахнувся, та Володимир перехопив його руку.

— Яка ж ти сволота, братику, — промовив тихо, — а ще хочеш до медінституту вступати, людей лікувать. У тебе жодної клепки в голові.

— Тю-тю-тю. Які ми правильні стали, — закривлявся перед ним юнак. — Із клепками, а влізли у колгоспне лайно. А в медичинському я буду наступного року точно — батько вже про все домовився. Так що не дуже дери кирпу, ще побачимо, хто з нас буде вище.

— Ти точно високо залізеши, особливо коли батько буде знизу підпихати, — кинув йому зневажливо Володимир.

— А що тут поганого? — мати підслуховувала під дверима, потім не витримала, зайшла до кімнати. — І тебе б підпихнув, аби не

зв'язався з тією повією.

— Вона, мамо, не повія, — промовив син із притиском. — Вона — моя дружина.

— Аркадій! — гукнула мати до батька, що сидів у залі й не хотів розмовляти з сином, який збирався йти. — Послухай, що він каже.

— Що він хорошого може сказати? — батько таки зайшов до кімнати.

— Каже, що вже розписався з тою... — хапала ротом повітря дружина.

— Покажи паспорт, — батько дивився на сина, немов на ворога.

— Не покажу. — Володимир зібрав речі й закрив чемодан. — Але я справді одружився з жінкою, яку люблю. Що іще?

Аркадій Петрович розгублено глянув на дружину, його смугляве обличчя поволі вкривалося червоними плямами.

— Тоді — геть із мого дому! — крикнув на всю квартиру і вказав рукою на двері.

— Запізнилися, — син криво посміхнувся, — я вже й так іду.

Через кілька днів друзі допомогли йому влаштуватися у гуртожиток, де він згодом домовився про окрему кімнату. Зателефонував Олені, сказав, що приїде за нею. Олена хоча й знала, що скоро доведеться їхати з села, все ж розгубилася і замість радості відчувала несподівану тугу. Принесла у контору заяву на звільнення, віддала голові.

— Я так і знав, що цим закінчиться, — промовив той невесело. — Ростиш вас, ростиш, а ви... ех, — махнув рукою, підписав заяву. — І де він узявся на нашу голову? Із тебе б спеціаліст вийшов — пошукати треба. І хату б власну через рік мала, таку, як дзвін. Будеш тепер ходити по чужих кутках у тому Києві.

Мати часто зітхала, а хлопчик притих, і годинами його не було чути. Олена чекала приїзду чоловіка. Чомусь здавалося, що її кохання наснилося і що реальні тільки син, село й земля, яка не хотіла її відпускати. Олена відчувала. Так відчувала, що часом здавалося: чує у собі її голос. Тоді вона сідала на мотоцикла, який ніби теж розумів зміни у своїй долі й то не заводився, а то рвався з місця на великій швидкості.

— Розбитися хочеш чи застудитися? — дорікала мати. — Хто тепер на мотоциклі їздить?

Івана вирішили забрати пізніше, коли обживуться й Олена знайде роботу. Хлопчик довго плакав і мав найнещасніший у світі вигляд, особливо коли всі речі були запаковані й такий довгожданий татко пішов до автобуса без нього. Не радів ні цукеркам, ні новим іграшкам.

— Значить, він маму любить, а мене — ні, — сказав уголос, коли в хаті зробилося тихо й порожньо.

Наталка лише глянула на нього й нічого не відповіла. Іван знову заплакав:

— Якби він мене любив, то забрав би з собою, а маму тут залишив.

— Годі вже рюмсати, — не витримала баба. — Такий великий, а киснеш, наче дощ набридливий. Заберуть і тебе, почекай трохи. — Але від цієї думки їй і самій захотілося плакати.

Перші дні Олена ні про що не думала, була настільки щасливою, що аж лякалася свого щастя. Поволі почала звикати до великого міста. Вдень залишалася сама, часто блукала вулицями Києва, намагалася відчутти себе часточкою цього дива, витвореного людськими руками. Хотіла увібрати у себе його дух, злитися з ним, як зливалася душею з рідним селом. Читала об'яви, шукаючи для себе роботи, але всюди потрібна була київська прописка. Олену в гуртожиток не прописали й навіть не пообіцяли. Після великого навантаження роботою у колгоспі її нинішнє безробіття було надто обтяжливим — однієї любові виявилось мало, щоб заповнити нею все життя. Коли Володимир ішов на роботу, вона ловила себе на думці, що день починається з єдиним бажанням — аби швидше наступив вечір.

Одного разу до неї зайшла комендант гуртожитку літня повновида жінка із суворим обличчям, на якому різко виділялися чорні розкосі очі. Обвела кімнату поглядом, сіла на стілець, що стояв неподалік від столу. Олена трохи розгубилася, адже добре розуміла, що вона з чоловіком тут живе тільки з ласки цієї жінки. Не знала, чи запропонувати їй чаю, чи просто чекати, що скаже. Жінка трохи помовчала, потім запитала:

— Як тобі живеться у цих хоробах?

— Добре, уже звикаю, — Олена взяла стілець і теж сіла. — Але з роботою не виходить — прописки немає, — додала невесело.

— З пропискою я тобі не допоможу — сама розумієш, що ви тут живете нелегально, а ось із роботою — можу. Але не знаю, чи захочеш.

У тебе яка спеціальність?

— Я ще не закінчила академію, але працювала агрономом.

— І все? Не густо. — Жінка хитнула головою, немов хотіла додати більшої ваги сказаному. — З такою професією в Києві навряд чи тобі поталанить десь влаштуватися, хіба у якийсь дослідницький інститут, але то... — безнадійно махнула рукою.

— Я ще прибиральницею в лікарні колись працювала, — промовила Олена, ніяковіючи, — хотіла заробити стаж, щоб вступити до медінституту.

— Це вже ближче до справи, хоча... — вона посміхнулася, — саме місце прибиральниці у нас звільнилося. На третьому поверсі.

— Прибиральниці? — у голосі Олени звучала розгубленість.

— Принизливо, чи не так? — комендантша насмішкувато глянула на молоду жінку. — Та ще й коли чоловік — журналіст і ти їхала сюди з рожевими мріями. А я тобі скажу так: знайдеш собі краще — за руки ніхто не триматиме. А там, дивись, як хочеш У мене знаєш, скільки бажаючих?

— А як же я влаштуюся без прописки? — Олена побачила, що обличчя у комендантші не таке вже й суворе, як здавалося з першого погляду.

— Тобі й не потрібно буде влаштовуватися. Оформимо на мою знайому. їй треба стаж, а тобі гроші. Так що недовго думай. Якись дві години помиєш — і вільна. Я чула — у тебе дитина, повір мені — свій кусень хліба ніколи не зайвий.

Олена погодилася. Спочатку нічого не казала чоловікові. Як тільки той ішов на роботу, піднімалася на третій поверх і починала прибирати. Але Володимир скоро дізнався, і вони вперше посварилися.

— Ти розумієш, що ти робиш? — чоловік обурено ходив по кімнаті й кидав на Олену презирливі погляди. — Моя дружина за всіма прибирає. Невже тобі самій не гидко? — він аж скривився, уявивши, як Олена прибирає туалети. — Ти подумала про мене? Ти ж мене позориш. Чи тобі наплювати на все?

— Але ж без прописки ніде на роботу не беруть. Думаєш, приємно тягати ганчірку по коридору? Та якщо немає іншого виходу... Це ж тимчасово.

— А що завтра зміниться? Із твоєю професією і прописка не допоможе. Не могла щось інше вибрати.

В Олени на очах виступили сльози.

— Це вам отут, у столиці, можна вибирати, та ще й коли татусі впливові, а нам можна вибирати, та тільки з того, що від вас залишиться, — кинула з болем. — Думаєш, я одна ні з чим повернулася з Києва? Скільки моїх однокласників, які хотіли вчитися у вузах, залишилися без вищої освіти!

— То вони так хотіли, — кинув Володимир зневажливо. — І твої однокласники мене хвилюють менше за все. З роботи тобі доведеться звільнитися, якщо ти рахуєшся з моєю думкою.

— Я з твоєю думкою рахуюся і з роботи піду, — промовила дружина тихо. — Але тоді, коли у мене буде інша.

Кілька днів вони жили, ніби чужі. Одного разу Володимир вийшов із редакції і відчув, як йому не хочеться сідати в метро і довго потім добиратися до гуртожитку, де на нього чекала дружина. І чи справді чекала? Адже замкнулася, мовчки подавала вечерю й сама не сідала до столу. Щось робила на кухні, де завжди було гамірно, і він туди майже ніколи не заходив, а то брала в руки книжку й читала, аж поки не лягали спати. Відвернувшись одне від одного, мовчки лежали у ліжку.

Кожен прислухався до своїх думок, до серця, яке суворо стукало у свідомість розчаруванням, спочатку легенько, потім — настирливіше. Володимира потягло додому. Тепер уже не такими образливими здавалися батькові слова, ставало жаль матері — та ледь не щодня дзвонила на роботу, умовляла повернутися, тільки «без селючки». Олена більше не була Польовою царівною. Він здивовано відчував, що жалкує за нею, тією, яку побачив серед квітів і моря колосків, незвичайною ще й тим, що це море було її творінням. У Києві вона йому здавалася звичайною жінкою, настільки звичайною, що Володимир соромився, коли хтось на роботі запитував: «Ну, як дружина?» Інколи хотілося, щоб час повернувся до їхньої першої зустрічі й Олена залишилася у пам'яті тільки згадкою про диво з квіткою дикого маку. Але час не повертався і не зупинявся, а невблаганно відраховував день за днем подружнього життя. І перша сварка розтанула, немов грозова хмара, яка не переросла у зливу, кинула кілька крапель і зникла за горизонтом. Та за нею насунулася друга, більша і загрозливіша. Кожного разу, коли приїжджали у село, Іван плакав і просив забрати його з собою. Олена чекала, що чоловік запропонує забрати хлопчика, але той мовчав. Тоді вона сама зайшла

до коменданті й попросила ще одне ліжко, хоча б невеличке. «Хочу забрати сина», — відповіла, коли жінка запитала — навіщо?

І без того у тісній кімнаті стало ще тісніше, однак Олена раділа, адже поруч із Іваном життя набирало іншого забарвлення, хоча й клопіткого, але наповненого дитячою любов'ю, без якої життя часом здається прісним.

Одного вечора, коли Іван уже спав, а чоловік щось писав, Олена, трохи хвилюючись, підійшла до нього і сіла за столом навпроти.

— Ти щось хотіла? — підняв на неї очі Володимир.

— Іван тебе татком зве, — промовила притишеним голосом і глянула на сплячого сина.

— Ну й добре. Хіба я проти, — чоловік знову втупився у папери, що лежали перед ним.

— Розумієш... — голос Олени затремтів. — Я б хотіла... Він малий і ще не скоро дізнається, що ти не батько.

— Ну, й що? — незадоволено повів плечем Володимир, немов хотів відігнати від себе якусь думку.

— Ти міг би його усиновити, — Олені важко далися ці слова, адже з дня одруження чекала, що про усиновлення заговорить сам Володимир. Потім їй здалося, що чоловіку просто не спадало на думку, й вона заговорила першою. — Так багато хто робить.

Володимир поклав ручку, відсунув від себе недописаний матеріал. По його обличчю пробігла тінь, і він неголосно промовив:

— Але ж ти мені про цю дитину нічого не розповіла. Скільки я намагався поговорити з тобою, ти не хочеш розповісти елементарного — звідки взявся Іван у твоєму житті? Схоже, що батьки теж не знають правди. Олено, коли ти хочеш, щоб я його усиновив, розкажи мені все.

— Немає особливо чого розповідати — ця дитина моя, — промовила жінка з ноткою болю в голосі. — Дай ще трохи часу, тоді, можливо, я тобі розповім.

— А зараз мені не довіряєш, так, Оленко? — по обличчю Володимира ковзнула крива посмішка. — Але хочеш, щоб я взяв на себе батьківську відповідальність за хлопця. А ти знаєш, що це таке?

— Знаю. Я знаю, що це таке, — вона глянула йому в очі холодним поглядом. — І дуже жалкую, що затіяла цю розмову, — підвелася, роздягнулася і лягла у ліжко, відвернувшись обличчям до стіни.

— Олено, — Володимир пересів зі стільця на ліжко. — Не ображайся. Та я не хочу всиновити дитину якихось негідників, з якими у тебе невідомо які стосунки.

Олена нічого не відповіла. По її обличчю потекли сльози.

— Олено, — погукав її ще раз, але вона знову не обізвалася.

Тоді він підвівся і пішов дописувати матеріал.

Наступний день був, як інші, тільки Олена почала помічати те, чого не помічала раніше, — чоловік ніколи не грався з Іваном, ніколи ні про що не розпитував, хоча той кожного дня чекав його з роботи чи то на східцях гуртожитку, чи й зовсім біля входу. Інколи йшов аж до тролейбусної зупинки, коли Володимир затримувався на роботі, подовгу вдивлявся у людей, що виходили з тролейбусів. Олена сварила, наказувала не йти від гуртожитку, хлопчик обіцяв, та любов до тата була сильніша від матеріної заборони. Володимир інколи купував дешеві іграшки чи солодощі, й тоді щасливішої людини, ніж Іван, не було у цілому світі. Хлопчик міг подовгу стояти на одному місці й дивитися, як Володимир працює чи їсть, йому вистачало й того, що у нього був татко.

Весна, здавалося, прийшла у місто, щоб здивувати. Мало не за тиждень сірі вулиці зазеленіли, висохли калюжі, й Олену потягло додому. Ночами снилося, що мчить на мотоциклі полем, без кінця і без краю. Прокидалася з відчуттям провини і порожнечі у душі. Чоловік швидко снідав і йшов із дому, а її чекали засмічені кухні, довгий коридор зі старою підлогою, яка невідомо коли фарбувалася і весь час мала вигляд брудної. Вона скучала за селом, за своїми полями й за мудрим Титом Феодосійовичем. У кінці травня не витримала і з Іваном поїхала на кілька днів додому. Від почутого довго ходила приголомшена — Данила Павловича таки зняли з голів, а Тит Феодосійович сам написав заяву.

— Добре, що ти не в колгоспі, — раділа мати. — Там таке робиться... День і ніч їдуть, гребуть, що потягнуть. Бичків почали різати, а половина землі ще не засіяна. Новий голова продав ліс, той, що закупили на будівництво житла, пригнав якусь дорогу машину й тепер катається щодня із села до райцентру.

Олена слухала матір і відчувала тугу за тими днями, коли її життя було наповнене турботами про посівну, потім — про зазеленілі ниви, які просили то добрив, то вологи, то захисту від бур'янів. Тепер ті поля

були не її, на них господарювали інші спеціалісти, які приїхали у село разом із новим головою. Олена здавалася собі зрадницею і довго по тому намагалася зрозуміти, чому доля кидає під ноги одному негідникові село, район, державу. Конкретні люди й цілий народ стають заручниками якогось недоумкуватого лідера, якому бракує елементарного відчуття власної нікчемності, через що летять у прірву роки й десятиліття розвитку держави або ж маленького села, безхарактерного, заляканого війнами, голодом, злиденним життям.

Через рік вона отримала диплом, але від того в її житті нічого не змінилося. Батьки Володимира так і не змирилися з його одруженням, хоча той інколи й навідувався до них. Часто їздив у відрядження, подовгу затримувався на роботі. Олена не нарікала. Чекала, що життя зміниться на краще і через якийсь період знайде іншу роботу і власне затишне житло. Тим жила, коли часом хотілося кинути все, забрати сина й повернутися назад, у село.

Найщасливішим почувався Іван. Йому подобався великий гуртожиток, подобалися дорослі, які весь час посміхалися до нього і чимось пригощали. Подобалося жити у маленькій кімнаті, де є тато й мама. Вранці прокидався і, якщо нікого не було поруч, злавив із ліжка, взувався у маленькі капці й виходив у коридор у самих трусиках та майці.

— Мамо! — гукав на весь поверх. — Я вже наспався.

Часто у дворі гуртожитку грався з дітьми, що жили неподалік у багатоповерхових будинках. Одного разу, коли Володимир з Іваном удома був сам, до них постукала незнайома жінка. За руку вона тримала хлопчика, ровесника Івана, а в іншій руці — розірвану куртку. Іван побачив її, злякався і сховався за Володимира.

— Оце ваш син зробив, — простягла жінка через поріг куртку. — Або ви по-хорошому заплатите мені, або я звернуся до міліції.

Володимир узяв куртку й розгублено подивився на відірвану кишеню і дірки на місці гудзиків. Потім запитав, скільки коштує така куртка, вийняв гроші й віддав жінці. Вона взяла, перерахувала, кивнула головою.

— Добре, що без скандалу обійшлося, — промовила зраділо, — та вашу дитину треба вчити, бо хіба ж діло, щоб малому отак битися. А що з нього завтра виросте?

Володимир вибачився, закрив за жінкою і її теж переляканим хлопчиком двері. Іван стояв біля столу й винувато дивився на нього.

— Знімай штани, — промовив суворо вітчим і почав витягувати зі своїх штанів шкіряного паска.

Хлопчик злякано позадкував до вікна, але штанів не знімав.

— Не чув? Хочеш, щоб я сам зняв?

В Івана на очах виступили сльози.

— Він перший до мене поліз, — схлипнув, не зводячи погляду з паска.

— Я тебе не питаю, хто перший почав бійку, ну!

Хлопчик глянув у суворе чоловіче обличчя й ще більше злякався — на нього ніколи ніхто не дивився таким дивним поглядом, від якого похолело десь усередині, й він швидко почав знімати штанці. Не встиг покласти їх на стілець, як пасок обпik його нижче спини. Він закричав і скочив на ліжку. Вдруге і втретє заносилася над ним важка вітчимова рука, і хлопчик, мов звірятко у клітці, бігав по ліжку, невміло закриваючись руками, але пасок хльоскав і по руках.

— Що це ти робиш? — Олена зайшла в кімнату, кинула на підлогу сумки з продуктами, підскочила до чоловіка і заступила собою Івана.

— Уччу, не бачиш? — Володимир важко дихав і сердито дивився на дружину.

— Мамо! — хлопчик кинувся до Олени, обхопив її за шию. На голому тілі, на руках і навіть на шиї виступили червоні пруги.

Олена обняла дитину й сіла на ліжку.

— Панькайся з ним. А ти знаєш, що він натворив, чи тобі однаково? — здавалося, у цю хвилину Володимир хотілося, аби дружина почала сварку. Та Олена тільки мовчки підняла на чоловіка очі, у яких стояли сльози. — Ага, так, — сердито швиргонув пасок на підлогу, — я вам іще й винен? Тоді роби з ним, що хочеш...

Вийшов з кімнати, грюкнувши дверима. Коли пізно увечері повернувся, Іван уже спав. Уві сні часто схлипував і весь час намагався натягнути на голову ковдру.

— Я знаю, що ти скажеш, — першим до Олени заговорив чоловік.

— Я не батько і не маю ніякого права...

— Ти сам не захотів стати йому батьком, — обірвала його дружина.

— І знаєш що? Свого сина ти б не побив так — рука б не піднялася. А може б, і піднялася, але не така звіряча.

Вона навмисно промовила це слово, хоча й знала, як відреагує на нього чоловік. А той змінився на обличчі, перевів погляд із дружини на сплячого хлопчика і промовив зовсім тихо:

— Ці звірячі руки його поки що годують, хоча я ніяк не можу зрозуміти, чому ти раніше про це не думала, а тільки заговорила тоді, коли хлопця потрібно учити, щоб у нього справді не вирости звірячі руки, судячи з того, що він сьогодні зробив.

— Так, Володю, учити, а не прибивати, — її очі були вже сухі, але якісь... Володимир намагався у них не дивитися. — А ти... Скажи, невже Іван тобі зовсім чужий? — говорила спокійно, та голос звучав ніби надламаний.

— Ну, чого? — ковзнув очима по стіні. — Я ж люблю тебе й Івана...

Замовк, Олена теж мовчала, і та мовчанка була красномовнішою за всі слова. Полягли спати чужими, а над ними весь час звучала музика і сміх сусідського свята. Олена довго вслухалася у шаркання, веселі голоси, немов хотіла увібрати у себе якусь його часточку, аби не думати про власні будні, що нагадували сірі негожі дні, які нічого вже не обіцяли.

Діти швидко забувають образи на дорослих. Зійшли сліди від паска, й Іван, як і раніше, радів, коли Володимир приходив із роботи. Його серце пробачило пережитий біль і страх — він вірив у татка і любив так, як люблять сироти вимріяних батьків. Тільки Олена дивилась без ілюзій на стосунки між чоловіком і сином. Часто ловила себе на тому, що слідкує за Володимиром, за його словами, рухами, коли був поруч із Іваном. Тепер помічала й дрібниці. У тих дрібницях танули надії на завтрашній день. Для Володимира батьківська роль виявилася обтяжливою, і він часто відштовхував дитину від себе, коли та намагалася заволодіти його увагою, сердився, що Іван заважає працювати, чи не дає відпочити, або просто є у кімнаті і в його житті. Хоча інколи ловив себе на думці, що несправедливий із хлопчиком, якому так хотілося батьківського тепла. Тоді купував цукерки, іграшки, наперед знаючи, як засяють щастям дитячі очі, як вдячно дивитиметься на нього дружина. Тільки тепер Олена, здавалося, байдуже ставилася до його намагання показати свою любов Іванові. Все частіше думала про себе, про те, що нічого в її житті не змінюється.

Прибиральницею працювати було безперспективно й дешево. У чоловіка ж — престижна робота, коло друзів і знайомих, з якими він спілкувався сам, а її туди не вводив. Жінка розуміла, що Володимир соромиться такої дружини. Прописка у Києві змінила б її стан, та дати прописку могли Володимирові батьки або ж гроші. Але гроші великі. Таких грошей в Олени не було, не було їх і в чоловіка.

Володимир і сам відчував себе винним, що Польова царівна перетворилася на прибиральницю старого гуртожитку, не маючи ні власного житла, ні надії на нього. Гуртожиток вечорами ставав гомінким вуликом, у якому сміялися, сварилися, вмикали голосно музику, заважали не тільки працювати, а й просто відпочивати. Іван теж давав спокій тільки тоді, коли засинав. Одного разу Володимир сказав, що піде до батька і спробує умовити прописати її.

— Може, підемо удвох? — несміливо запропонувала дружина. — Візьмемо щось. Вони ж мене зовсім не знають...

Володимир сумно посміхнувся:

— Не будь дитиною. Це добре, що так обійшлося... — Замовк і винувато відвів погляд.

— Про що ти? — не зрозуміла Олена.

— Про те, що ми живемо тут нелегально і нас ніхто не зачіпає. Запам'ятай: мій батько нічого не прощає.

Аркадій Іванович завжди радів синові, коли той заходив додому, але робив нарочито байдужий вигляд. І зараз надто уважно дивився телевізор, прислухаючись до розмови сина з дружиною.

— Здрастуй, тату, — обізвався син і до нього.

— Здоров, — відповів, не повертаючи від телевізора голови.

Син також присів на стілець неподалік батька.

— Я не хочу, — відмовився від обіду, яким намагалася нагодувати його мати.

— Ну, чого ж не хочеш? — та докірливо дивилася на свого старшого сина, який, на відміну від меншого, був у всьому поступливим, мало засмучував її хлопчачими витівками і от... утнув. Вона ніколи й подумки не вживала слова «одружився», а завжди говорила й думала про синове одруження як про непорозуміння, у якому звинувачувала тільки Олену. — Батько он купив торт «Київський», а я курку засмажила. Мабуть, уже й відвик від нормальної їжі.

— Ні, мамо, Олена непогано готує.

Мати при цих словах злякано глянула на чоловіка і швиденько вийшла на кухню.

— А як у тебе, тату, на роботі? — син намагався зав'язати з батьком розмову, відчуваючи при цьому себе приниженим, але відступати уже не хотів.

— Нормально.

Несподівано Аркадій Іванович підвівся і вимкнув телевізор.

— Ну, а ти як? — сів навпроти. — Ще не одумався?

Володимир нічого не відповів, тільки опустив голову. Зрозумів, що батько не поступиться, й пожалкував, що зіпсував собі вихідний. Хотів підвестися й піти, а натомість запитав:

— Навіщо ти так? Ти ж її зовсім не знаєш.

— Чому? — Аркадій Іванович закинув ногу на ногу, а руки склав на животі. — Я її бачив.

Володимир здивовано глянув йому в очі.

— Здається, я вас не знайомив.

— Наче це мені потрібно, — батько насмішкувато дивився на сина. — Мати он твоя просить інколи прогулятися до гуртожитку, хоча й дорожувата прогулянка, та на таксі ми поки що заробляємо, — промовив, хизуючись. — Бачили твою кралю, й не раз. Нічого особливого — жінка, як жінка, таких у Києві тисячі, й без причепів. А хлопець на неї зовсім не схожий. Мабуть, у свого батька вдався, — слово «свого» промовив із притиском і, не встиг Володимир щось відповісти, швидко перевів розмову на інше. — Читав твій останній матеріал — непогано, але по-дурному. Ти що, синок, у правдолюбці поліз? Не знаєш, чим це може обернутися не тільки для тебе, а й для мене? А я все життя горбом добивався того, що сьогодні маю. І не тільки горбом. Я знав, де треба було вкусити, а де лизнути. А ти ще у пір'я не вбився, а вже починаєш кукурікати. Проти кого кукурікаєш? Невже хочеш дописатися, щоб разом зі своєю... отією туалети чистить?

При цих батькових словах Володимир несподівано почервонів і опустив очі. Потім підвівся:

— Я піду, — промовив тихо до матері, що вийшла з кухні й стала у дверях.

— Да ти сядь, — зупинив його батько. — Ти ж не просто так прийшов.

Володимир відвів очі й стиха промовив:

— Скучив, от і прийшов. Ви теж он ходите коло гуртожитку...

— Наробив ти, синок, і собі, й нам, — заплакала вголос мати. — Треба слухатися батька — може, вона й хороша людина, тільки ж не пара тобі.

— Чого ти вищиш, як сучка в ступі, — розсердився на неї чоловік, — наче воно pomoжеться.

Дружина закліпала мокрими віями й злякано затихла, тільки витерла долонею на обличчі сліди від сліз. Аркадій Іванович підвівся і несподівано дістав пляшку колекційного вина та святкові кришталеві келихи. Сіли за стіл, і Володимир побачив, як батько з особливою гордістю розливає вино, немов збирається пити його за чийсь успіхи. Не чекав від нього такого жесту і мовчки спостерігав.

— Ну, за тебе, синок, — промовив із робленим пафосом, — щоб ти не забував нас, батьків своїх.

Першим випив, за ним випила й дружина, тільки Володимир довго смакував. Вино було добрим, а матирина їжа — смачною, як у дитинстві, коли приходив зі школи зголоднілий, наче те вовчєня. По тілу покотилася легенька хвиля приємного тепла, відчув, що й на душі потепліло, ніби вино розтопило у ньому щось холодне й тривожне.

— Я тобі, синок, не ворог. — Аркадій Іванович знову наповнив келихи. — Думаєш, батько поганий, що дибки стає? Ні, батько добра тобі хоче. Хіба я оце для себе наживав? — повів рукою по кімнаті, де стояли дорогі меблі з кришталевим і фарфоровим начинням. — Для вас із Олегом старався, а не для чужих дітей.

Знову випили, й Володимир відчув, що трохи захмелів, та батько був тверезим, лише очі блищали, немов намазані розтопленим жиром.

— Хіба я проти, щоб ти оженився? Женися, раз так вийшло. Нехай буде й вона. Я прошу, — замовк, немов давав можливість сину оцінити сказане, глянув на дружину, яка дивилася на нього широко розкритими очима. — Да, нехай приходить і живе — місця у мене вистачить. Он кімната порожня. Переходьте. Тільки чужих дітей у хаті не треба. Чужі діти... — розвів руками, — рідними не стануть. Будете жити по-хорошому, там щось придумаємо — я не остання людина у Києві. Про себе, синок, подумай: рік-два — й ти заввідділом, тільки не треба лізти

на рожон. Без тебе знайдеться кому критикувати й правду шукати, а ти краще про вищу партійну школу подумай. Я допоможу, аби твоє бажання. З вищою партійною не будеш ходити у рядових журналістах. Тільки не будь дурнем. У тебе такий батько, а ти... е-ех. Не забувай — партійні кадри вирішують усе, — легко ляснув долонею по столу, боячись перекинути вино. — І не обов'язково сидіти в газеті, можна й далі пролізти, тільки жити треба правильно.

З дому Володимир вийшов окрилений. Несподівана батькова пропозиція викликала у його душі бурю почуттів. Жити у нормальних умовах, а не у тому блощичнику, у майбутньому — вища партійна школа. Подумки картав себе за те, що раніше неправильно повівся з батьком, і все через Олену. Мусить тепер оцінити, що для них робиться, адже скоро почнеться зовсім нове життя. А коли вона не погодиться? Він аж спинився від цієї думки. Не сміє не погодитися, якщо любить. Іван і в селі виросте, нічого страшного.

Олена слухала його мовчки. Чоловікове захоплення майбутніми перспективами жінці не передалося, та Володимир не помічав.

— Знаєш, батько з часом і квартиру нам виб'є. Прекрасно, правда? — говорив голосно, обводив гуртожитську кімнату поглядом і презирливо кривився. — Іван... — глянув на сплячого хлопчика. — Йому і в діда з бабою чудово, тільки не роби з цього трагедії. Потім колись заберемо, коли власне житло буде. На наступні вихідні відвеземо в село і відразу ж розрахуємося з гуртожитком. Чого ти мовчиш?

— Думаю, — здавалося, Олена дивилася не на чоловіка, а крізь нього і невідомо що бачила.

— Про що тут думати — Івана відвозимо й переходимо до моїх.

— Я не про те, — Олена хитнула головою, немов відганяла від себе щось набридливе. — Думаю, чого батько раніше не спробував тебе купити?

— Перестань! — Володимир крикнув так, що хлопчик прокинувся і злякано сів на ліжку.

Олена підійшла до нього.

— Спи, спи, мій маленький. Отак, лягай, — поклала дитину, погладила по голівці.

Хлопчик слухняно ліг і знову заснув. Олена так і сиділа й замислено дивилася на сонне личко. Думала про завтрашній день, у якому поруч із нею не було місця Івану. Мусить вибирати, платити за те, щоб змінити свій нинішній принизливий стан. Але якою ціною? Підвела очі, глянула на чоловіка — той сидів за столом, підперши обличчя стиснутими у кулаки руками. Недобрим поглядом дивився кудись поперед себе, ковзнув по Олені, коли та сіла навпроти, й тихо промовив:

— Не роби з мене негідника, а подивися на життя реально — ти в ньому ніщо, коли не маєш підтримки сильніших від себе. Казявка, яка півжиття порпається у купі сміття, щоб вибратися нагору. А у нас є шанс. У тебе є шанс, вдруге такого не буде.

— Ні, — Олена хитнула головою. — Ні, Володю, я хочу, щоб син ріс поруч зі мною, і нікому не нав'язую ні його, ні себе. А твій батько справді знає, чого хоче, — посміхнулася сумно. — Далекоглядний він у тебе.

Два кулаки упали від підборіддя на стіл.

— Ти зробила вибір. Ти сама зробила вибір. — Кожне слово ніби рубав сокирою. — Тоді й нарікай на себе. Тільки ж ти, — кинув колючий погляд на ліжко, де спав Іван, — наше майбутнє приносиш у жертву йому.

— Він — дитина, Володю. Тільки дитина.

— Чия? — мало не крикнув дружині в обличчя.

Батькові слова глибоко запали у свідомість, і він думав, як багато втрачає через Олену. Хіба то велика жертва — Іван, який тільки й того, що ріс би в селі? Не в дитячий будинок його здавали й не залишали напризволяще. Тепер уже не допитувався, звідки хлопець узявся. Знав, що чужий, і тим чужим вона не хотіла поступитися заради нього, заради них обох. Цього він їй не пробачив.

Із кожним днем смуга відчуження між ними збільшувалася. Володимир звинувачував у цьому тільки Олену. А та страждала, бо любила і сина, й чоловіка, й боялася втратити і того, й того. Добре розуміла, що Люба приїжджатиме до матері і її зустріч з Іваном неминуча. Хтозна, чи не заманеться повернути сина? Віддати дитину тоді, як вона стала часткою її життя? Як віддати? Як втратити? Сама лише думка про це змушувала стискатися серце. Часом Олена

прокидалася серед ночі, простягала руку до ліжка, де спав Іван, із жахом думаючи про те, що його може там не бути.

Усвідомлювала, що батькове благополуччя для Володимира було тим середовищем, якого він прагнув, і саме вона тепер стояла на перешкоді. Але вірила, що час таки змінить щось у їхньому житті. Мов дитина, чекала дива, яке могло б стулити до купи ті черепки, що залишилися від їхнього кохання.

Та чи було то кохання, а не звичайне захоплення? Про це не раз думав Володимир, коли в його життя несподівано увійшла інша жінка. Він знав, що у редакцію взяли нову журналістку, цьогорічну випускницю факультету журналістики. Молодих випускників, та ще й випускниць, у столичні редакції брали нехотя, а коли й брали, то лише тих, за чиєю спиною стояли впливові покровителі. Часто такі кадри виявлялися бездарними й назавжди зникали з журналістики у кабінетах чиновницьких установ. Із новою колегою він зустрівся, коли зайшов у відділ листів щось запитати. Вона сиділа за старим редакційним столом і жваво розмовляла по телефону. В одній руці тримала телефонну трубку, в іншій — цигарку.

— Ірина, — дівчина поклала цигарку до попільнички і впевнено простягла йому руку. Надто коротко стрижене волосся, зі смаком підфарбовані очі, трохи ластовиння на обличчі робили її схожою на невинне звірятко, яке можна погладити, знаючи, що воно іще не кусається. Володимир це підмітив відразу і подумки посміхнувся.

— Ви палите? — Ірина простягла пачку з дорогими цигарками. — А ще в нас зараз буде кава.

Володимир залишився пити каву.

Олена відразу помітила у чоловікові зміну. Бачила, як він часом ніби вдивлявся у самого себе. Подовгу сидів за столом, над чистими аркушами паперу і за вечір не написав жодного рядка. Вранці довше, ніж завжди, голився, прискіпливо себе обдивлявся у дзеркало й раніше звичайного йшов на роботу, нічого їй не пояснюючи, бо вона нічого й не питала. Чекала, що ось-ось між ними розтане лід відчуженості. На те була причина — Олена завагітніла. Ще не мала впевненості й тому чоловікові не казала, хоча їй часто хотілося пригорнутися до нього, зазирнути в обличчя і побачити лагідну посмішку. Вірила, що коли він відчує батьківське почуття до власної дитини, Іван перестане йому бути чужим. Та Володимира захопило інше почуття. Коли б хто раніше сказав, що за першим коханням приходить друге, часом іще сильніше, він би не повірив. А тепер думав про свої стосунки з дружиною, порівнював її з Іриною — Олена програвала. Здавалася буденною і надто приземленою зі своїми невдачами, чужою дитиною, наївним бажанням бачити світ іншим, ніж тим, яким він був насправді. Ірина була не такою. Вона добре знала, чого хоче від життя, і брала від нього не тільки те, що їй належало. Маленьке звірятко швидко випустило пазурі й міцно вчепилося ними у Володимира. Не минуло і тижня після їхнього першого побачення, як вона запросила його додому, і в той же вечір сказала, що не уявляє його нічийм чоловіком, тільки своїм. Володимир спочатку розгубився, але міцне вино й шалені поцілунки змусили забути про все.

Олена зі своїм замисленим обличчям дратувала більше й більше.

Мусив лягати з нею в ліжко — іншого у тісній кімнаті не було, мусив відчувати тепло тіла, тепер чужого і байдужого. Дивитися в очі, розмовляти, брати з її рук їжу. Думав, як швидше покінчити з цим щоденним примусом, і вагався. А одного разу не прийшов з роботи додому. Олена не спала усю ніч, даремно намагаючись умовити себе, що він ночує у батьків, — жіноче серце чітко вистукувало чоловікову зраду, удар за ударом. Ранку чекала, як вироку, та Володимир не прийшов і не подзвонив. Тоді вона сама подзвонила йому на роботу.

— Я поки що поживу у батьків, — почула у відповідь на своє вимучене «Що трапилось?».

Через тиждень прийшов, щоб сказати, що не може з нею жити, бо кохає іншу. Чекав сліз, істерики, але дружина лише зблідла і мовчки сиділа на ліжку, навіть не намагалася про щось запитати. Тільки в очах застиг біль, наче від смертельної рани. Володимиру на якусь мить стало жаль її, та він швидко опанував себе і спокійним голосом запитав:

— Ти даси мені розлучення без скандалів? Ми ж цивілізовані люди, і нам нічого з тобою ділити.

Олена мовчки кивнула, і він швидко вийшов з кімнати. Назустріч по східцях біг Іван, який грався десь на вулиці.

— Татку! — зрадів хлопчик і кинувся до Володимира, але той мовчки відсторонив його і пішов.

Перше, що відчула, коли чоловік зачинив двері, — бажання вмерти. Воно було таким гострим, що підійшла до вікна і відчинила, та їхній поверх був тільки другим і під самим вікном, на клумбі, виблискувала проти сонця кучугура снігу. Олена вдихнула морозне повітря і ще більше відчинила вікно. В цей час до кімнати забіг Іван.

— Мамо! — гукнув крізь сльози.

— А татко... — Але не встиг договорити, Олена кинулася до нього, в нестямі ухопила за плечі й міцно стисла.

— Це ти! Це все через тебе! Де ти взявся на мою голову?!

— Мамо! — закричав злякано хлопчик. — Ти задушиш мене!

Деякий час вона дивилася на нього такими очима, немов і справді збиралася задушити. Потім відштовхнула й опустилася на підлогу. Прихилилася до стіни й застогнала вголос.

Володимир не сідав ні в автобус, ні в тролейбус. Навмання йшов містом, нічого не помічаючи навколо. «Я ще її люблю. Боже мій, я ще її люблю! — вигукнув подумки. — Що я наробив? Неправда, я не люблю, а лише жалію. — Перед очима впливло бліде жіноче обличчя. Хитнув головою, намагаючись відігнати його від себе. — Я люблю Ірину. Ні, я люблю їх обох». Аж спинився, збентежено обернувся, немов за ним ішли дві тіні. Довго стояв посередині тротуару, ніби розмірковував, куди тепер іти. Нараз побачив, що стоїть неподалік

зупинки, до якої наближався тролейбус. Навіть не глянув, за яким маршрутом їздить, швидко заскочив у двері, сів на вільне місце й полегшено зітхнув, коли тролейбус рушив.

За кілька днів Олена стала схожою на хвору людину. Обличчя схудло, поблідло, під очима з'явилися темні кола. Прибирала в гуртожитку, ходила до магазину, готувала Іванові їсти, жила, як і раніше, та їй здавалося, що життя зупинилося. Зупинилося на тому дні, коли Володимир пішов до іншої жінки. Якої? Олені було однаково. Вона її не уявляла і не намагалася уявити. Годину за годиною чекала, що прокинеться від цього страшного сну і що ось-ось чоловік відчинить двері кімнати. Безсонними ночами відчувала його поруч, здавалося, чула, як він дихає, ходить. Не засинала, а падала у провалля, у якому деякий час спочивав її виснажений мозок. Але наставав ранок, порожній ранок, і схожий на вічність день. Так боляче кохають лише тоді, коли втрачають кохану людину. Тоді наше почуття вибухає з незвичайною силою і розриває кожну клітину ества. Народжене у серці, воно і вмирає у серці, перетворивши на рану цю маленьку грудочку тіла, яка ще потім довго кровоточить, несподівано через десятки років озивається таким болем, мовби тільки вчора той біль народився в тобі.

Побачити, зустрітися ще раз, просто побути з ним поруч... Олена не витримала і подзвонила Володимирі на роботу. Переконувала себе, що має право на зустріч, адже носила під серцем його дитину і мусила розповісти йому про це. Десь у глибині душі жевріла надія, що нове кохання чоловіка — лише тимчасове захоплення і що він отямиться й повернеться до неї. Вона б простила зраду — кохання прозріває лише тоді, коли його остудить час.

Відвела Івана до сусідів і спочатку ходила по кімнаті, марно намагаючись опанувати себе. Боялася, що в якусь хвилину не витримає і перетвориться на жебрачку, яка випрошує любов. Потім зупинилася біля вікна. Довго вдивлялася у ярмарок сіро-жовтих багатоповерхівок, аж поки не почувала у коридорі знайомі кроки.

Він прийшов після роботи, як приходив завжди. Трохи невпевнено постукав у двері, прочинив, глянув на Олену, і роблено-веселе «привіт» застигло на вустах. Перед ним була тінь жінки, яку він знав. Захоплений новим почуттям, мало думав про неї. Розумів, що

страждає, але ж не так. Вражений, шукав якісь слова і не знаходив, тільки промовив:

— Я прийшов.

Олена з силою стримувала сльози. Мовчки показала на стілець, а сама так і стояла біля вікна. Нарешті спитала, стримуючи зрадливе тремтіння в голосі:

— Ти у батьків живеш?

Він кивнув головою, пройшов і сів на стілець, як сідають чужі — ненадовго.

— А вона? — сльози таки виступили, і Володимир побачив ті сльози.

— Не муч себе, — озвався винувато. — Тобі б краще було поїхати звідси.

— Куди? Покажи мені те місце, де мене чекають із двома дітьми.

Ще більше зблідла і важко обперлася рукою об підвіконня, немов боялася упасти.

— Чому з двома? Ти ще одного десь підбрала? — пожартував, намагаючись силувано посміхнутися.

— Не підбрала, — глянула йому в обличчя. — Ця дитина наша з тобою.

У кімнаті запала гнітюча мовчанка. Володимир дивився на Олену, й розгубленість поволі переростала в презирство, яке він і не намагався приховати.

— Не думав, що ти на таке здатна, — посміхнувся криво. — І тобі не соромно опускатися до мерзенного шантажу?

— Я не шантажую. — Сльози одна за одною потекли по обличчю. — Я кажу правду.

Володимир підхопився зі стільця, підійшов до Олени, потім ніби злякався чогось, відступив до столу.

— Ти не смієш, — промовив тихо. — Не смієш, чуєш. Ти хочеш знову мене захомутати, як тоді у своєму задрипаному селі? — у цю мить він ненавидів Олену. — Чуєш, забирайся з Києва, забирайся по-хорошому. — На його смаглявому обличчі проступали червоні плями. — Ти й так мені багато чого зіпсувала, більше у тебе не вийде.

Олені здалося, що вікно гойдається. Злякалася, що може впасти, і вже обома руками обіперлася на підвіконня. Але й підвіконня

гойдалося. Її занудило. Володимир проступав нечітко, мов із туману, і слова не доходили до свідомості.

— Іди геть, — промовила тихо і так несподівано для чоловіка, що той спочатку й не зрозумів, що його виганяють. — Я дам тобі розлучення, хоч завтра.

Ще вона побачила його збентежений погляд, почула, як за ним м'яко, ніби нехотя, зачинилися двері. Але кроків у коридорі вже не чула. Від підвіконня поволі посунулася униз, опустила на коліна й уткнулася в ліжко головою.

— Господи! — зойкнула подумки. — Навіщо тепер мені його дитина? Куди я з нею подінуся? Навіщо, Господи? Мені б померти разом із нею, щоб припинились оці муки.

Крізь туман свідомості почула, як тихенько рипнули двері. Підвела голову й побачила перед собою жінку: не стару й не молоду, у довгому полотняному одязі. На голові — дивний вінок. Жінка опустила на коліна поруч із Оленою і, ніби крило, поклала їй на плече свою руку.

— Не плач, — прошелестіло тихе. — Мусиш жити — і ти, і твоя донька — я її уже благословила і дам своє ім'я.

— Ім'я? Доньці? — Олена тільки ворухнула губами, не розуміючи, чи це відбувається уві сні, чи наяву. Відчувала руку на своєму плечі, але не відчувала її ваги, лише незвичайне, заспокійливе тепло розходилося по всьому тілу.

— А тобі віддам свій вінок — носи його, — зняла з голови, й Олена з жахом побачила, що той вінок терновий. Гострі колючки, мов голки, стирчали в усі боки. Зойкнула, коли ті колючки лягли на чоло — біля неї нікого не було. Здивовано озирнулася по кімнаті, перемагаючи слабкість у тілі, підвелася на ноги і враз відчула, як у багатьох місцях на голові заболіла шкіра, ніби покололи чимось гострим.

Іще в тілі була слабкість, але на душі ніби розвиднілося. Відчай поступово змінювався спокоєм. Вона вперше за багато днів посміхнулася: «Донька. Тепер у мене буде син і донька. Але ім'я? Як я дізнаюся?»

За кілька днів випрала, попросувала і склала в чемодан та сумку всі чоловікові речі. Але він прийшов за ними, коли її не було вдома. Іван у кімнаті дивився телевизор, зрадів і кинувся назустріч.

— Татку, чого ти не живеш із нами? Я дуже-дуже тебе люблю. І мама любить — я знаю.

— Бачиш, — Володимир присів перед хлопчиком, дістав із кишені невеличку шоколадку. — Ми з твоєю мамою розлучаємося. Ти ще маленький і нічого не розумієш, тому рости здоровий.

— Як це — розлучаєтесь? — Іван узяв шоколадку, але й не глянув на неї. — А я? Ви мене теж розлучаєте? — в його очах забриніли сльози.

Володимир мовчки підвівся, відчинив шафу, щоб позбирати свої речі, але їх там не було. Побачив за шафою свій чемодан і сумку. Спочатку відкрив чемодан, передивився все, до шкарпеток, потім переглянув речі у сумці.

— Мені треба йти, — трохи винувато сказав до хлопчика, що розгублено стояв посеред кімнати.

— Ні! — крикнув Іван, підбіг до нього й обхопив за коліна. — Татку, не йди!

Володимир спочатку поклав дитині на голову руку, потім відсторонив і подивився в обличчя.

— Я, Іване, не твій тато, — промовив, ніяковіючи під повним горя поглядом. — Хіба ти не здогадувався — ти ж дорослий хлопчик?

Іванове личко скривилося, маленькі плечі згорбилися, мов у старого діда. Володимир не витримав, відступив і відвернувся до вікна.

— А де тоді мій тато? — спитав Іван боязко.

— Хіба я знаю, — відповів, не повертаючись, щоб не зустрітися з дитячим поглядом. — То вже нехай тобі мама скаже.

Йому хотілося швидше вийти з цієї кімнати і зовсім нічого не залишити після себе, мовби його тут ніколи й не було. З робленою посмішкою повернувся до Івана.

— Ну, будь здоров, — по-чоловічому подав руку, та хлопчик відступив і сховав свою руку за спину. — Як хочеш. — Узяв чемодан, сумку і вийшов із кімнати, дякуючи долі, що не довелося зустрітися з Оленою.

Коли двері за ним зачинилися, Іван ще довго стояв на одному місці, потім кинув до порогу шоколадку, сів на ліжку, обхопив руками коліна і так сидів, аж поки не прийшла мати. А коли побачив Олену, стиснув кулачки й кинувся до неї:

— Ти надурила мене! Він не мій тато! Він — не тато!

Через два місяці Олену й Володимира розлучили. На суді вона нічого не сказала про вагітність і не пред'явила до колишнього чоловіка жодних претензій. Чужими прийшли до приміщення суду і ще більш чужими вийшли. Володимир не обізвався до Олени жодним словом, немов боявся, що вона передумає і не дасть йому розлучення. Лише здивувався її спокою, навіть — байдужості, з якою дивилася на нього, відповідала на запитання судді. Полегшено зітхнув, коли сів у тролейбус і подумав про те, що ніколи в житті їхні шляхи уже не перетнуться.

Невдовзі після розлучення в кімнату зайшла комендант гуртожитку Олена здивувалася, бо та завжди при потребі викликала її до себе у кабінет. Комендантша обвела кімнату прискіпливим поглядом і промовила трохи застудженим голосом:

— Непогано живеш. Затишно у тебе й чисто. Жаль.

Олена чекала, поки та скаже, за чим прийшла, потім спохватилася і запропонувала стілець. Жінка сіла, обіперлася ліктем на стіл, на якому стояла дешевенька ваза з весняними квітами.

— Якась падлюка накапала, що ти живеш у гуртожитку незаконно, ще й працюєш. Не знаєш хто?

— Здогадуюсь, — Олена теж сіла і приречено подивилася на літню жінку. Мусила б сама подумати про те, куди подітися, адже знала, що заважає колишньому чоловікові вже тим, що просто живе у цьому великому місті. Певно, боїться, що десь, колись вона стане йому на перешкоді.

— Добре, що здогадуєшся, — комендантша співчутливо глянула на Олену. — Твої «доброзичливці» хочуть, щоб я тебе виселила за двадцять чотири години. Не самі вони про це мені сказали, а директор заводу. Видно, добре постаралися. У тебе є куди дітися?

— Немає. Хіба до батьків, — відповіла і злякалася самої думки, що з'явиться у село з новим соромом, невдахою, нездатною утвердитися у цьому житті.

— А той твій?..

— Уже розлучилися, — сказала так, мовби йшлося не про неї, а про когось іншого.

— Що ж мені з тобою робити? — комендантші не дуже хотілося виселяти Олену, яка працювала старанно, ні на що не нарікала. Мовчки розписувалася за гроші під чужим прізвиськом і навіть не рахувала. Анастасія Гнатівна ставилася до Олени з незрозумілою їй самій теплотою. Скільки в гуртожитку жінок і молодих дівчат, та в Олені було щось таке, що змушувало суворе серце лагіднішати навіть тоді, коли та попадала їй під «гарячу руку». — А ти не знаєш?

Олена тільки заперечливо похитала головою, потім стисла долоньями скроні й опустила голову.

— Не панікуй, — жінка торкнула її за плече. — Тиждень якимось відбрешуся, а там видно буде. Ну, чого ти, наче придуріла! — гримнула на Олену. — Отак і даси себе з'їсти якійсь сволоті. У тебе ж он дитина. Чи ти справді така селючка забита, чи прикидаєшся? Так наче ж диплома про вищу освіту маєш.

Олена підвела голову, сумно посміхнулася:

— Селючка. Тут, у Києві я перетворилася на забиту селючку. Тепер ось не знаю, куди себе діти. Чуєте, Гнатівно, а як через тиждень змусять вас мене вигнати?

— Тоді поїдеш додому, раз не можеш за себе постояти.

— Ні, — Олена заперечливо хитнула головою. — Додому я не поїду.

Іван попросився спати, й Олена розстелила йому ліжко.

— Гарний хлопчик, — похвалила комендантша, коли той заліз під ковдру і слухняно повернувся до стіни.

— Гарний, — повторила за нею Олена.

— І не жалко йому?

— Кому?

— Та твоєму ж...

— Він не його батько, — промовила так, немов у цю мить зраділа, що Володимир не батько Івану.

— Он воно що? — гостя зацікавлено подивилася на Олену. — А як же батько?

Олена здвигнула плечима:

— Я не знаю, хто його батько.

— Таке скажеш, — Гнатівна зніяковіла. — У тебе що їх — ціла рота була?

— У мене нікого не було, — Олена подивилася на сплячого хлопчика й несподівано для себе промовила: — Я його усиновила.

— Це ж як? — не повірила Анастасія Гнатівна. — Ти ж тоді ще дівчам була незаміжнім — хіба не так?

— А, — махнула рукою Олена, — довго розповідати.

Комендантша підхопилася зі стільця і мало не вибігла з кімнати. Через кілька хвилин повернулася, поставила на стіл пляшку горілки:

— Закуску давай твою, бо у мене в холодильнику так пусто, що й миша повісилася з голоду.

Побачила, як Олена знітилася, глянувши на пляшку.

— Чого ти — наче перший день на світі живеш? Посидимо удвох, поговоримо. Нам тепер ніхто не допоможе, як самі собі не допоможемо, а може, щось та й придумаємо.

Відкрила пляшку, пошукала склянки. Олена приготувала закуску.

— Сідай уже, — запросила її Гнатівна до столу, мовби то не вона, а сама Олена була у неї в гостях.

Випили по чарці й стали мовчки їсти, ніби дуже зголодніли.

— Розповідай, Олено, — обізвався комендантша після другої чарки. — Мене не бійся, я — могила. — А потім напружено вслухалася у кожне слово, піддакувала, супила брови, обурюючись, і часто подивлялася на сплячого Івана. — То ти й батькам нічого не сказала? Треба було сказати, — осудливо похитала головою.

— Тепер уже пізно, — згоджувалася з нею Олена.

— І піжону своєму не розповіла? — посоловілими очима, у яких була не тільки відверта зацікавленість, а й співчуття, комендантша дивилася на Олену.

— Боялася. У колгосп на мене його батько написав анонімку — більше нікому. Такі люди здатні на все. Він і Любу знайде, щоб Івана відняти. Думаєте — ні? — запитливо глянула на Гнатівну.

— Правильно зробила. Вони такі, щоб спливати наверх, кого хочеш утоплять. А хлопчика жалко, хоча я б ніколи й не здогадалася, що він тобі не рідний. Це ж добре, що своїх іще немає.

— Ох! — зойкнула Олена. — Коли б то! Невже ви по мені нічого не бачите?

— Та, — розгубилася комендантша, — хіба я до тебе придивлялася? Вагітна? От пришелепкувата, і мовчить вона. Я тепер їм швидко пельки заткну. Тю-ю, дурна. Я б на твоєму місці не їх

боялася, а зробила б так, щоб вони мене боялися. Не тільки б синочку, а і його батечку руки вкоротила, — жінка повеселішала, налила собі чарку. Олені сказала: — Тобі годі, а то доп'єшся. Треба було з цього й починати, а не панікувати. Чесне слово, я їм покажу тепер...

Опівночі в Олениній кімнаті почулася пісня. Обнявшись, обидві у сльозах, жінки тужливо виводили «Цвіте терен». Сусіди обурливо загрюкали у стіну, хтось зазирнув у кімнату, але побачив там комендантшу і швидко зачинив двері.

Днів через два Анастасія Гнатівна покликала до себе Олену і з лукавинкою в голосі повідомила:

— Живи спокійно поки що, а далі побачимо. І не бійся за те, що мені розповіла, — я тебе не підведу, а допомогти — поможу.

І справді допомогала. Брала до себе Івана, коли потрібно було піти кудись Олені, дібрала в кімнату кращі гуртожитські меблі, навіть десь узяла плетене з лози дитяче ліжечко.

Олена прибирала до останнього дня.

— Слухай, — сердилася Гнатівна, — яка комісія — мене за тебе не тільки з роботи попруть, а ще і в тюрму посадять.

Олена тільки посміхалася:

— Не посадять. Я ж у вас ніде не числюся. А що днями робитиму? Помаленьку помию, і нічого зі мною не трапиться. Мені так легше, — умовляла комендантшу коли та забороняла працювати.

Того дня Олена прокинулася рано. У кімнаті було душно, і вона відчинила вікно. Довго дивилася на сонне місто, оповите серпанком.

«Це вдома вже жнива почалися, — подумала з тугою. — А я отут онучу по коридору тягаю».

їй нестерпно захотілося у поле, туди, де для її серця воля. Уявила, як мчить на мотоциклі між високими хлібами, що аж дзвенять достиглим колосом. Глянула на свій живіт і сумно посміхнулася. Хотіла раненько, поки всі у гуртожитку сплять, піти й прибрати, щоб ніхто не заважав, але почула у животі легкий біль. Чомусь розхвилювалася і заплакала.

«Доню моя, це ти вже на світ просишся, — промовила подумки, — яким він буде для тебе, цей світ, без батька? — глянула на Івана і розсердилася на себе. — Діточки мої, не бійтеся — у вас є мати, а я нікому не дам скривдити вас».

Пізніше, коли перейми почастішали, постукала у кімнату до комендантші, яка більше жила у гуртожитку, ніж у власній квартирі, десь далеко на околиці міста.

— Гнатівно, ходіть до мене — я вам покажу пелюшки дитячі і все... там у мене готове.

— Що, вже? — комендантша схвильовано шукала ключа зачинити кімнату, не знайшла, махнула рукою і пішла за Оленою. — Іван буде в порядку, — говорила заспокійливо. — Нічим не переймайся — я сама приїду й заберу тебе.

Уже в кімнаті запитала:

— А може, тому... твоєму подзвонити?

— Не треба, Гнатівно, — Олена аж заперечливо хитнула головою, — у нього тепер своє життя.

— Ага, — комендантша розв'язала вузлик, перебрала малесенькі сорочечки. — А то ти, — показала на великий живіт, — сама нажила?

До пологового будинку приїхали, коли вже Олена почала від болю кусати губи.

— Треба було довше вдома сидіти, — дорікнула їй акушерка. — Може б, тоді й на вулиці народила.

Ще сонце не піднялося й до полудня, як в Олени знайшлася дівчинка.

— Тобі можна хоч десятеро народжувати, — сказала лікар, розповніла жінка з сивим волоссям, яке ледь вибивалося з-під білої шапочки. — Перша дитина, а так легко обійшлося. Ач, яка гарна дівчинка, — вправно оглянула немовля, — наче на замовлення.

— І в день хороший, — додала санітарка, що прибирала навколо пологового столу.

— Який? — Олена повернула голову до санітарки, що чимось нагадувала черницю: запнута по самі очі хустка, високий комірець виднівся з-під халата, і смиренність не тільки на обличчі, а і в голосі, рухах, усій її худенькій постаті.

— Сьогодні ж четверте серпня, день Марії-Магдалини, — промовила жінка з лагідною посмішкою.

— Марії? — перепитала схвильовано Олена. «Значить, он хто дав моїй доньці своє ім'я», — подумала, але вголос нічого не сказала.

У палаті уже лежало п'ять породіль, і в усіх народилися хлопчики.

— Ех, дівчата, — жартувала сусідка по палаті, — з невісточками нам буде сутужно. Одна на п'ятьох, а в мене ще й удома два луцмани. Думали, хоч третю купимо дівчинку, аж воно як не везе, то не везе.

Попід вікнами ходили чоловіки й родичі жінок, які вже стали мамами, і тих, що збиралися ось-не-ось. Тільки за Олену ніхто не хвилювався і не гукав під вікном. Анастас ія Гнатівна принесла передачу й написала записку, що з Іваном усе добре. Олена на якийсь час повеселішала, потім знову відчула, як до серця підступає туга. Десь у глибині душі ворушилася надія, що Володимир дізнається про доньку, прийде по-людськи, адже вона йому не ворог. Та він не прийшов, ні до пологового будинку, ні до гуртожитку.

Іван гуляв у сусідів, коли йому сказали, що приїхала мама з сестричкою. Прибіг, несміливо просунув голову у двері, подивився на жінок, що стояли біля дитячого ліжечка.

— Синку, — Олена підійшла до хлопчика, обняла, потім взяла за руку й підвела до ліжечка. — Ось твоя сестричка. Поглянь, яка лялечка.

Іван вчепився за материну руку, подивився на маленьке зморщене личко немовляти й голосно заплакав:

— Я не хочу такої. Вона мала й негарна. Віднеси її назад — я ж у тебе вже є.

— Дурненький ти, — погладила його Олена по голові. — Через рік вона тебе за чуба смикатиме, а потім буде бігати, що й не здоженеш. Жалій її, синок, бо ти старший брат, мусиш захищати й не кривдити.

Але Іван насупився, відійшов і дістав із ящика свої іграшки. Тільки коли мати розповіла дівчинку, щоб поміняти мокрі пелюшки, зацікавлено став збоку. Потім попросив:

— Мамо, дай я її потримаю.

Олена поклала немовля йому на руки, він завмер і так стояв, поки мати не забрала сестричку. Деякий час дивився, як дитина спить, і запитав:

— А вона знає, що я її брат?

— Ні, ще не знає, — посміхнулася Олена. — Але скоро узнає.

Приїхала Наталка з села. Довго і мовчки стояла біля дитячого ліжка, потім сіла на стілець, затулила обличчя руками й заплакала.

— Де він узявся на нашу голову? Жила собі, й добре було. А тепер знову лупай очима перед людьми, знову стидайся по селу пройти.

— Мамо, — Олена сіла біля Наталки, відняла від обличчя руки. — Мамо, не плачте. Буду якось жити. Я, мамо, не пропаду, — умовляла матір, а сама ледве стримувала сльози.

Наталка зняла зі спинки дитячого ліжка пелюшку, витерла обличчя.

— Батько казав, щоб я тебе з дітьми додому забрала. Нічого жити по чужих кутках. Уже нажилася у цьому Києві. Вчилася, вчилась, а тепер наче остання яка. Лаштуйся додому.

Олена мовчала, потім підвелася, взяла маленьку доньку на руки.

— Ще мені документи на неї потрібно оформити. І не поїду я, мамо, додому. Мушу пошукати себе в іншому місці.

— Як це? — не зрозуміла Наталка. — У чужі люди з оцією крихіткою?

— У чужі, мамо. До вас я завжди зможу вернутися, якщо у мене не вистачить ні сили, ні розуму прожити самій.

— І куди ж це ти надумала їхати? — злякалася мати. — У які світи?

— Які там світи, — посміхнулася Олена. — Буду проситися десь на роботу у свою область. Оце і всі мої світи.

— А як же ми з батьком? — не здавалася Наталка. — Ми отако й будемо виглядати тебе в усі вікна до самої смерті?

— Не одну мене, а ось Івана і Марійку.

— Марійку? То ти вже й ім'я дала? — Наталка зазирнула в личко немовляти. — А як же тато — не йде на доню подивитися? — І сама відповіла: — Не йде. Щоб він так по світу ходив...

— Мамо! — обірвала її Олена.

— Не мамкай. Як мені важко дивитися на цих дітей, а у них, таких клятих батьків, душа й не теленькне. Ну, нічого, — трохи заспокоїлася, — Бог із ними, як вони такі.

Другого дня Олена залишила дітей на матір, а сама пішла до районного РАЦСу взяти на доньку свідоцтво про народження. Декілька зупинок проїхала троллейбусом, потім вийшла. По дорозі купила собі темно-червоні троянди, які дуже любила. Подумала про те, що у її житті сьогоднішній день — свято, адже Марія стане повноправною громадянкою. Прізвище доньці вирішила дати своє, щоб коли підростуть з Іваном, то не чужинилися через таку різницю. У РАЦСі сказала, що хоче оформити дитину як мати-одиначка. Привітна жінка з

карими уважними очима взяла в Олени документи, якийсь час вивчала. Потім подала назад.

— Ми не можемо так оформити вашу дитину, бо вона народжена у шлюбі.

— Але ж ми розлучені, — здивувалася Олена.

— Так, розлучені, — підтвердила жінка, — та дитина, народжена навіть через одинадцять місяців після розлучення, вважається шлюбною, а ваша — тим більше.

— Як же мені бути? — розгубилася Олена.

— Приходьте разом із батьком дівчинки, і ми її зареєструємо, як положено.

— З батьком? — перепитала, мало не з відчаєм у голосі. — Але ж... — Деякий час мовчки сиділа біля столу й дивилася на телефон, потім наважилася. — Можна від вас зателефонувати?

— Будь ласка, — жінка підсунула їй телефонний апарат.

Хвилюючись, Олена набрала робочий номер Володимира. Привіталася, потім неголосно промовила:

— Я дзвоню тобі з РАЦСу. Приїдь, будь ласка, бо без тебе не можна зареєструвати дитину.

По той бік проводу мовчали. Вона вже подумала, що роз'єдналися телефони, й хотіла передзвонити заново, коли почула глухе й вороже:

— У мене поки що немає дітей, а твої мені не цікаві. І більше не дзвони.

— Як це? — промовила пошепки, коли у трубці почулося часте пілікання. Широко розкритими очима глянула на працівницю РАЦСу, що сиділа навпроти за столом. Підвелася зі стільця, але хитнулася.

— Ви сядьте, — заспівчувала жінка. — А то на вас лица немає.

Олена слухняно сіла, піднесла руку до грудей, мов намагалася затамувати несподіваний різкий біль у серці.

— Як же мені тепер бути? — промовила враз ослабленим голосом.

— Треба звертатися до суду, — пояснила жінка. Олена підвела на неї повні муки очі. — Так, до суду. Не ви перша, й не ви остання. Напишете заяву на встановлення батьківства. Встановлять — у дитини буде батько, хоч на папері. Відмовлять — ми зареєструємо вас як матір-одиначку.

У суді заяву на встановлення батьківства прийняли, розповіли, що робити далі, й порадили найняти адвоката. Але вона не хотіла наймати, адже сама думка про те, що Володимир насильно буде визнаний батьком її доньки, здавалася принизливою.

Наталка пожила в гуртожитку кілька днів, звиклася з онучкою і ще кілька разів намагалася умовити дочку повернутися додому. А коли зрозуміла, що не вмовить, довго плакала і, плачучи, пішла на вокзал.

Якось Олену покликали до телефону на перший поверх до вахтової. Голос був незнайомий.

— Це ти, царівна із Задрипанців? — почула грубе. — Забери заяву із суду — інакше буде погано. Шукай в іншому місці батька для своїх байстрюків.

Не встигла вона отямитися, як трубку покладали. Зі сльозами на очах піднялася сходами, зайшла до кімнати й стала біля дверей — у дитячому ліжку, поруч із донькою, лежав Іван і відданими очима дивився на дівчинку.

— Ти чого туди забрався? — гримнула на сина.

— Того, — відповів хлопчик винувато. — Маня сама боялася лежати й плакала, коли ти пішла.

— Горе ти моє, — Олена взяла його на руки й підняла з ліжка. — А якби перекинув?

— Ні, мамо. Я обережненько. А вона, мамо, уже знає, що я її братик, бо відразу затихла, коли я ліг біля неї, тільки ротиком плямкала.

— Більше так не роби, — Олена пригорнула хлопчика й погладила по голові, — а то ще скалічитесь обоє.

Чекала суду, а сама думала, куди б його подітися від того суду, від зустрічі з людьми, які ненавидять не тільки її, а й дітей, ладні перекреслити їхнє життя, щоб самим почуватися у цьому світі надійно і зручно. Хотілося поїхати світ за очі, туди, де ніхто не дорікне дітьми без батька. Та чи є таке місце? Знала наперед, що немає і що, де б не довелось жити, побачить і почує всього, на що здатна людина у хвилини роздратування, а то й ненависті. Але написала листа в обласне управління сільського господарства, попросилася на роботу, у який завгодно колгосп. Відповідь прийшла швидко — там було

декілька пропозицій. Вона трохи повеселішала і, коли б не суд, жодного дня не затримувалася б у місті.

Єдиним її свідком була Анастасія Гнатівна, коли вони удвох зайшли до судового залу засідань. Тут Олена вперше побачила батьків Володимира і його нову дружину Та була вагітна і, хоча термін вагітності ще малий, нарочито одяглася, щоб живіт якомога більше випинався з вузької сукні. Олена спинилася у дверях і відчула, що не може ступити далі, немов наткнулася на невидиму стіну. Бачила, як зацікавлено-вороже дивилася на неї протилежна сторона, оцінюючи бойові можливості. Потім почула смішок — сміялася Володимирова мати, надто масивна жінка, з широкоскулим обличчям, на якому не виділялися ні очі, ні брови, лише нафарбовані яскравою помадою губи. Те обличчя було ніби тінню справжнього обличчя, без виразу, без кольору. Батько ж, навпаки, мав густе чорне волосся, чорні брови, а під ними виразні карі очі — повна протилежність дружині. Тільки рот псував портрет чоловіка, надто жіночий, яскравий, що весь час рухався, смикаючись у посмішці.

Володимир сидів поруч із дружиною і тримав її руку у своїй. Олена побачила, як він нервово перебирав тонкі жіночі пальці. На неї не дивився, тільки змінився на обличчі, коли вона стала у дверях.

— Ну, чого ти? Проходь, — підштовхнула її Гнатівна і сама пройшла слідом.

Перед тим як сісти, Олена ще раз обвела поглядом зал і міцно стисла уста, намагаючись пересилити у собі огиду до всього, що мусить пережити у цьому залі.

Коли розпочалося засідання, майже спокійно відповідала на запитання судді й адвоката, найнятого Володимиром. Та коли підвівся він сам, знову розхвилювалася, відчула, як важко стримати сльози. Неймовірним зусиллям вона задушила їх у самому серці. Дивилася на колишнього чоловіка й не впізнавала його.

— Я заперечую все, сказане цією громадянкою, — почав свій виступ так, мовби Олена була у цьому залі підсудною, а він звинувачувачем. — Ми й справді були одружені, але разом жили зовсім мало. Я ночував більше у своїх батьків, — навіщось обернувся, показав на них пальцем. — І задовго до розлучення практично сім'ї у нас не було, адже у мене... я... — запнувся, шукаючи потрібні слова. — Ми з моєю нинішньою дружиною фактично мали шлюбні

стосунки до укладення офіційного шлюбу. Тому дитина та не моя і не може бути моєю. — Олена не зводила з нього враженого погляду, чула й не вірила почутому. — У неї вже є позашлюбна дитина, тому не дивно, що народилася друга.

Останнє сказав поспіхом, не дивлячись ні на кого. Замок і увібрав голову в плечі, немов чекав удару. А натомість почув приглушений жіночий зойк — Олена зойкнула і втислася у дерев'яну лаву, ніби хотіла провалитися крізь землю, щоб не бути поруч із людиною, яку, можливо, ще кохала і яка була по ній так підступно, немов по найлютішому ворогу. Методів не вибиралось, тільки б добити. Коли б у цьому залі було дозволено бити не тільки словами, від неї б зараз залишилося саме криваве місиво. Зі страхом обернулася і побачила, як батько Володимира підвівся зі свого місця і впевнено пішов до трибуни. Кашлянув у кулак і почав говорити, мовби стояв не отут, а десь на багатолюдному мітингу і виголошував промову.

— Шановні товариші! Мені, як батькові, боляче дивитися на те, що ця громадянка намагається зробити з моїм сином. Один раз їй уже вдалося заловити його у свої сіті, коли вони за один день розписалися десь у неї в селі. Я вважаю, що той шлюб потрібно взагалі анулювати. Уявіть собі, — махнув рукою, ніби за трибуною, — хлопцю не дали не те що подумати, а й порадитися з батьками, бо, звісно, — ми не вороги своїй дитині, щоб допустити до такого падіння. Я б хотів знати й інше: чому ця, — пошукав слово, — особа стільки часу незаконно живе у столичному гуртожитку без прописки, без жодного на те права? Її потрібно не тільки примусово виселити звідти, а й взагалі виселити за межі України. Тепер вона так само незаконно хоче повісити моєму синові на шию ще й свою дитину, невідомо від кого народжену. Ну, знаєте... — це не тільки аморально. За таке потрібно карати з усією суворістю радянського закону.

Олена не слухала, що говорила мати. З жахом думала про те, що у жилах її дитини тече кров цих людей. Вона б дорого заплатила тепер, щоб дитина й справді не була їхньою.

До неї звернулася суддя, літнього віку жінка із втомленим сірим обличчям і грубуватим, схожим на чоловічий, голосом:

— Скажіть, Самойлюк, у вас перша дитина позашлюбна?

Олена підвелася й неголосно вимовила:

— Так, — побачила, як Володимир переглянувся з батьком і батько задоволено посміхнувся. Їх розрахунок на те, що перед судом Олена нічого не скаже про Івана, виправдався. А вона подумала, що свого часу правильно вчинила, не розповівши всього Володимиру. Не розповідь і тепер — ці люди надто підлі, щоб перед ними сказати правду.

Підвівся адвокат.

— Я б хотів почути, — звернувся до Олени, — тут свідок мого підзахисного каже, що ваша перша дитина народжена невідомо від кого, а можете ви назвати її батька?

З місця схопилася Анастасія Гнатівна.

— Як ви смієте! — крикнула на весь зал. — Яке вам діло до першої дитини?! От тебе дійсно, — тицьнула рукою в бік Володимира, — такого христопродавця, треба посадити у клітку й показувати людям. Мало, що рідної дитини зрікся, ще й ту зачіпаєш. Брешеш! — посварилася на нього пальцем. — Цей суд до лампочки, бійся, сволото, Божого суду.

— Сядьте! — гримнула на неї суддя. — Вас зараз виведуть із залу, якщо будете себе так вести.

Гнатівна замовкла, але не сіла. Стояла і важко дихала, намагаючись вгамувати обурення.

— Я кажу — сядьте! — наказала ще раз суддя.

Жінка з болем глянула на Олену і сіла.

— Скажіть, — суддя надягла окуляри, які лежали перед нею на столі. — Ви можете відповісти на запитання адвоката?

Олена мовчала.

— Я ще раз повторюю...

— Не треба повторювати. — Олена подивилася в очі судді, та за окулярами не побачила їхнього виразу. — Я не знаю, хто батько моєї першої дитини.

У залі реготали. Особливо голосно сміявся Аркадій Іванович, аж обличчя почервоніло, а на очах виступили сльози. Сміявся і Володимир, але тихо, боязко. В цю хвилину бліде його обличчя ще більше зблідло. На мить погляд ковзнув по Олені, яка була зараз посміховиськом для його рідні. Ковзнув — і мов опікся: колишня дружина стояла байдужа і навіть не намагалася сховати свого презирства до того, що відбувалося навколо неї.

— Ти, Олено, програла, — сказала їй Гнатівна, коли суд пішов на нараду.

— Ні, — хитнула та заперечливо головою. — У моєї доньки немає батька, і я більше не зустрінуся з цими людьми.

Вирок дійсно був не на її користь. Вона взяла рішення суду й пішла реєструвати дитину як мати-одиначка.

Не відтягуючи й дня, пакувала речі. На залізничному вокзалі замовила невеликий контейнер і чекала своєї черги.

— Ти, Олено, даремно їдеш Бог знає куди. І де житимеш? Може б, і справді поверталася до батьків. Біс із нею, з тією Любою — та лярва, схоже, ще довго буде по світу волочитися. — Останні дні Анастасія Гнатівна засиджувалася в Олениній кімнаті, брала на руки Марійку, мовби грілася біля теплого дитячого тільця.

— Ні, Гнатівно. Хлопець росте. Зараз якщо придивитися, то видно, що й крихти Любині побрав. Навіть родимка над бровою, як у неї. А що далі буде? Якось житиму. Між людьми не пропаду. А ви приїжджайте, бо для мене ви дуже рідна.

І справді, Гнатівна для Олени була дорогою людиною, єдиною, хто знав про неї всю правду і з ким вона могла говорити, не криючись. Зовні груба, насправді чутлива і нетерпима до несправедливості.

— Приїду. Думаєш — ні? — Жінка змахнула з очей сльози. — Через рік піду на пенсію, і що мені тоді робити у цьому Києві? Буду твою Марію няньчити, город обробляти. Я, Олено, в селі виросла й на фермі колись працювала. Це тепер Анастасія Гнатівна, вдома я була просто Настя. А, бач, доля закинула у місто, і сиджу у цьому гуртожитку, мов курка на сідалі, живу чужим життям, а свого немає. Та що вже тепер жалкувати, як моє згори покотилося. Це тобі жити й жити, а може, доля й посміхнеться...

— Або ще більше насміється, — невесело пожартувала Олена. — Але то вже як буде.

Наближався день від'їзду. Жовтень того року був теплим, без дощів. Бабине літо чіплялося за гілки дерев, сухе бадилля, летіло в обличчя. Олена сиділа на лаві, неподалік гуртожитку, немовля спало у колясці. Замислено дивилася на сонне личко, коли відчула на собі чийсь погляд. Підвела голову, але поблизу нікого не побачила.

Обернулася. Володимир стояв біля тролейбусної зупинки й дивився на неї. Мабуть, їхні погляди зустрілися, та через чималу відстань важко було щось помітити в очах Олени. Тільки зрозумів, що жінка його побачила, але нічого не відбилося на її обличчі. Вона відвернулася, як йому здалося, байдуже, поправила щось у колясці й знову сиділа, ніби його і не було зовсім. Якусь мить вагався, чи підійти, натомість повернувся і поволі пішов, шукаючи у своїй душі якогось виправдання тому, чого приходив.

Переїзд на нове місце для Олени був безболісним. Село, не дуже велике, розкидане на околиці й хутори, їй сподобалося. Хати стояли купками, по кілька садиб, і зовсім близько одна від одної. А потім — долини, що навесні наповнювалися водою, влітку заростали травами й квітами, спочатку встигалися жовтим килимом, а далі розцвітали усіма кольорами веселки. За долинами, у вербах, потонула наступна купка хат, потім — іще. Верби росли по боках вулиць, по долинах і видолинках, наче сторожі, стояли при в'їзді у село, що так і називалося — Вербівка.

Коли вперше приїхала сюди, все купалося у жовто-зеленому кольорі листя, яке осипається із верб лише з першими заморозками. Ішла вулицею до колгоспної контори й відчувала несподіване внутрішнє родство з лелечим гніздом, що вже зачахало в осінь без пташиного тепла, з невеличкими вікнами сільських хат, які, наче малі діти, що зустріли чужого, відверто зацікавлено дивилися на неї. Ніби даючи їй дорогу, збоку притулилися колодязі-журавлі. Вдома давно вже не було таких, і Олена спочатку здивувалася, не помічаючи, що й тини тут з лози, і свідчили вони не про заможність вербівчан.

Петро Семенович, років під сорок, голова колгоспу, довго роздивлявся її документи. Сидів над столом замислений, вирішував, що йому робити. Важко зітхнув, пильно глянув на Олену.

— Агрономи позаріз нам потрібні, але ж... — розвів руками, — у вас дитя зовсім мале й жити ніде. І в мене немає житла.

Олена розгубилася, якийсь час сиділа мовчки, розуміючи, що їй відмовлено, потім простягла руку по документи, але Петро Семенович несподівано накрив їх своєю долонею, глянув на Олену спідлоба й не дуже привітно промовив:

— Бачу, ти гаряча. А тут гарячкувати нічого. Житло знайдемо — он у старої Партизанки поживеш на квартирі. Вона прийме, ще й за дітьми подивиться. Поїдемо зараз до неї, поговоримо. Ти ж іще сама приїхала? — Олена мовчки кивнула головою. — Тоді поїхали.

Вона слухняно підвелася і слухняно пішла за майбутнім своїм начальником, якому хотілося, щоб ця блакитноока агрономша просилася до нього у колгосп, адже, з усього видно, дітисся їй ніде, бо чого б ото вона з Києва забивалася у цю Богом забуту Вербівку. Та Олена не просилася, і він розсердився не так на неї, як на себе, що мусить брати те, що дають, а не сам вибирати спеціалістів, як це роблять інші, у кого є що їм запропонувати.

Партизанка жила у старій, ще довоєнній хаті. Зовні обмазана глиною і побілена невеличка хата весело дивилася на світ маленькими вікнами, а всередині дихала теплом велика піч, на портретах висіли старовинні рушники, на покуті — у два ряди ікони. У світлиці стояло велике дерев'яне ліжко, зроблене на совість сільським умільцем, стіл, накритий полотняною вишиваною скатертиною.

— Будеш із дітьми отут жити, — Партизанка провела Олену у світлицю. — Маленькій повісимо колиску — на горищі лежить іще синова. — Висока, не згорблена літами жінка сумно посміхнулася. — Ти, головне, нічого не бійся і нікого не слухай — будемо жити, як Бог дасть.

Погляд у баби такий глибокий, що глянула на Олену, і тій здалося, що пронизала її наскрізь, але вона не злякалася бабиних очей. Відчувала затишок не тільки у цій хаті, а і в душі її господині. І від того самій робилося упевненіше, мовби й не була тут чужою.

Баба говорила небагато, все придивлялася. Перші дні Олена ловила на собі вивчаючий погляд, та через деякий час чи звикла, чи Партизанка роздивилася у ній усе, що хотіла, але перестала відчувати на собі рентген бабиних очей. Стара жінка тулилася не так до Олени, як до дітей. Коли немовля вночі плакало, злазила з печі й ішла до колиски.

— Не вставай, — казала тихо, — тобі вранці на роботу, а я ще за день вилежуся, — брала дитину на руки й несла до себе, на піч.

Олена прислухалася і чула, як баба щось говорила до дитини і як та потім швидко засинала. А вранці, коли йшла на роботу, Партизанка залишалася з дітьми.

— Роби спокійно, — в перший день сказала Олені. — Вони у мене будуть нагодовані й доглянуті. Не дивися, що я стара.

Але сам колгосп не був для неї таким привітним, як баба Степанида, що пригріла її у своїй хаті. На першому ж наряді голова представив її спеціалістам і додав: «Конечно, який із неї спрос — дитя у люльці. Ну, поживемо, побачимо. Гроші даром платити не будемо».

Хоча на поля зайшов листопад, частина колгоспного врожаю лишилася незібраною: гектари картоплі й буряка, а слабенька кукурудза і не починала збиратися. Уже через тиждень голова кричав на Олену:

— Чого баб немає на буряках — я, чи що, їх буду копати?

— Людей не вистачає, — Олена, хоча й не почувалася винною, відповідала, мов школярка.

— Мене те не цікавить! Постягуй пенсіонерок із печі, у школу йди, що хочеш, те й роби, але щоб мені за тиждень буряк лежав у буртах!

Селяни насторожено придивлялися до Олени, особливо — жінки.

— Чи тебе ніхто більше в хату не пустив, що у неї живеш? — запитала одного разу недалеко Партизанчина сусідка, яку Олена зустрічала біля колодязя.

— А що таке? — перепитала, хоча й поспішала.

— Та це ж відьма, яку добрі люди десятою дорогою обходять.

— Як це? — Олена набрала у відра води й недовірливо подивилася на сусідку.

— Наче не знаєш? — жінка зазирнула Олені в обличчя і таємниче посміхнулася. — А як не знаєш, то скоро узнаєш. Я сама була молода, глупа. До неї бігала, ще й дітей водила шептати. Тільки ж аби вона добре знала, а як вона усе знає — такої ведюжици треба ще пошукати. Я через неї три корови у дворі поміняла. Не віриш? — побачила в Олени на обличчі посмішку. — Даремно. Ти он теж подивитися — молода, гарна, діток двоє. Як таку чоловік не пожалів?

Олена не чекала подібного повороту розмови й розгубилася.

— Може, який п'яниця? — допитувалася жінка далі. — Так вони тепер усі п'ють.

Олена зніяковіла, нічого не сказала, взяла відра й пішла від колодязя. Молодиця незадоволено подивилася їй услід і неголосно промовила:

— Скриває вона. Знаємо таких. Сама, видно, добра штучка.

Тієї ночі дитина знову плакала. Степанида, важко зітхаючи, злізла з печі, та Олена взяла немовля на руки й почала носити по хаті.

— Ви лягайте, — сказала бабі. — Я сама.

Степанида не лягла. Відійшла від печі, сіла на полику у полотняній сорочці й скорботно склала руки перед собою. Немовля ще більше зайшлося плачем і розбудило Івана. Партизанка не витримала:

— Давай дитя. Сама вона, — кинула докірливо. — Накричить пупову грижу, тоді узнаєш.

Олена віддала дитину, лягла і прислухалася.

— І першим разом, Господнім часом, — почувла на печі тихий шепіт. — Я Господу Богу помолюся, Пречистій святій поклонюся...

Дитина ще трохи поплакала й затихла. Олена не спала, з тривогою прислухалася до хатньої тиші, намагаючись у ній щось зрозуміти, аж поки не заспівали перші півні.

Вранці Партизанка тільки подивилася на неї і нічого не сказала. Увечері обидві теж мало розмовляли. Олена сиділа на стільчику біля груби й накладала туди дрова, щоб розпалити, коли несподівано почувла:

— Ти, Олено, людям повірила, а не мені. І я, стара, дурна, треба самій було знати... — замовкла, погладила по голівці Івана, що крутився поряд. — Боятися мене нічого, я твоїм дітям лихого не думаю і тобі. А що там щось знаю, то кому від того вред?

Олена здивовано повернулася від груби — Степанида трохи насмішкувато дивилася на неї.

— Боїшся, чи, бува, не визирне у баби з-під спідниці хвіст? — неголосно засміялася. — Так хвоста немає, і на мітлі не літаю.

Олена ніяково здвигнула плечима:

— Я і не думала нічого такого...

— Ну, що ти думала — я знаю, а тобі б треба знати, що думаю я.

Потріскували у грубі сухі дрова. Мала донька гралася у колисці своїми пальчиками, тягла їх до рота, агукала. Олена сиділа на тому ж маленькому стільчику біля груби, дивилася на стару Партизанку і слухала її розповідь. Іван примостився у неї на руках і швидко заснув. Степанида розповідала повільно, немов сама вслухалася у свої слова. Часто зупиняла замислений погляд то на Олені, то на хлопчику, потім переводила кудись убік, здавалося, намагалася побачити те, про що говорила.

— Ну от, моя тітка, батькова рідна сестра, жила тоді у Реготні, хутір такий колись був. Тепер від нього й сліду не лишилося, одна назва. Тітка причепилася до батька — віддай мені котру з дочок, а нас у нього аж шість, і тільки один син. Батько не дуже хотів віддавати, бо знав, нащо та просить. Вона ж мало не щонеділі у село з гостинцями ходить. Своїх дітей у неї не було, а жили з чоловіком заможнo, як на ті часи. Ходила-ходила, поки батько не погодився мене віддати. «Бери, — каже, — Степаниду, як не вмре, то матимеш забавку». А я з маленьких важкою хворобою мучилася. Так мучилася, що ой-ой-йой, — Партизанка скорботно похитала головою. — Ноги у мене були, мов соломини. І вся кість так боліла, що покладуть на піч, а я соваюсь по черені, тихенько стогну, а потім починаю вголос плакати. Наша баба, покійниця, Царство їй Небесне, дивиться на мене і не витерпить: «Господи, — просить, — ніж так страждати безневинній душечці, то забери її зовсім». Було, й попускало трохи, особливо влітку. Я і в двір сама виходила, на травичку подивитися та на світ Божий. Коли батько отаке сказав, тітка йому нічого не відповіла, на другу неділю приїхала на возі й забрала мене. Дядько на неї кричав: «Нащо ти каліку в хату привезла?» А вона йому ні слова, тільки мені тихенько шепоче: «Не бійся, то він для виду сердиться. А я твої ноги вилікую. Треба мені було давно за тебе взятися, та я все боялася». У ту ж ніч запалила свічки коло моєї постелі, сама стала на коліна й почала молитися. Я тоді вперше заснула, наче після маківки. А тітка, як не натовиться за день, а щовечора піч топить, зілля у чугунах для мене варить. Наварить, дасть встоятися, а потім позливає у великі ночви й мене туди покладе. Я спочатку боялася, бо таке з ногами робилося: то наче вже й не болять, а то замруть, і я їх зовсім не відчуваю. А вона: «Не бійся, Степанидко, на той рік ти у мене на ноги як слід станеш». І я стала.

Через рік, на Великдень, своїми ногами до церкви у село ходила. Так за все життя мене ніхто не любив, як тітка.

Дарма, що жила на хуторі, але світ знала, не кожен нинішній професор так знає. Яюсь посадила мене коло себе і каже: «Ти, Степанидко, вже чимала дівчинка і розумієш, яка твоя тітка. На людей не озирайся, а добре зятя — хто напився живої води, сам стає її джерелом. Тому пий, моя дівчинко, і напувай інших. Буду тебе вчити усього, що сама вмію».

Партизанка замовкла, глянула на Олену.

— Підкинь дровець ще в грубу, а то вже вигоріло, — попросила неголосно.

Олена вкинула у грубу кілька смолкових полін, полум'я лизнуло їх спочатку несміливо, потім запалахкотіло, аж загуло. Обидві якийсь час сиділи мовчки, немов прислухалися до гомону вогню.

— Яюсь привели до тітки корову прямо з паші — гадюка вкусила, — продовжувала Степанίδα, знову дивлячись кудись убік. — Тітка усіх відправила, а мене лишила — учися.

Потім воно само переймалося, так, наче я все знала з народження, тільки забулася, а тепер згадувала. Не думай, люди за очі тітку відьмою називали, як оце й мене тепер, а самі йшли до неї і з лихим, і з добрим — не було від них відбою. Така вже людська натура.

Років шістнадцять мені виповнилося, коли одного разу прийшов чоловік просити тітку, щоб пішла його жінку подивилася, бо з тією лихо трапилося. А я стою поруч і кажу до тітки: «Не треба йти — вона вже померла». Чоловік давай на мене кричати, мало не битися кидається, а тітка нічого не сказала, пішла з ним. Коли повернулася, похитала головою і важко зітхнула: «Видно, не одна я тебе учила — та жінка померла, коли ти казала».

— Невже це правда? — Олена недовіжливо дивилася в очі Степаніді. — Це ж щось фантастичне. Хіба ви могли отак просто відчутти на відстані, що відбувається з людиною?

— Отак просто? Ні, Олено, не просто. Кожна людина приходить у цей світ зі своїм поводитирем, і він веде її по тій стежці, яку Господь указав. Камінчик за камінчиком на своєму шляху збирає знання, пізнаючи життя, або ж іде, нічого не помічаючи побіля себе. І часто заходить у такий глухий ліс, звідки вже не вибереться. Моя тітка правду казала — не одна вона учила. У мене був і ще Учитель,

невидимий, але про таке словами не розкажеш, таке або дається людині, або ж — ні за які гроші його не купиш. Але вже коли дається, то ти все життя мусиш іти з терновим вінком на голові.

— Що? — несподівано Олена зблідла. — Як ви сказали?

— Отак і сказала, — Степанида ніби не бачила, як вона змінилася на обличчі. — Той, хто йде попереду, несе на собі вінок страждання. І дарма, що ти пасеш невеличку отару. А то й ідеш сам.

— Я вас не розумію, — Олена розгублено дивилася на бабу, відчуваючи у душі несподіваний страх.

— Нічого, — посміхнулася Партизанка. — Учитель приходить, коли учень готовий. Віднеси хлопчика у ліжко, а то він розіспався, — промовила несподівано.

Олена підвелася й понесла Івана у ліжко. Обережно роздягла, накрила ковдрою і знову повернулася. Її вразили очі, якими Степанида подивилася на неї, немов від них ішли якісь невидимі промені, які вона відчула фізично.

— Іван — не твоя кров, — сказала неголосно, коли Олена трохи відсунула від груби стільчика, щоб не було жарко, і хотіла сісти. Але так і залишилася стояти, ніби вражена громом. — Донька твоя, а хлопчик — ні.

В Олени затремтіли ноги, вона розпачливо обвела поглядом хату, немов шукаючи, куди можна в цю хвилину подітися.

— Да ти сядь, не бійся, а то ще впадеш, — Степанида дивилася на неї співчутливо. — Я ж просила — не бійся старої Степаниди.

— Як же це? — Олені забракло повітря. — Звідки ви знаєте? — і на очах виступили сльози.

— Звідти, звідки і все. Я ж тобі ось розповідала, а ти наче й не чула.

Олена обережно, мов боялася упасти, сіла на стільчик, підвела очі на жінку.

— Але ж воно у голові не вкладається, наче казка яка, — промовила ослабим голосом.

— Аби ж у ваші голови менше сміття всякого вкладалося, а більше істинного, тоді б і на світ дивилися по-іншому. Та ти заспокойся. Що я знаю, про те ніхто не дізнається.

— А як ви самі дізналися? — в Олени від хвилювання тремтів голос.

— Думаєш, я нарощне цікавилася? Ні, — промовила жінка розважливо. — Торкну твою руку і хлопчика — чужа між вами кров, а з донькою — рідна. По крові багато чого можна дізнатися, якщо захотіти.

— То ви про мене все знаєте? — Олена відійшла трохи, але ще дивилася на бабу наляканими очима.

— Нащо воно мені? — Партизанка сумно похитала головою. — У чужому житті не вельми цікаво порпатися. Це вже так, як хто просить. Та я відчувала, що ти десь є. Знала, що твоя стежка колись приведе до мене — нам потрібно було у цьому світі зустрітися.

— Але — чому? — мало не закричала Олена.

— Пізніше зрозумієш, а зараз іще рано, — промовила несподівано суворо. — А то за один вечір ти хочеш надто багато, а у нас таких вечорів попереду ще ого... — махнула рукою, знову глянула на Олену привітно.

— А ви тоді, ну, тоді, коли навчилися відчувати людську долю наперед, ви й про себе знали? — запитала несміливо, боячись, що Степанида розсердиться.

Але та лише важко зітхнула й не відразу промовила:

— Знала. І не хотіла знати. Такі, Олено, знання — безкінечна мука для твого серця, колись ти сама зрозумієш. — Молода жінка на ці бабині слова тільки часто закліпала віями, але вголос нічого не сказала.

— Зайшли якось на хутір цигани. Серед них старший — красивий такий, високий, широкоплечий, очі не очі — іскри, хоч водою заливай. Думаю, не одна жінка об ті очі обпеклася. Ну, зайшли, що перше? Давай (на мене), молода хазяюшко, поворожимо. Розкинула старіша циганка карти, а я на неї дивлюся і тільки посміхаюся. Тітка зрозуміла, смикає за рукав, а мене годі спинити. Кажу циганці: «Помовч, я сама тобі поворожу». Дивлюся на її карти й ніби по книзі читаю. Вона злякалася і з хати, до того цигана. Він увійшов, очима грає. «І мені поворожи», — каже. Я і йому дещо розказала. Він довго мовчав, дивився то на карти, то на мене, потім дістав пачку грошей із-за пазухи, кинув на стіл: «Пішли з нами — царицею зроблю». До вечора біля хутора табором стояли, дядька і тітку умовляли, а в мене серце умирало від болю — тому цигану два тижні життя було. Украли десь коней, то на них усе село пішло. Його зловили й забили до смерті.

Посватався до мене хлопець із чужого села — свої десятою дорогою обходили. Отоді я і прокляла тітку. Хлопець хороший і з сім'ї хорошої. Я й не хотіла нічого, щоб наперед знати, а воно наче за плечима хто стоїть, мою долю розповідає. Облилася сльозами, та рушники подавала — що судилося, і конем не об'їдеш. Жили ми добре, і хлопчик у нас народився, уже такий, як Іван, виріс, коли війна почалася. Йосипа мого на фронт не взяли — у нього пучок на правій руці не було і саму руку в колгоспній молотарці перем'яло. Попомучилася я з ним, але нічого, загоїлось. А тут партизани у лісах об'явилися. Село помагало і харчами, й одягом, бо у тому загоні наших людей чимало було. Йосип коней по селах напитував, тоді ж колгоспи замерли, а худобу по дворах розібрали, яку не встигли погнати у тил. А разом із кіньми і про німців, що чув, партизанам розказував. Тільки ж хтось доніс на село. Німці, як налетіли, людей позганяли у школу й замкнули. Думаємо — палити будуть, бо тоді уже не одне село згоріло разом із людьми. І ми з Йосипом тут, і синок наш. Люди кричать, плачуть, страх що робиться, а я бачу — немає нам смерті. Отак стою і бачу. Людей умовляю, заспокоюю — де там. Мій Йосип... — Степанида замовкла, подивилася на Олену, і в очах старої жінки заблищали сльози, але вона пересилила їх. — Дивлюся на нього, а він... Питаю: «Що ти надумав, Йосипе, схаменися, нас не сплять». А він мені руки цілує, сина обняв: «Хіба не чуєш, Степанидко, як бензином пахне? Буду пробувати, мо, й вирвуся». Я йому на груди впала, не пускаю. А він: «Невже ти хочеш, щоб я отут з усіма згорів?» Глянула я на нього — стоїть Йосип переді мною, і немає його. Він ще тут, але вже й не тут, уже не з нами. Далеко мій Йосип, — голос Партизанки затремтів. — Не дай, Боже, комусь таке відчувати — з Господом не позмагаєшся, та як пережити те, що відчуваєш, як дивитися у рідні очі, що ось-ось закриються навічно? Кричу: «Йосипе!» А він тихенько поцілував синопка в чоло, а тоді попросив: «Розступіться, люди добрі». Яке там розступіться, як один на одному стоїмо. Але потиснулися. Він тричі перехрестився, розігнався й у вікно. Вибив плечем раму, сплигнув на землю. Врятував нас Йосип. Поки німці стріляли по ньому, а потім роздивлялися мертвого, партизани наскочили.

Степанида підвелася, мовби натомлена дуже, пройшла в кімнату, спочатку до колиски, потім — до ліжка.

— Сплять, — посміхнулася до дітей, — наче янголи. Лягай, Олено, й ти, бо я і до ранку всього не розкажу. Там уже досі в грубі вигоріло.

Олена маленькою кочергою помішала попіл, тихенько причинила дверцята.

— А чого вас Партизанкою звать? — запитала, коли Степанида знову сіла неподалік, на полику.

— Того і звать. Тільки Йосипа поховали, ще й дев'яти днів не минуло, партизани до мене вночі прийшли. Люди німців боялись, по лозах ховалися, а я у своїй хаті жила. Прийшли вони до мене: «Ти, — кажуть, — людей умієш лікувати, збирайся, підеш з нами». Я не опиралася, сина забрала й пішла. У лісі мене один чоловік упізнав: «Це, — каже, — реготинська відьма». Правда, на нього прикрикнули — відьма не відьма, аби людей рятувала. Я і робила, що могла, — кров спиняла, рани гоїла, — у лісі трав вистачало. І так, що треба було — допомагала. А одного разу весь загін готувався іти, німця бити. Командир і мені наказує: «Підеш з нами, поранених буде багато». Я кажу: «Сама не піду і вам би не веліла — поб'ють там усіх». А він на мене дивиться, дивиться і потихеньку пістолета дістає, потім: «Кажі, що знаєш!» А я більше нічого не знаю. Правда, чоловік був розумний, на смерть людей не погнав, а розвідку послав. Йому й доповіли, що нас тієї ночі ждали німці, ніхто б живим звідти не повернувся. Командир тоді мене в землянку викликав, довго про все розпитував, не вірив, так, як оце й ти. Але вже коли йшли куди, спочатку по мене посилав, наче жартома, питав: «Які у нас, Степанидо, прогнози на сьогодні?» Так ми з ним і провоювали, аж поки не підійшла наша армія. Казав мені: «Пішли з нами до Берліна». Куди я там піду, коли в армії і санітари, й лікарі, аби лише на сміх людям.

— Так ви про нього нічого більше й не чули? — Олена, немов дитина, не зводила з баби очей.

— Чула. Чому ж не чула? Він тепер у Ленінграді живе, був у цих місцях, то мене не обминув, хоча й генеральський чин має.

— Який? — перепитала здивовано Олена.

— Такий, чин високий, а людиною лишився хорошою. Мене не забуває, на Дев'яте травня завжди вітає, ще й запитає, чи не треба чого. Думаєш, жилося б мені отак вільно при теперішній владі? А не чіпають — генерала бояться. Ну, що було, минулося. Давай лягати, бо вже скоро півні заспівають, а ми ще й постіль не нагріли.

Уранці, коли прокинулася, Степанида вже поралася біля печі.

— Треба б дровець, Олено, чи брикету виписати, бо цих малувато, а дітям тепло потрібне, за гроші не думай — я дам. Тільки попроси у голови машину — сама б сходила, так він мене чомусь не любить.

Цілий день Олена думала про те, що почула від Степаниди. Доля цієї жінки схвилювала її, а незвичайні знання — вразили. За себе й за Івана чомусь більше не боялася, хіба могла Партизанка скривдити її? Олена аж посміхнулася, коли згадала, як спочатку вплинула на неї розповідь сусідки біля колодязя. Після наряду спитала у голови про машину, але той лише махнув рукою:

— Ніколи мені зараз, прийдеш увечері, тоді побачимо.

Олена вийшла з контори пригнічена. Того дня наряд затягнувся довше звичайного. Голова кричав на всіх, стукав об стіл кулаком:

— Які ви, у чорта, спеціалісти?! Від вас більше шкоди, ніж користі. Казав же, щоб Бриньове поле було виоране за тиждень, а там ще ніхто й плугом не черкнув!

Сивий літній чоловік м'яв у руках шапку, хотів щось сказати, та Петро Семенович не дав.

— Покладеш заяву сьогодні на стіл — я вас навчу дисципліни!

Удень Олена почувалася не краще — робота була зовсім іншою, ніж удома, коли працювала, навіть і за бригадира, і за агронома, з раннього ранку до пізнього вечора, не стикаючись удома. Але бачила результати своєї праці, й вони радували. Тут зовсім не такі результати, хоча й не її, а інших людей. Поля запущені, забур'янені. Частина картоплі так і залишилася у землі, непіднятий льон запалили прямо на полі, і кілька днів вітер ніс на село гіркий дим, від якого й на душі ставало гірко. Гаражів для техніки не було, вона зимувала й літувала під відкритим небом, ржавіли новенькі трактори й автомобілі. А на фермі процвітав туберкульоз і, не дивлячись на те, поряд із хлівами лежали величезні купи гною, уже порослі високою лободою. Та господарство вважалось середнім, і його керівника не раз підхвалювали у районній газеті.

Увечері натомлена Олена не пішла додому. Дочекалася у конторі, коли під'їхав «бобик» голови й Петро Семенович зайшов у свій кабінет. Хотіла й вона зайти за ним, але він махнув на неї рукою — почекай трохи.

Густі сутінки затягли вікна приміщення. Олена слухала, як стукали двері кабінетів, через якийсь час зовсім спорожнілих. І собі хотіла уже піти, та голова гукнув із кабінету:

— Заходь!

Вона зайшла і мовчки чекала, поки він іще перебирав папери на столі. Петро Семенович був із тих чоловіків, що подобаються жінкам. Високий, уже трохи розповнілий, але виглядав охайно, у завжди випрасуваних брюках, свіжій сорочці. Обличчя — з крутим підборіддям, важким поглядом трохи розкосих карих очей і ніжною родимкою над верхньою губою.

— Ну, як тобі у нас працюється? — запитав Олену несподівано розважливим голосом, мовби й не було вранішнього крику й оцієї важкої похмурості. Спитав, підняв очі й вступився в Олену.

— Та... Нічого, — розгубилася жінка. — Звикаю потрошку. Мені паливо треба. — Відчула, як хочеться підвестися і швидше вийти з кабінету, але змушувала себе сидіти.

— Треба, значить, буде. Тобі й про хату не завадить подумати — діти ростуть, не вік же ходити по квартирах. Ось завеземо лісу та цегли й на весну почнемо щось робити. Хіба ми гірші за інших?

Останнє сказав трохи насмішкувато, дивлячись їй прямо в очі. Від того погляду Олена почервоніла і швидко підвелася:

— Дякую. Я піду.

— Ну, куди ти? — Петро Семенович схопився зі стільця і перейняв її біля дверей. — Степанида, хоч і відьма, а дітей любить, не бійся. Боязка, еге? — нахилився прямо до обличчя, потягнувся рукою до вимикача, і в кабінеті погасло світло. Олена не встигла отямитися, як уже була в дужих чоловічих обіймах. Вона не знала таких шалених поцілунків, такого гарячого дихання, такого нетерплячого чоловічого бажання.

— Що ви робите? — запручалася, намагаючись вирватися з рук, які боляче стискали її всю. — Я буду кричати.

— Кричи, — шепотів у саме обличчя голова. — Тут уже немає нікого.

Олена таки вирвалася, увімкнула світло. Петро Семенович важко дихав, обличчя його було червоним, білки очей теж почервоніли, ніздрі роздувалися, а підборіддя раз у раз смикалося.

— Ти ж дров хочеш і машину, — голос звучав хрипло і в'їдливо, — а за все треба платити. Хіба не знаєш?

— Я й заплачу в бухгалтерію, скільки треба.

Голова засміявся:

— Кому потрібні твої гроші, дура. Давай по-хорошому, — знову ступив до неї, обняв і всім тілом притиснув до стіни.

Олена закричала. То був не стільки крик протесту, скільки болю й сорому.

— Дивись, — Петро Семенович відштовхнув її від себе. — Жити захочеш — сама на колінах приповзеш. Такого добра, як ти, у мене повне село. Пожалієш — та пізно буде.

Олена навмання ішла темною незаасфальтованою вулицею.

Бралось на морозець, але їй було душно. Відчула, що задихається у цьому осінньому просторі.

— Нащо я тут? — підвела очі до неба, де байдуже блимали тьмяні зорі. — Хіба я живу? Я не хочу такого життя! Я... — Сльози покотилися по розпашілому обличчю, та вона їх не витирала.

«Це наруга, а не життя!» — крикнула подумки. Нараз побачила, як позаду блиснуло світло фар автомобіля — голова цією дорогою їздив додому. Олена спочатку злякано втислася у чийсь хвіртку, потім нагнулася і щось поспіхом почала намацувати на землі. Нічого не знайшла, коли автомобіль порівнявся з нею.

— Будьте ви всі прокляті! — ніби важку цеглину, кинула вслід прокляття й повільно пішла дорогою.

Степанида тільки глянула на неї й ні про що не спитала.

— У тебе ноги мокрі, перевзуйся, а то завтра зляжеш, — промовила стурбовано. — Іван уже добігався, що кашляє, тепер іще й ти. — Дістала з печі горщик, налила у кружку якогось зілля, подала. — На ось, випий, воно й відкотиться від душі. Це я собі зварила, та, думаю, і тобі не завредить.

Слухняно, мов дитина, вона перевзулася і випила бабині ліки. А Степанида заходилася подавати на стіл вечерю. Олена зникла.

— Не турбуйтеся. Вам і так із нами важко.

— А кому на цьому світі легко? Краще сідай та поїж тепленького, — глянула сумними очима на Олену. — Народився —

мушиш жити. То сьогодні темно. Завтра розвидніється — не печи свою душу.

— Але чому? Чому цей світ ніби створений для людського страждання, а не для радості? Чому по землі ходить стільки всякої мерзоти у людській подобі? — на очах в Олени заблищали сльози.

Степанида подивилася на неї і відповіла не відразу:

— Видно, Богу треба, щоб і такі люди по світу ходили, щоб була між нами різниця, бо як інакше навчити — де добро, а де зло? А те, що ми часто не відрізняємо добра від зла, — то ми ж самі у цьому винні. Сідай, бо вечерея вичахне.

Олена слухняно сіла до столу, вмочила ложку в борщ що за день упрів у бабиній печі, але їсти не хотіла. Думала про те, як їй завтра йти на роботу, чого іще чекати. Замислено дивилася у тарілку, поки Степанида не гримнула:

— Або їж, а не хочеш, то он лізь на піч, відігривайся! Не додавай мені мороки зайвої.

Приїхала мати. Степанида була у хаті з дітьми, коли Наталка переступила поріг.

— Чи я сюди, чи не сюди? — запитала несміливо, зачиняючи за собою двері.

— Бабо! — Іван сплигнув із печі, босими ногами полопотів по підлозі, уткнувся Наталці головою в живіт.

— Унучечок мій, — стомлена дорогою жінка не стримала сліз. Із другої кімнати вийшла Степанида з дівчинкою на руках. Наталка глянула на неї і ще дужче заплакала. — Чужа людина няньчить моїх онуків, а я їх і не бачу.

— То ви будете Оленина мати? — Степанида зраділо посміхнулася. — Проходьте, чого його плакати? Іванко, не держи бабу в порозі.

Коли повернулася з роботи Олена, мати вже заспокоїлася, гойдала рукою колиску і про щось неголосно розмовляла зі Степанидою. Глянула на дочку, й на очах знову виступили сльози.

— Яка ж ти змучена. Чого це ти така — чи не хвора?

— Та ні, мамо, — Олена скучила за домівкою, за рідними й тепер сама ледве стримувала сльози. — Як же ви добралися, хоч би листа написали, я б вас зустріла.

— Отож і воно, — схлипнула Наталка. — Як добралася? Заїхала на край світу, наче тобі вдома місця не було. Скривдила ти, дочко, нас із батьком. Ой, як скривдила, — похитала докірливо головою і долонею витерла сльози. — І лягаю, і встаю, а з думки не сходить — як ти сама, серед чужих людей, та ще й з такими крихточками?

Іван дивився на бабу і собі скривився плакати:

— Бабо, не плач. Бабо...

Наталка гостювала недовго. За два дні збиралася додому, і Степанида бачила, що вона знову ледве стримує сльози.

— Ну, як не хочеш вертатися, — сказала дочці, — то віддай мені Івана. Хлопець на той рік до школи піде, що ти з ним робитимеш? І нам із батьком веселіше буде.

— Ні, мамо. Нехай Іван коло мене росте. — Зрозуміла, що ображає матір, і додала швидко: — Ми ще трохи тут поживемо, а там видно буде, може, й додому приїдемо. Не переживайте за мене. Баба Степанида — як рідна, я й сама не знаю, чому вона так мене жаліє.

Мати аж кинулася з надією від доньчиних слів:

— Добра людина, то і її заберемо. Наймемо машину, приїдемо — у нас місця на всіх вистачить. І не треба відкладати у довгий ящик, — з надією подивилася на Степаниду, яка діставала з полотняних рукавців сухі трави і в'язала у вузлики.

Посміхнулася на Наталчині слова:

— Нехай тобі, Наталко, Бог здоров'я пошле. Тільки я тут умиратиму, у своїй хаті. А ти мене, коли твоя ласка, пом'яни у церкві, як умру. За хату Олені не думай — вона у своїй хаті, поганенькій, та своїй. Он там, — підвела голову до старої, під склом, полиці, — документи — я їй відписала: нехай скільки хоче, стільки й живе, а не захоче, хай як хоче.

Наталка вражено дивилася на Партизанку, Олена й собі розгубилася, тільки Степанида ніби цього не бачила і продовжувала розважливо:

— Марійку трохи підрощу, правда, небагато. Ну, та скільки вже Господь відміряв. А оці вузлики забори з собою, занедужаєш коли, будеш пити, та не лінуйся, заварюй. Оцей, — подала обережно Наталці зовсім маленький вузлик, — як зайдеш у хату, перехрестися тричі на ікони і поклади за котрою. Є ж у тебе вдома ікони? — запитала ще й

досі розгублену Наталку. Та мовчки кивнула головою. — Поки він лежатиме, нічого лихого у твоїй хаті не трапиться. А через сім років, як помру, спали його у печі, та щоб не викинула на смітник, бо тобі на цьому світі, а мені — на тому гріх великий буде.

Наталка глянула спочатку на дочку, потім на Степаниду, взяла гостинець, подякувала. Наступного дня, коли рано-вранці Олена проводила її до автобуса, якийсь час мовчала, потім промовила, ніби подумала вголос:

— А ця Степанида — людина не проста. Нічого тобі про себе не розказувала?

— Розказувала, мамо. Але то таке... Не знаю, що б я тут робила, коли б не вона.

— Ну й ти жалій бабу. Такі люди нечасто трапляються. — Наталка озирнулася, та Степанидиної хати вже не було видно. — їй, мабуть, теж ні до кого голову прихилити на старості. А я хоч знатиму тепер, що мої внуки в порядку, а ти прибіжиш із роботи у теплу хату, доброю людиною обігріту.

Випав сніг, та Олена не змогла привезти паливо, поки Степанида одного разу не сказала:

— Ти сьогодні не йди із самого ранку на роботу, а побудь удома, а я сама сходжу до того сучого сина, поговорю з ним. — Відчинила скриню, накриту скатертиною, що разом служила і за стіл, дістала звідти чорного жакета, на якому блиснули проти світла ордени й медалі.

— Ого! — вигукнув вражено Іван. — Ви, бабо, що — в солдатах були?

Степанида посміхнулася:

— Була, внучок.

— І воювали? — хлопчик захоплено дивився на військові нагороди.

— Трохи.

— І у вас справжнісінький автомат був?

— Не було, внучок. — Степанида проти світла з усіх боків обдивлялася жакет, чи не постраждав від молі.

— А чим же ви, бабо, воювали? Можна мені побачити? — обережно торкнувся пальчиком нагороди.

— А чим? Словом і травичкою.

— Е-е, — розчаровано протяг Іван, — то ви не по-справжньому воювали.

— Може, й так, — погодилася Степанида і накинула на плечі жакет. Нагороди весело брязнули і знову заблищали проти світла. — Зараз ось іще піду, повоюю, бо вимерзнемо за зиму.

Олена вперше побачила Партизанку не в старому домашньому одязі та звичній для сільської жінки плющі. Степанида надягла темно-синє пальто, пов'язала на голову пухову хустку. На ногах були майже не ношені теплі чобітки. У такому вбранні жінка мовби помолодшала відразу на багато років. Й Олена відчула в ній щось іще більш глибинне, що важко роздивитися за буденністю життя. Навіть очі посміхалися по-іншому, так само лагідно, але трохи насмішкувато, мовби говорили: «А ти як думала?»

Олена, зацікавлено не менше від Івана, дивилася на бойові нагороди, поки Степанида одягалася, потім промовила з прихованим захопленням:

— Такі даром у війну не давали? — і пильно глянула в обличчя Степаниди.

— Даром — ні, — відповіла Партизанка несподівано суворим голосом. — Особливо — у лісі, коли у строю підлітки й діди. У такій війні треба було не тільки вміти вийти з лісу, а й повернутися. Стріляти мені й справді, Олено, не доводилося, а виводити людей із пекла доводилося, і не раз. — Замовкла, якимось дивно глянула на Івана, потім промовила, ніби сама до себе: — Чужих людей рятувала, а свого синочка не змогла... — Важко зітхнула і застібнула останній гудзик на пальто.

— Бабо, — попросився Іван, — і я з вами хочу.

— Тільки тебе ще там не вистачало! — гримнула на нього мати.

— А чого? — Степанида подивилася на хлопчика. — Одягайся, внучок, підемо удвох завойовувати тепло у хаті.

На вулиці взяла Івана за руку, і вони удвох пішли засніженою вулицею. Олена у вікно бачила, як хлопець раз у раз із гордістю поглядав на Степаниду, а та йшла з якоюсь особливою суворістю, не тільки у поставі, а і в ході. Такою вона не була вдома, й Олена подумала про те, що так мало знає цю жінку і чи пізнає коли до кінця?

Степанида зайшла у контору, зняла перед кабінетом голови колгоспу пальто й повісила на вішалку. Постукала у двері, зайшла до

кабінету і завела з собою хлопчика.

— Ну, здрастуй, Петре Семеновичу, — промовила з тією ж суворістю, з якою ішла по вулиці.

— Здорова була, Степанидо Яківно, — привітався голова здивовано і перевів погляд із жінки на хлопчика. — Сідай он на стілець.

Степанида сіла й посадила поруч Івана. Петро Семенович чекав, поки Партизанка заговорить першою, але та мовчала, мовби забулася, чого прийшла сюди.

— Ну, що скажеш? — запитав нетерпляче.

Степанида глянула йому в самісінькі очі довгим поглядом, від якого голова аж засовався на стільці, і промовила не поспішаючи:

— Таке і скажу Якщо я завтра поїду в район, то чи будеш ти післязавтра сидіти в оцьому кабінеті?

Петро Семенович із несподіванки почервонів і відвів погляд, потім утупився очима у нагороди на чорному жакеті.

— Ми наче з тобою мирно жили до цього часу, — пробурмотів, насупивши брови. — Я наче тобі ні в чому ніколи не відмовляв.

Несподівано Степанида посміхнулася:

— А я наче в тебе нічого особливого й не просила.

«Чортова відьма», — лайнувся подумки Петро Семенович, а вголос промовив:

— Хіба я винен, що з транспортом туго? Буде тобі машина, так би зразу і сказала.

Паливо привезли на третій день після відвідин Степанидою кабінету голови колгоспу. Брикети висипали на вулиці, звідки його довелося носити до старої клуні, в якій тепер лежали дрова. Носила Олена, а Степанида накладала у старі відра та корзини. Поспішали, щоб унести до смерку. Останні відра Олена ледве несла — заболіла рука. Коли зайшли до хати, хотіла дістати з печі чавуна з теплою водою, але впустила рогача і тихо зойкнула.

— Чого це ти? — затурбувалася Степанида.

— Та... рука трохи заболіла. — Відступила від печі. — Краще ви дістаньте воду, а то я ще переверну.

— А ну ж покажи, котра болить, — Степанида взяла обидві Оленині руки у свої, легенько посмикала вліво-вправо. Потім похитала головою, дістала з печі теплу воду. — Мийся, а я пізніше.

Олена слухняно помила руки, чорні від брикетного пороху, вмилася і стомлено сіла на стілець.

— Посидь трохи, а я теж змию це страхіття, а то он дитину налякаю, — помацала пальцем воду. — Гаряче. Унучок, полий бабі водиці, — попросила хлопчика, що грався з Марійкою, поки вони працювали. — От молодець, бач, який ти у нас хороший, — похвалила Івана, утираючись старим полотняним рушником. — Зараз іще допоможеш руку мамі полікувати.

— Як? — зрадів хлопчик.

— А я тобі буду розказувати, а ти за мною повторюй, тільки треба в оцьому місці, — взяла Оленину руку, — погризти зубками легенько. Отак погризеш, потім плюнь на сучок у дверях. Бачиш? — Іван кивнув головою. — А далі казатимеш за мною: «Сучище, сучище, забери моє гризище та йди лісом, віддай бісам. І згинь, пропади, де взялось, туди і йди». Зрозумів? От і добре.

Іван старанно гриз руку, плював на сучок і повторював за Степанидою слова стільки, скільки та казала. За останнім разом Олена відчула, що біль у руці трохи зменшився, і здивовано запитала:

— Дивно, що робив Іван і вийшло. Як це?

— І я б змогла, — посміхнулася Степанида. — Але від нього більше помочі, бо він у народженні перший. А помагається краще від першого й останнього. Може, ще і в пам'ятку що залишиться від бабиної науки — її ж за плечима не носити.

Уже після Нового року Марійка сама сиділа на ліжку, обкладена подушками, і голосно вимовляла:

— Баб, баба, баба.

— Щебетушка ти моя, — озивалася до неї Степанида, — ач, як гарно виходить.

Олена була на роботі, коли рипнули двері й Степанида почула, як хтось чужий увійшов до хати.

— Здорові були, — по голосу пізнала недалеко сусідку, трохи молодшу від неї, що жила з сином та невісткою і нечасто переступала поріг цієї хати.

— Доброго здоров'я, — відповіла притишено на привітання — розкинувши рученята, на ліжку спала дитина. Іван ще зранку взяв санчата і побіг на гору. Влітку то був невеликий горбок у березі,

порослий травою. А коли випадав сніг, там галасувала дівтора з усього кутка. Санчата летіли з гори у берег, до річечки, яка промерзала мало не до самого дна.

Сусідка обвела поглядом хату, хитнула головою, ніби з чимось погоджувалась.

— Воно ж і самому на старості літ важко, але й чужа чеплея в хаті... — промовила неголосно. — У Костючкової Тетяни позаторік жили, так ледве здихалася. Казала — вік тепер нікого не пустить.

Пройшла і без запрошення сіла на стілець. Підсліпуваті очі зацікавлено дивилися на Степаниду, яка слухала її не сідаючи, мовби чекала, щоб непрохана гостя швидше пішла. Спитала тим же притишеним голосом:

— Ти, Ганно, щось хотіла чи так, провідати?

— Бач, уже у своїй хаті й говорити не вільно. Чи це твоя рідня, чи як? — здавалося, жінка не чула, про що її тільки-но спитали. Але побачила, як Степанида незадоволено стисла вуста, нетерпляче обсмикнула фартуха на собі й відразу перевела мову на інше:

— Біда у нас, Степанидо. Син мій спивається зовсім. Сама знаєш, який він трудяга, і вивчився, не якийсь там... А тепер щодня п'яний додому приходиться. Невістка лає і його, і мене на чім світ стоїть. — Шморгнула носом, в очах заблищали сльози. — Хоч із хати тікай. Може б, ти чим допомогла? — з надією глянула в обличчя Степаниді. — Кажуть, Іллі Бешкиному допомоглося від тієї трави, що ти давала. Може б, і мій синок наладився.

Степанида зітхнула:

— Немає у мене вже тієї трави. Як захочеш, сама у кінці весни пошукаєш у лісі копитняку. Назбираєш, а я навчу, що з ним робити. Тільки не копитняк твоєму Олексію треба, — вона дивилася кудись за вікно, мовби виглядала кого.

— А що ж йому ще треба? У нас, слава Богу, наче все є, — промовила Ганна, аж хизуючись. — Не гірше від інших живемо.

Степанида перевела погляд на сусідку, похитала головою, та нічого не встигла сказати, бо в цей час у снігах почувся плач Івана.

— Що таке? — Степанида відчинила двері й сплеснула в долоні. Хлопець стояв увесь у снігу. На пальтечку був лише один гудзик, а вухо у шапці трималося на тоненькій смужці. — Що воно з тобою таке? А ну, цить, не плач, бо дитя мені розбудиш.

Іван глянув на чужу бабу, потім — на ліжко, де спала Марійка, але плакати не перестав.

— Мене хлопці побили-и, — потяг крізь сльози.

— Які хлопці? — Степанида почала знімати з нього мокрий одяг.

— Ті, — махнув рукою кудись убік.

Ганна підвелася:

— Я піду, Степанидо.

— Іди з Богом, — Партизанка накинула на плечі кувачку і провела гостю за поріг.

Ганна вийшла на вулицю, глянула на засніжену дорогу, потім — на свою хату, що виднілася за високими, в інеї деревами, і подумала вголос:

— Видно, рідня, бо чого б ото вона над ними трусилася? — Якийсь час обережно ступала протоптаною у снігу стежкою, потім знову підвела голову й глянула на свою хату. — Не копитняку, дак кої ж мороки йому треба, щоб не пив?

З того вечора, як Олена відштовхнула Петра Семеновича, він перестав її помічати. А коли доводилося щось вирішувати, говорив грубо, мовби роздратований уже тим, що мусить із нею спілкуватися. Вона теж намагалася обминати його де тільки можна. Інколи їй страшенно хотілося кинути цей занедбаний колгосп, чуже село й повернутися додому і так хотілося, що, коли б не страх перед Любою, може б, і поїхала. Та ще стара Партизанка. Після роботи поверталася до натопленої затишної хати, і ставало жаль не тільки себе, а й цю дивну жінку, яка любила її, наче рідну.

Одного разу Степанида сиділа на маленькому стільчику і тримала на руках Марійку. Дівчинка совалась у баби на колінах, потім ковзнула на підлогу. Степанида спочатку підтримувала її попід руки, потім відпустила. Дитина простягла до Олени руки, зробила крок, другий. Степанида підхопилася до столу, швидко взяла ножа, яким різали хліб, і махнула ним між ногами дитини, ніби щось розсікла.

— От і розрізали путечка нашій дівчинці, — промовила до Олени, коли та, щаслива, підхопила доньку на руки.

— А що воно таке? — Олена дивилася трохи здивовано на ножа у руках Партизанки.

— Ет, Олено, ти вже й такого не знаєш. Розрізала путечка, нехай бігає. Тепер вона не боятиметься ходити, бо немає у неї вже страху. Немає, Олено, путечок, які часом довго не дають дитині навчатися ходити. А наша побачиш, як буде тепер бігати.

Зима минула, а Марійка жодного разу не захворіла. Степанида купала її у травах, що сама варила у печі. Навіть Івана намагалася помити у великих дерев'яних ночвах, але той соромився баби й мився неохоче. Інколи вночі Олена прокидалася від того, що чула тихий шепіт Степаниди. Та стояла на колінах перед іконами й подовгу молилася.

— Ви так застудитесь, — казала їй уранці. — Хіба можна стільки стояти на холодній підлозі?

Степанида запалювала у печі, питала, що сьогодні будуть варити. Олені здавалося — жінка не чула її, і вона продовжувала:

— Не стільки тих гріхів, щоб отак не спати, себе мучити.

Партизанка посміхалася на її слова:

— Е-е. Скоро так засну, рада б прокинутися, та вже не дадуть. А гріхи... — Помішала ложкою в горщику, де варився сніданок, підсунула ближче до полум'я. — Якби то одні гріхи й ніщо більше не мучило.

Олена здивовано підняла очі від картоплини, яку чистила. Степанида дивилася на полум'я й мовчала. В її чорних зіницях відбивалося червоне мерехтіння, і від того здавалося, що в очах цієї жінки відбивається не полум'я з печі, а вогонь її власної душі.

— Буває, ляжеш, стулиш очі, наче б спати. Де там. Як подумаєш, скільки горечка на цьому світі... Аж учувається, мов хто стогне. Почну молитися, наче стихає той стогін...

— То ви не за себе молитесь? — Олена дочистила картоплину, кинула обережно у воду, взяла другу.

— Чого ж? І за себе молюся. Але що там я — оджила, одгрішила. Моє життя вже все у торбі, закидай на плечі й неси на Божий суд.

Із ліжка сплигнув Іван. Натягнув на босі ноги валянки, підійшов до печі й несподівано притулився до Степаниди. Та погладила його по голівці.

— Лізь, унучечок, на піч, а то ще в хаті холодно, — підштовхнула до полика, провела його довгим поглядом. Олена перехопила той погляд, повний несподіваної туги. А Степанида замовкла, взяла з

підлоги поліно, щоб кинути у піч, але рука затремтіла й поліно з гуркотом упало додолу. Прокинулася й заплакала Марійка, а в Степаниди капнули з очей сльози.

Весна була того року холодною. У лютому потепліло, де-не-де вже й трава проклюнулася зеленими голочками, потім несподівано вдарив мороз, замело, захурделило, тільки перед Великоднем сніг почав танути.

Дивно Олені було самій у хаті, коли перед святом Степанида зібралася і поїхала на кілька днів до якоїсь родички аж в інший район.

Донька весь час гукала бабу, Іван теж нудився. Нудилася й Олена, хоча і сама не розуміла — чому. Щось непокоїло її, особливо вночі, коли діти засинали і тиша поглинала маленький простір старої хати. Несподівано відчула в душі порожнечу, і знову їй душно було у цьому світі. Не вмикаючи світла, виходила на вулицю, до чогось прислухалася і, здавалося, чула щось незбагненне для неї — чи то говорив світ навколо неї, чи у ній самій. Поверталася до хати й до самого ранку лежала з розплющеними очима.

— Христос воскрес! — Степанида приїхала вранішнім автобусом — Олена тільки розпалила у печі.

— Воістину воскрес! — жінки мовчки дивилися одна на одну.

— Як ви тут без мене? Ти наче змарніла, бува, не занедужала? — першою озвалася Степанида й поклатла на стіл вузлик із гостинцями. — Скучила я за домівкою так, мовби рік не була вдома. А ти, справді, Олено, змарніла.

— Нічого наче, — посміхнулася Олена й відчула несподівану хвилю тепла, яка піднімалася у неї в грудях із появою Партизанки. — Без вас у цій хаті ніби сама з собою розминулася.

Степанида глянула на неї уважно, дивна тінь майнула на обличчі, але вона нічого не сказала. Розв'язала вузлик, виклатла на стіл велику паску, кілька крашанок і пакуночок із цукерками.

— Прийди завтра раніше з роботи, — попросила несподівано. — Я тебе кудись поведу.

Іван теж просився, коли мати наказала йому сидіти з Марійкою, а сама взулася у гумові чоботи, пошукала маленького кошика на горищі, навіть не питаючи у Степаниди, куди вони збираються. Хлопчик хотів

заплакати й передумав — баба пообіцяла: як буде слухняним, то щось принесе йому від зайчика.

Ішли до річки. Коло броду, де влітку череда корів переходила на той берег, Степанида зупинилася.

— Не перебрємо, видно. Ще глибоко. — Подивилася на Олену. — Треба йти до мосту, сонце наче високо, встигнемо.

За невеликим дерев'яним мостом повернули туди, де віддалік було видно піщану косу, що, ніби велика рибина, лежала мало не поперек усієї річки. Підійшли ближче, Степанида задоволено посміхнулася:

— Є.

— Що? — озирнулася Олена.

— А он подивися, — показала на безлисті коричнево-чорні трубочки з довгими гострими шапочками, що росли біля самої води. — Петрів Хрест.

— Я не чула про таку рослину. — Олена здивовано розглядала поодинокі стебла.

— Хто про неї чув? Мало таких. — Степанида не приховувала задоволення. — Чекай, не зривай, — зупинила Олену, що присіла коло стебла, — спочатку перехрестися тричі на схід сонця. — Й сама повернулася обличчям на схід, тричі перехрестилася, за кожним разом низько кланяючись і торкаючись рукою землі.

— Тепер ти.

Олена слухняно перехрестилася.

— Дивись, роби отак. — Пальцями розгорнула біля стебла вологий пісок і вирвала чорний корінець. — Оце воно, те, що нам треба. Тепер будеш знати, де його шукать. Але пам'ятай, Олено, — Петрів Хрест виходить із землі після Великодня й росте до Вознесіння. Потім шукай, не шукай — не знайдеш. І не всюди росте. Бачиш, — показала рукою на берег річки, — там не буде. А лише у тому місці, де вже прибувна вода починає спадати. Ану, йди до мене ближче, тільки тихо стань... — підгукнула до себе Олену, що за кілька метрів копала корінці. На сухому піску проти сонця грілася чимала гадюка. Олена вжахнулася, а Степанида легенько притримала її за лікоть. — Не бійся, слухай і дивися, що буде. — Знову перехрестилася й тихо почала говорити: —...Золоте поле, на золотому полі золота яблуня стояла. На тій яблуні сім золотих кігтів. У тих золотих кігтях сім золотих цариць сиділо. Перша — Домна, друга — Хівря, третя — Уляна, четверта —

Мар'яна, п'ята — Кулина, шоста — Марина, а сьома — Домаха. Ти дома домувала, нащо ти своє військо розпускала?..

Широко розкритими очима Олена дивилася, як гадюка повернула у їхній бік маленьку голівку, якийсь час дивилася прямо в очі Степаниді, потім, ніби нехотя, поповзла до берега й довгою стрілою пірнула у воду.

— Не бійся гада, що по землі повзає, бійся його у людині, бо того можеш не розгледіти, поки не укусить, — промовила Партизанка, дивлячись на те місце, де щойно лежала гадюка.

Ішли додому, не поспішаючи. Олена уважно прислухалася до Степанидиної розповіді про дивовижну силу кореня Петрового Хреста, про те, скільки за свій вік їй доводилося рятувати людей і худоби від укусів гадюк. Розповідала Партизанка поволі, так, як розповідає учитель учневі, коли хоче якнайбільше передати своїх знань. Уже коли підходили до хати, сказала:

— І тебе, Олено, навчу всього, що сама вмію, бо мені не можна його з собою на той світ забирати. Хіба не захочеш? — зупинилася, глянула в очі Олені. — Але це важкий тягар, дитино. Не кожному по силі. Не захочеш, не образуйся.

— Захочу, — відповіла та аж затято. Замовкла, мовби злякалася своєї відповіді, потім посміхнулася.

— Тільки якось воно дивно, не віриться, коли б своїми очима не побачила. Я так не зумію, — запитливо подивилася на Степаниду.

Та й собі посміхнулася:

— У нас ще є час повчитися.

Коли зайшли у двір, почули з хати голосний плач Івана.

— Бабо, я впав, — прикульгав хлопчик до Степаниди, як тільки переступили поріг. — Через неї все, — показав рукою на ліжко, з-під якого визирало замурзане личко Марійки. — Вона мене вкусила, як я... — І замовк.

— Що ти? — замість Степаниди суворо запитала мати.

Хлопчик не відповів, тільки винувато опустив голову.

— Ну, що ти робив таке, га, Іване? — Але й без відповіді зрозуміла, коли глянула на перевернуті стільці, що лежали по хаті. — Плигав зі стільця на стілець, чи не так?

— Бабо! — обхопив Іван Степаниду за коліна і знову заплакав.

— Цить, не голоси, — заспокоювала його Степанида. — Я ось зараз роздягнуся й подивлюся твою ногу, тільки сяду, а то натомилась я, внучечок, — подивилася на трохи розпухле коліно, похитала головою. — Буде нам робота на сьогодні.

Закип'ятила воду на електроплитці, гукнула Олену.

— Дивися. Це — живокіст. Хоч і немає в Івана нічого такого, але попоти тиждень цієї трави не завредить, бо з-під удару все може бути, та ще й на коліні. Багато трави не кидай, а потрошку. Влітку я покажу тобі, де вона росте. — Заварила, накрила кришкою. — Нехай настоїться, а на ніч і нап'ється. А тепер іди сюди, внучечок. Сядь біля мене на стільчику. І ти, Олено, теж сядь та візьми дитя на руки, воно зараз і засне, як я почну говорити, — перехрестилася, глянула уважно спочатку на Івана, потім на Олену. — Я Господу Богу помолюся, Пречистій святій поклонюся, Пречистая Мати прийде помагати хрещеному молитвенному Івану удару шептати... Ішов сам Ісус Христос ялиновим островом, за ним три брати. Сіклись, рубались... — Олена слухала молитву, мов казку, Іван теж дивився на бабу зачаровано. А Марійка притулилася голівкою до материних грудей, і її оченята поволі почали заплющуватися... — Кров з кров'ю, жила з жилою, кісточка з кісточкою... — молилася Степанида і раз у раз хрестилася, піднімаючи очі на ікони, що стояли над столом, а лівою рукою торкала Івана.

Молитви Олена запам'ятовувала швидко і з часом почала усвідомлювати силу слова, зібраного в окремий текст. Відчувала, як перейняті від Степаниди знання впливають на неї саму. Почала розуміти Партизанку більше і вже не дивувалася, коли вона молилася за всіх «грішних і праведних, страждених і нужденних». А одного разу та розбудила її опівночі.

— Іди за мною, — наказала тихо. Олена хотіла накинути халат і взути капці, але Степанида не дала.

— Іди, як я. Стань босими ногами на землю, дивися на небо. Тепер підними руки як можна вище і повторюй за мною: «Я, раба Божа Олена... чую і почую, хто в лісі ночує, хто по воді бродить... стану я орлицею, стану я вовчицею...»

— Відьма. Наша агрономша — відьма, така ж, як і Степанида, — котилося селом. — Мій Василь раз ішов пізно, аж вони зі Степанидою вдвох у самих сорочках. Дак Степанида ще нічого, а ця — розпатлана,

ручищі довгі, а очі такі страшнючі. Казав, і здалеку видно було, як вони світилися.

Тепер жінки замовкали, тільки-но Олена підходила до них. Увечері Партизанчину хату минали підбіжка, а вдень озиралися, мовби хотіли побачити щось незвичайне.

— Люди будуть говорити, аякже. Але ти, Олено, на їхні балачки не зважай. Вони розумні, коли все добре, а як лихо трапиться, швидко хвоста піджимають. А тобі науки за плечима не носити. І це таке, що не кожному дається. А якщо ти до чогось прийшла, щось вистраждала, то не думай, що тебе всі зрозуміють чи оцінять. Ні. І не прислухайся до людського поговору, прислухайся до себе, тоді почувеш усе. Не я тебе обрала, ти з цим сама у світ прийшла. Я тільки передала, що мусила.

Часто Степанида говорила подовгу, немов боялася щось забути. До дрібниць пояснювала дію на людський організм кожної відомої їй рослини. А інколи просто показувала: «Роби отак».

З кожним днем Олена все більше дивувалася, як легко можна прочитати людську долю по долоні, вгадати по картах, інколи здригалася від того, що відчувала лихо, яке стукало у чиюсь хату. Навколишній світ побачила так, мовби прозріла від довгої сліпоти, і з жалем думала про те, наскільки обмежені людські пізнання і наскільки пізнання безмежні.

Колгоспне поле родило. Олена любила його саме тоді, коли спекотне сонце випивало останню вологу з дозрілих колосків, коли стиха шелестіли сухі стебла на гарячому вітрі, немов питали: «Чи скоро вже?» — «Скоро, скоро», — відповідали синім поглядом волошки. «Скоро», — хитав повними голівками дикий мак, розсіваючи навколо невидимі зернятка. Земля репалась, віддаючи останню силу колосу, і, переповнений, той важко хилився до неї, прощаючись.

Ще одні жнива минули. За ними другі й треті. Степанида зовсім постаріла.

— Час уже додому збиратися, — казала не раз Олені. — Нажилася, слава Богу за все.

Від цих її слів у Олени починало щеміти біля серця, але вона мовчала. Інколи з докором дивилася на Партизанку, а та тільки хитала головою і говорила, ніби сама до себе:

— Воно, як розібратися, то смерті й немає. Наче стару одіж із себе скинеш, оце старе тіло. Не треба боятися вмерти, треба боятися жити погано. — І, забуваючись, укотре питала: — Я тобі, Олено, казала, щоб на своїх дітей не ворожила? Добре, що казала. Не смикай долю зайвий раз. Хату не жалій кидати, як прийде час. Ну, да ти за мене краще вже все знаєш. Ось тут грамотка на покуті, поминатимеш. Скоро церкви

повідкривають, буде тобі куди ходити, ще й нові понабудовують. А скільки всього наруйнують... — важко зітхала і замовкала.

А одного разу Олена накладала у піч дрова, коли Степанида запитала:

— Як ти думаєш — я цю зиму перезимую? — Олена розігнулася від печі, опустила руку з поліном. — До весни б дожити, щоб глянути останній раз...

— Доживете, я постараюся, — відповіла, тамуючи біля серця сльози.

І старалася. Варила трави, розтирала німічне тіло настоями, прислухалася ночами, коли стара жінка стиха стогнала на печі, вставала з ліжка, сідала скраєчку на теплому черені, брала худі руки у свої і так тримала, поки Степанида не казала:

— Годі вже, а то сама вранці не піднімешся. І так усю силу віддала. Хіба мені два віки жити? Два деньки, і то слава Богу.

Весна не забарилася. Розбудила землю і розбудила в душі Олени тугу. Одного разу вранці вона побачила, як на покуті під іконами сама загорілася свічка, почула в хаті тихий спів церковного хору. Злякано кинулася на піч.

— Не бійся, — озвалася Степанида слабим голосом. — Грій воду, помиєш мене й надягнеш чисту сорочку. Я сьогодні вже піду. Не плач, — побачила на очах в Олени сльози, — я ж тебе не зовсім покину. Дай мені твою руку.

Олена подала. Партизанка піднесла її до губ, торкнулася, потім ледь чутно прошепотіла:

— Бачу.

— Що? — Олена нахилилася ближче до ушовклого обличчя.

— Терновий вінок на тобі й зірку, але вона далеко...

Кілька днів після похорону жила у повній порожнечі. Нічого не відчувала, немов усі почуття умерли в ній разом зі Степанидою. Інколи ловила себе на тому, що вголос вимовляла її ім'я, ніби намагалася повернути для себе хоча б на хвилину.

— Уже нічого, — сказала одного разу, — відпусти мій біль. — І застогнала, ніби від глибокої рани.

Тепер Олена відчувала себе, наче птах, що має потужні крила, та загубив орієнтир і не знає, куди летіти. Світ, відкритий Степанидою,

горнув до себе, наче малу дитину. І вона горнулася до нього. Але той світ був недосяжний для інших людей, і вони сторонилися Олени, як Степаниди колись.

Одного разу поверталася з роботи й побачила біля свого двору літню жінку.

— Здрастуйте, — привіталася першою.

— Доброго здоров'я, — відповіла жінка запобігливо. — А я оце до тебе, побачити... — зам'ялася, озирнулася на вулицю, чекаючи, що Олена запросить до хати. Але та не запрошувала. — Наче невдобно на дорозі, — розгубилася жінка, — така розмова...

Олена посміхнулася, махнула рукою і пропустила її поперед себе у хвіртку. В хаті жінка якийсь час боязко мовчала, потім на очі несподівано навернулися сльози.

— Ти не сердься на мене, що я прийшла. Думаю, у лоб не вдариш, як питаю. Онучка моя колись собаки злякалася. Невістка ж, дурна, нікуди не кинулася тоді, а тепер дитя таке тороплене... І вже чимала дівчинка, а вночі у постіль мочиться. Зі школи прийде — мокра, плаче. Невістка її у лікарню возила, да з тим і привезла. Я на днях до діда одного їздила, то дід той каже, щоб я ніде нікого не шукала, каже: «Чого ти приїхала? У вас у селі своя така є, ще і в сто разів сильніша». Я всіх сільських жінок передумала, більше ніхто, як ти, Олено... Може б, подивилася мою онучку?

Олена не відповіла, здавалося, думала щось своє або не почула запитання. Потім так уважно подивилася на жінку, що та засовалася на стільці.

— Я дам вам сухі стебельця подорожника, не листя, а кукурузку. Будете самі заварювати й поїти дівчинку чотири рази на день. Через тиждень приведете — я подивлюся.

Жінка довго дякувала, беручи з Олениних рук вузлик із сухим подорожником, а коли вийшла з хати, кинулася до хвіртки, немов за нею хтось гнався.

Якось за колгоспним садом, де жінки сапали городину, зупинився легковик. Петро Семенович вийшов із машини, до нього підійшла Олена.

— Ну, що? — кивнув у бік поля. — Будуть цей рік огірки?

— Будуть, — відповіла жінка стримано. — Хоча хтозна, яке поліття...

— Таке, — насмішкуваті очі ковзнули по Олені. — А я думав, що ти все знаєш. Чув, що й стару Степаниду переплюнула. Молодця. Я тебе коли перший раз побачив, щось таке у мені ворухнулося — ти справді страшенно схожа на відьму, — засміявся вголос.

Деякі жінки порозгиналися і зацікавлено стежили за ними. Інші вдавано завзято взяли за роботу. На обличчі Олени нічого не відбилося, її погляд блукав десь у полі, байдужий до колючого слова.

— А я оце дивлюся на тебе, — Петро Семенович примружив очі проти сонця, намагаючись перейняти погляд жінки, — і ніяк не зрозумію — чого ти, Олено, собі ніякого чоловіка не приворожиш, живеш, наче та монашка? Аж жалко...

Несподіваний легкий сміх обірвав його слова. Усміхаючись, Олена глянула в очі голові. Від того погляду у Петра Семеновича тенькнуло біля серця, а по спині забігали великі мурахи. Він аж руку підняв, немов хотів захиститися від двох лазерів, що проникали у його душу.

— Е-е, ти не грайся, — відступив на крок. — я ж не про себе кажу. Когось іншого причаровуй, а я людина сімейна.

На ці його слова Олена засміялася, повернулася й пішла стежкою навпростець до села. Петро Семенович якийсь час дивився їй услід, потім промовив сам до себе:

— А таки люди не бредуть.

Хотів сісти у машину, та біля самих дверей згадав, чого сюди приїхав, спересердя плюнув і пішов до жінок, які вже стояли купками і про щось жваво розмовляли.

Уранці на нараді намагався не дивитися на Олену, але щось, сильніше від нього, притягувало погляд, і він раз у раз ловив себе на тому, що бачить перед собою тільки її обличчя.

— Такого не може бути, — переконував себе подумки. — Я не піддамся на ці дурниці. Врешті-решт, я людина партійна, а не якась там баба забобонна.

Та його ЖЗ усе частіше спинявся там, де працювала Олена. Здалеку пізнавав знайому постать і не знав, чого в його душі більше: ненависті чи якогось іншого почуття, того, що примушувало шукати її очей, плутатися думкам, вносило сум'яття у звичне й давно вже розміряне життя. Ночами лежав поруч із дружиною і мріяв, як володітиме

Оленою, бачив її безсилу і покірну, але вранці, коли зустрічався з нею поглядом, скрипів зубами від власного безсилля. Серце потроху починало боліти досі не знаним болем, та він з упертістю приреченої людини подумки повторював:

— Ні, це все дурниці. Я не піддамся якійсь там...

Відчував, що почав боятися. Страх находив на нього, коли треба було думати про щось важливе, а він ловив себе на тому, що думає про Олену. Кілька разів намагався з нею поговорити, але жінка уникала розмови, поки одного разу мало не силоміць посадив її в машину і помчав полем до невеличкого березового гаю, з якого починався старий ліс.

Пригальмував на початку, а потім передумав і повів автомобіль вузькою дорогою, що губилася між могутніми соснами, плутала у гущавині, мовби нарочито заманювала у самі хатці. Олена ніколи тут не була, і в неї аж подих перехопило, коли нарешті машина зупинилася й вона ступила на м'який килим зеленого моху.

— Краса яка! — вигукнула захоплено. Деякий час напружено вслухалася у подих лісу, вбираючи у себе його могутню силу.

Петро Семенович теж дивився зачаровано, та не на ліс. Хотів запалити цигарку, але зім'яв у пальцях і кинув собі під ноги. Несподівано ударив кулаком і уткнувся чолом у кору старої сосни. Потім підвів голову і зовсім тихо запитав:

— Навіщо ти мене мучиш? Мстиш? Скажи, Олено? Ні, не кажи нічого, — ступив до неї і з силою обняв, — ти люби мене. Люби, чуєш?! Я для тебе все... — Хотів поцілувати, та Олена відвернулася від його поцілунку, намагаючись звільнитися й від рук. — Не хочеш любити. Тоді чого ти хочеш? — стиснув за плечі ще міцніше. — Чого? Хочеш, щоб я на коліна став перед тобою? Ну, на! — відпустив плечі жінки й опустився перед нею на коліна.

Олена злякано відступила.

— Не треба, Петре Семеновичу. Встаньте, — ще відійшла, немов боялася цього чоловіка з божевільним поглядом і враз поблідлим обличчям. — Ви все самі придумали. Самі. Я нічого такого не робила. І мені від вас нічого не потрібно.

Петро Семенович поволі підвівся, обтрусив коліна, до яких прилипли голочки глици, озирнувся, немов злякався, що його хтось міг побачити.

— Ще перед жодною, чуєш! — крикнув, і луна того крику загрозливо покотилася лісом. — Перед жодною, — процідив крізь зуби. — Ти про це ще пожалкуєш.

Сів у машину, завів мотор. Олена так і лишилася стояти на місці.

— Ну, чого вирячилася? Сідай! — крикнув крізь скло. — Я двічі повторювати не буду.

На другий день, із самого ранку, дзвонив начальнику райвідділу міліції:

— Я не знаю, як там за радянськими законами, тільки наведи у моєму селі порядок, а то обидва будемо стояти на килимі у першого.

Олену забрали наступного дня біля колгоспної контори, відразу після наряду. Два міліціонери вийшли із заграбованого УАЗу, спитали її прізвище і, нічого не пояснюючи, на очах людей заштовхнули в машину. У райвідділі їй теж нічого не пояснили, завели у підвал і там замкнули.

У маленькій порожній камері зовсім не було сонячного світла. Підсліпувата лампочка горіла під сірою цементною стелею, освітлюючи такі ж сірі стіни, кілька збитих до купи дошок, які служили за ліжко, угвинчену в підлогу дерев'яну табуретку. Олена спочатку приголомшено стояла посеред камери, потім сіла на табуретку й заплющила очі. Думала про дітей. Іван забере доньку з дитячого садка, потім вони удвох виглядатимуть її з роботи. До самої ночі. І ніхто не зайде в хату, хоча була впевнена, що село уже гуло новиною. Але ж діти... У легкому літньому платті їй стало холодно. Вона зіщулилася, потерла голі руки, намагаючись зігрітися, потім підвелася з табуретки й почала повільно ходити по камері. Через кілька годин зазирнув черговий, якимось дивно посміхнувся, нічого не сказав, тільки покрутив на пальці ключа і замкнув двері.

У неї не було годинника, але вона відчула, що день минув. А через якийсь час погасло світло і камеру заповнив густий морок. Ще у порожньому коридорі не чулися кроки, та жінка знала, що за хвилину-другу їх почує. Знала, що знову спалахне під стелею світло і незнайоме обличчя нахабно обдивиться її з ніг до голови й накаже вийти з камери.

Олену завели на другий поверх. У вузькому коридорі стояла напівтемрява, вона навіть не розгледіла напису на табличці, що висіла

на дверях, у які підштовхнув черговий міліціонер. У кабінеті за столом сидів чоловік у цивільному одязі, розглядав перед собою папери. Кивком голови наказав черговому вийти й мовчки вступився поглядом у жінку. Олена теж мовчала, намагаючись не дивитися у круглі совині очі, які ніби щойно вийняли з птаха, поставили людині й вони не встигли адаптуватися на обличчі, виглядали чужими й безтямними.

— Отут, — чоловік нарешті підвів погляд і тицьнув пальцем у папери, — про тебе все. Добра штучка. Ще й вишу освіту маєш — радянська влада тобі дала безплатно. Добра вона, наша влада, тільки ж не терпить тих, хто підриває її, — лупнув очима на Олену й замовк, ніби переконувався, яке враження справили його слова. Але на трохи зблідлому обличчі жінки не відбилосся нічого, що б говорило про її душевний стан, тільки очі дивилися насторожено і холодно. — Значить, так — займаєшся шарлатанством, замість того щоб вирощувати високі врожаї у колгоспі й приносити державі користь. Негативно впливаєш на психологічну атмосферу в селі, займаєшся... Чим ти там займаєшся? На відьму щось мало схожа, надто молода... — Примружив очі. — Невже й справді умієш щось таке? — Олена мовчала, тільки відступила ближче до дверей. Господар кабінету це помітив і підвівся з-за столу. — Двері ми, наприклад, замкнемо, — повернув двічі ключем, — щоб менше було різних спокус. Ти завжди така мовчазна? А тут потрібно говорити.

— Навіщо мене забрали? Що я зробила протизаконного? — нарешті промовила, дивлячись у совині очі.

— Що зробила — будемо вияснити. У нас із тобою часу багато. Ти ж не хочеш, щоб я тебе відправив на ніч у холодну камеру? Не хочеш? — підійшов, узяв Олену за підборіддя. — Зі мною краще — правда? — Вона відштовхнула руку, відступила до стіни.

— Ви... — і приречено замовкла. Нараз у її погляді майнула несподівана тінь, яка змусила совині очі насторожитися, а тонкі губи скривилися у посмішці.

— Так-так, ану, почаклуй. А ми отак, — удар долонею в обличчя відкинув Олену на середину кабінету, потім — ще удар. Жінка хитнулась і схилилася на спинку стільця, що стояв біля столу. — То чії чари сильніші? — почувала над собою.

Волохата рука спочатку лягла на плече, потім, мов гадюка, поповзла до грудей. Олена рвонулася, та сильний удар по голові збив її

з ніг. Вона скрикнула, але та ж рука затулила їй рота, потім ковзнула по нозі вище коліна, нетерпляча й огидно спітніла. Важке тіло придавило до підлоги, шматуючи душу так, як голодний хижак шматує свою здобич, не відчуваючи при цьому нічого, окрім тваринного бажання насититися.

Олена не пам'ятала, скільки часу минуло, сиділа на підлозі, прихилившись спиною до стіни. Її нудило, хотілося пити. На вікні стояв графин із водою і склянка. Вона дивилася на ту воду, намагаючись пересилити спрагу. Поволі почала підводитися, в голові запаморочилося, та вона ступила крок до вікна.

— Сядь! — її кривдник щось писав за столом, швидко схопився зі стільця і крикнув іще раз: — Сядь, я сказав!

— Мені води. Я хочу пити, — попросила ослабленим голосом.

— До стіни! Обличчям до стіни! І не смій, суко, поворухнутися, поки я не скажу.

Від такого стояння почали тремтіти коліна. Олена відчувала, що ось-ось не витримає і впаде, коли почула:

— Іди й розпишися.

Вона мовчки підійшла, взяла на столі ручку.

— Що це? — спитала, намагаючись прочитати списану кострубатим, нерозбірливим почерком сторінку.

— Протокол. Підписуй, і ось що я тобі скажу: мотай у село й сиди тихо, як миша під віником, коли не хочеш опинитися там, де Макар телят не пас, а твої байстрюки щоб не вирости в інтернаті.

Коли її виводили з кабінету, Олена зупинилася і в мороку прочитала табличку на дверях: «Начальник відділу по політроботі».

Кілька днів боялася виходити з хати. Боялася не людей — себе. Розуміла, що мусить щось робити, аби знову повернутися до звичного життя, а що — не знала. Вечорами ставала на коліна молитися, але тільки мовчки дивилася на ікони, шукаючи в суворих поглядах тієї сили, яка б допомогла їй прокинутися завтра вранці і з жахом не думати, що мусить прожити ще день.

Іван майстрував із проводів і старих схем якийсь радіоприймач, донька сама гралася з ляльками. Вона сказала, що скоро прийде, і вийшла з хати. Відчула, як нестерпно хочеться кудись іти, тільки б іти. Йшла навмання, не розбираючи стежки, йшла по землі й не відчувала

землі, лише прохолодний вітер, що, здавалося, намагався остудити її біль.

Зайшла далеко від села, коли побачила, що небо затягло хмарами й десь віддалік покотилося відлуння грози, яка з кожним наступним ударом наближалася до неї. Олена спинилася і зрозуміла, що стоїть на полі, чомусь недавно зораному.

Навколо все зеленіло, п'ялося до сонця, тільки ця невеличка нива, ніби рана, чорніла голою ріллею. Вона присіла, торкнулася рукою землі й нараз відчула, як хочеться злитися з нею, увійти у цей ґрунт маленькою грудочкою, щоб нікого і нічого навкруги, тільки небо та оця земля. Заплющила очі й лягла грудьми прямо на ріллю, широко розкинувши руки, немов хотіла обняти всю землю. Небо довго плакало разом із нею, погрожуючи комусь громовими ударами. Аж поки не виплакалися обоє.

У розпал жнив за нею знову приїхала машина, але не до контори, а додому. Низенький літній чоловік вийшов із райвиконкомівської «Волги», зайшов до хати, коли вона збиралася на роботу. Чемно привітався. В Олені похолело в грудях, і жінка тільки мовчки кивнула головою. Незнайомець побачив Марійку, мацнув рукою по кишенях і розгублено мовив:

— Не знав, що така гарна дівчинка тут живе, без гостинця приїхав. А ну ж, як тебе звати?

Марійка засоромилася, глянула на матір, відповіла боязко:

— Маня, а це мій братик, — показала пальчиком на високого худорлявого хлопця, який чомусь насупився і спідлоба глянув на незнайомця.

— І братик у тебе гарний, — посміхнувся чоловік, потім сказав до Олені: — Я за вами. Поїдемо у райцентр, ненадовго. Я і назад привезу, — побачив, як жінка нервово поправила на столі скатертину й тривожно глянула на дітей. — Не бійтеся — вас ніхто не скривдить.

— А чого ми їдемо? — спитала, і голос зрадливо затремтів.

— Якщо чесно, то я толком і не знаю — я тільки водій, — помовчав, ніяково посміхнувся, — але, думаю, до хворої дитини.

Олена полегшено зітхнула:

— Тоді я перевдягнуся, а то ніби незручно у робочому їхати до людей.

Автомобіль зупинився недалеко від центру міста, біля високого, пофарбованого у зелений колір паркану, за яким стояв добротний, не схожий на інші, будинок. Трохи старша від Олени жінка вийшла на ганок, привіталася першою і запросила Олену до хати. У якійсь маленькій кімнатці подала стільця й сама сіла навпроти.

— У нас хлопчик... — запнулася, мовби не з того почала, глянула на Олену. — У нього на оці щось росте. Уже й до Києва возили, а там кажуть — операцію потрібно робити, але гарантії не дають. Мабуть, ще й до Одеси повеземо, в інститут Філатова, та... чули про вас... — зніяковіла і на якусь хвилину замовкла, тільки запитливо вивчала Олену, — подивіться, будь ласка, мого сина. Діма, Діма, йди сюди, синок! — гукнула у прочинені двері.

Хлопчик років тринадцяти, в імпортному спортивному костюмі, видно, чекав, швидко зайшов до кімнати. Недовірливо глянув на Олену і криво посміхнувся.

— Сядь сюди, синок, — показала мати на стілець поруч із собою, — нехай тьотя тебе подивиться.

— Так, сядь, — промовила й Олена до підлітка, що безцеремонно оглядав її з ніг до голови.

Хлопець сів, трохи насмішкувато глянув їй в обличчя. Вона теж довго і мовчки дивилася на нього.

— Тобі в око щось ударило, — промовила ніби сама до себе, — навіть не вдарило, а встромилося.

— Так, так, — заговорила замість хлопця мати. — Ми його відразу відвезли до лікарні, але там подивилися, закапали й сказали, що немає нічого страшного. А тепер от...

— Я спробую, — промовила Олена заспокійливо. — Тільки треба, щоб він мене слухався. І щоб ви теж робили, що скажу. Зараз принесіть сюди, якщо у вас є, ікону Божої Матері.

Жінка зніяковіла:

— Бачите — ми атеїсти, мій чоловік, — наткнулася на Оленин заглиблений у себе погляд і підхопилася зі стільця. — Я зараз подивлюся, десь повинна бути.

Але шукала недовго. За кілька хвилин принесла невеличку ікону. Олена взяла, поставила перед собою на столику.

— Тепер поки що вийдіть, — попросила. — Ні, почекайте. Ваш син хрещений?

— Хрещений, — зніяковіла мати, глянула на сина. — Але у нас не прийнято про це говорити.

— Я вас потім покличу, — сказала їй Олена. — А ти, Дмитре, дивися на мене й нічого не бійся.

По неї приїжджали щодня. Зранку й увечері промивали сину очі травами, які привозила Олена. Хлопчик не розумів, що з ним відбувається, коли ця жінка клала йому на голову руку, від якої йшло незвичайне тепло. На якийсь час у ньому щось заспокоювалося, мовби засинало, а потім він відчував бадьорість у всьому тілі й питав у матері:

— А вона що — чаклунка? Де вона живе — у лісі?

— Не в лісі, а в селі, — відповідала мати. — А чаклунка чи ні — не знаю. Головне, щобвилікувала тобі око, а яка нам різниця, хто вона.

Через два тижні, на третій, око хлопчика перестало боліти і велика, схожа на більмо, пухлина, що вже розрослася на добру частину білка, почала зменшуватися.

Щодня на наряді Петро Семенович з тривогою дивився на Олену, мовби чогось чекав. Потім, коли її поїздки до районного начальства припинилися, полегшено зітхнув. Намагався зайве не зачіпати, навіть інколи хвалив, на що Олена відповідала похмурим, непривітним поглядом. Тепер її часто почали посилати на різні наради й семінари у район, навіть нагородили почесною грамотою, коли святкували в колгоспі обжинки. На те свято приїхали й гості. Олена трималася осторонь, хоча її душа раділа і веселій музиці, й урочистим обличчям, і цьому лагідному дню, який підсумовував тривоги й надії ще одного хліборобського року. Чи не останнього для українського селянина відносно спокійного і благополучного. Далі, рік за роком, власна держава, псевдовожді штовхатимуть його до прірви, знедолюючи і знекровлюючи свого годувальника.

Але того вересневого дня біля сільського Будинку культури зібралася чи не вся Вербівка: співала, пила казенну горілку, закуплену колгоспом у магазині, їла запашний хліб із нового врожаю. Серед підлітків, що стояли окремою купкою, Олена помітила Івана з цигаркою в руці. Хлопець не побачив, коли вона підійшла, й від несподіванки розгубився.

— Що це таке? — материн голос звучав суворо, незважаючи ні на кого. — Зараз же кинь. Я про це з тобою вдома поговорю.

Іван кинув цигарку й затоптав черевиком, боязко поглядаючи на матір, а та повернулася йти і відчула на собі чийсь погляд. Біля входу до Будинку культури стояло колгоспне начальство і гості, що обідали окремо, десь у приміщенні. Вони жваво розмовляли, неголосно сміялися. Олена озирнулася і наштовхнулася на зацікавлений погляд. Швидко відвернулася, хотіла йти додому, але почула:

— Олено Миколаївно, — гукав захмелілий голова, — ти куди? Тобі честь і шана сьогодні, а ти нас цураєшся. Негарно так.

Вона зупинилася. Її очі не ховали зневаги, та Петро Семенович удавав, що цього не бачить, чи то хміль ударив у голову, підійшов, обняв жінку за плечі й підвів до гурту.

— Люди, Олено Миколаївно, цікавляться, чого така гарна агрономша нехтує товариством, поважним товариством? Ось Віктор Сергійович каже, що тобі за пшеницю не грамоту, а орден потрібно давати. Над цим подумаємо. Ти знайома з Віктором Сергійовичем? — Олена заперечливо хитнула головою. — Таке, — голова міцніше стиснув її за плечі, — начальство треба знати. Хоча ти у нас людина безпартійна — який із тебе спрос? А, до речі, Віктор Сергійович, наш новий другий секретар райкому партії, каже, що він твій земляк.

— Не пригадую, — усміхнулася Олена високому, на вигляд трохи старшому від неї чоловікові, карі, трохи суворі очі якого глянули їй кудись глибоко в душу, куди вона давно вже нікого не пускала. Розгубилася, відчуваючи, як тенькнуло серце, потім завмерло, немов зовсім перестало битися. Несвідомо повела плечем, на якому ще й досі лежала спітніла чоловіча рука.

— А я вас пригадую, — він теж посміхнувся, але стримано, і ковзнув поглядом по руці на її плечі. Петро Семенович перехопив той погляд і швидко забрав руку. — Я тоді у райкомі комсомолу працював, комсомольську характеристику в академію вам готував. Ви — Польова царівна, я не забув.

Посмішка зникла з обличчя Олени, вона розгублено кивнула «так», якийсь час постояла мовчки, потім вибачилася й хотіла йти, та голова знову зупинив її, нагнувся до самого обличчя і тихо промовив:

— Так ти — царівна? А я все думаю — звідки у тебе стільки гонору? Думає, у Степаниди набралася, аж ти з цим приїхала...

Додому не тікай, — додав голосніше. — Зараз ось підемо, ще за стіл сядемо, молодість згадаємо. Так, Вікторе Сергійовичу? Забирайте вашу землячку, а то вона трохи дивакувата — начальство не поважає. А ну, Олено Миколаївно, доведи, що я брешу, — і підштовхнув її до дверей поперед себе.

За столом секретаря райкому й Олену посадив поруч, а сам усівся навпроти, із усієї сили намагався догодити начальству, а разом годив і Олені: то наливав горілку в її чарку, то припрошував до їжі, жартував, часто невдало, але більшість за столом сміялася, бо насправді було весело від самого відчуття свята, якого кожна людина прагне хоча б іноді.

Олені теж передавався цей настрій, і вона більше не хотіла помічати на собі посоловілий погляд голови, не хотіла насторожено вслухатися у свою душу, яка, мов індикатор, реагувала на все й на всіх, однаково відчуваючи добре й лихе. Сміялася з іншими, разом з іншими піднімала чарку за те, щоб і далі ростити на своїй землі хліб.

— Я ще мало знаю район, — нагнувся до її обличчя Віктор Сергійович, — але мені тут уже подобається, може, тому, що зустрів вас? Ви давно сюди приїхали?

— Давно. — Олена поклала виделку, зацікавлено глянула на сусіда. — А ви коли з рідних країв?

— Ще й місяць не минув.

— Підвищення?

— Так.

Олена посміхнулася:

— Я рада, хоча й не пам'ятаю вас, та мені приємно зустріти людину, що знає моє село, мій район.

— Ще б не знав... — Віктор Сергійович дивився Олені в обличчя зовсім по-іншому, ніж тоді, коли голова підвів її до нього. Очі не приховували несподіваної радості. — Я через ваше село до батьків їжджу. Можу й вас коли завезти — у мене є машина.

— Дякую. — Олена замовкла, байдуже глянула на стіл, на якому стояли наїдки й напої. Чомусь подумала, що дуже близько сидить біля цього чоловіка і їй приємно відчувати тепло його тіла. Зніяковіла від такої думки й трохи винувато промовила: — Я мало їжджу до батьків, зовсім мало.

— Чому? — здивувався Віктор Сергійович. — Адже це не тисяча кілометрів?

— Так. — Здвигнула плечима, потім додала: — У мене ще донька мала. З нею важко їздити.

— Тим більше, Олено Миколаївно, — промовив трохи жартома. — Я беру над вами шефство. Наступного разу, коли їхатиму, передзвоню і заберу.

Олена засміялася:

— А в мене телефону немає, так що...

Віктор Сергійович і собі засміявся, потім подивився на голову колгоспу й докірливо похитав головою:

— Бачу, Петре Семеновичу, ти мою землячку не жалуєш.

Червоне й до того обличчя голови, на якому виступили дрібні крапельки поту, ще більше почервоніло.

— Нікак нет, — відповів по-військовому, жартівливим тоном. — Ми всі її любимо, вона це добре знає, — багатозначно глянув на Олену, яка при цих словах трохи змінилася на обличчі, але того ніхто не помітив. — Телефон — справа кількох днів, було б бажання.

Сутеніло. Біля Будинку культури лишилася тільки молодь, тож і музика звучала молодіжна. Застілля потроху розходилося, Олена й собі підвелася. За нею підвівся і сусід, промовив притишено:

— Я не проти танців, але... — розвів руками, немов вибачався.

Олена нічого не відповіла, тільки посміхнулася:

— До побачення, — подала руку, навіщось відвела очі, щоб уникнути його погляду. Швидко висмикнула руку з широкої м'якої долоні й пішла до дверей. Дві пари очей провели її: одні — несподівано збентежені, інші — з ледь прихованою досадою.

— Гарна у мене агрономша, правда? — Петро Семенович по-панібратськи обняв за плечі секретаря. — І спеціаліст непоганий, от тільки... Давайте ще по одній — за дружбу.

Сіли за уже спорожнілий стіл.

Петро Семенович налив гостю й собі, підняв чарку і першим випив. Потягнувся рукою за розрізаним, трохи прив'ялим помідором і ніби між іншим промовив:

— Коли вона до нас приїхала, я й не знав, що робити, — двоє малих дітей, без чоловіка, якась така, ну, не можу сказати — яка. Я її тут до однієї баби поселив, з житлом, самі розумієте — скрутно, —

плямкнув, розжовуючи помідор, і потягнувся за другим. — А та баба... Одне слово — справжня відьма. Ну, не те щоб, але... Чорт його знає — я на цьому не розуміюся, та щось таке уміла, ну, шептати, травами лікувала. Олена Миколаївна з нею душею зрослася, наче з рідною, замість того щоб свідомо над цим усім піднятися. Вища освіта, могла б і в партію вступити — я б їй сам рекомендацію дав. Так ні, і вона у те вдарилася, чим стара Степанида займалася. Така молода — самі бачили, а до неї вся Вербівка ворожити бігає, ще й з інших сіл їдуть. Ні щоб там про особисте життя подумати, скільки у селі самотніх чоловіків! Живе — не розбери як. Люди он кажуть — уночі гола по двору ходить. Я, звичайно, не вірю, але ж диму без вогню не буває. Ну, й діти невідомо від кого — ні аліментів, ні батька, — замовк, подивився на Віктора Сергійовича — той як поставив чарку, так і сидів мовчки, тільки дивився кудись поперед себе. — Ще по одній? — запропонував голова.

— Ні, досить. Ми вже їдемо. Дякую за гостинність, — секретар райкому підвівся, офіційно потис руку господарю свята, вийшов на вулицю й пішов до автомобіля.

Петро Семенович вийшов за ним, а коли машина рушила, промовив:

— Зачепила, і цьому гаплик. А я, дурак, розбалакався, наче совєцьке радіо.

Через два дні телефон Олені провели за рахунок колгоспу, але ніхто не дзвонив, хіба що Іванові друзі, і то нечасто.

Осінь, неначе стара баба, придибала на землю з дощем, дихнула на сади холодом, і вони посивіли за одну ніч. Лупаті зорі здивовано озирали холонучу землю, яка так швидко перетворилася на сіру й опустілу. Олена пізню осінь не любила. Вона їй здавалася людиною, що готувалася до смерті. Відродила, відлюбила, тепер була порожньою і незатишною. Не могла сама зігрітися і зігріти когось. Додалося роботи у хаті. Треба було щодня топити грубу, виносити попіл, уносити чимало дров і брикету. Іван, який раніше сам брався за цю роботу, тепер нехотя навіть воду вносив, і відра часто стояли порожні, коли стомлена Олена поверталася з роботи.

— Мені що — за лозину братися? — сердилася на хлопця. — Відра порожні, в хаті холодно, а ти й дров не вніс.

Іван нижче нахилився над книгою, робив вигляд, що читає, і, здавалося, не чув материних слів.

— Я до тебе чи до стовпа оце говорю? В кого ти тільки й вродилося таке...

— Я б і сам хотів знати, — підвів голову Іван. — І мені цікаво, мамо.

— Що? — Олена розгубилася, збентежено глянула на сина. — Що ти сказав?

— Що ти чула, — відповів затято хлопець і подивився на неї, як здалося, зневажливим поглядом.

Підборіддя матері смикнулося, вона відвернулася від того погляду. Накинула на плечі стару, ще Степанидину, куфайку і взяла порожні відра. На мить їй здалося, що чує за вікном жіночий сміх. Так сміялася лише одна жінка у світі, ім'я якої Олена намагалася не згадувати всі ці роки, але тінь того імені ні-ні та й зринала то в Івановому погляді, то якомусь руху, від якого в Олені починало тривожно битися серце. Вона вийшла у сіни, притулилася спиною до стіни, намагаючись опанувати себе, та сміх звучав то тихіше, ніби віддалік, а то зовсім близько. Нарешті взяла відра і стомлено пішла до колодязя. Принесла воду, поставила в хаті, пішла до повітки по дрова, унесла ще й брикету. Уже поночі мовчазна сиділа біля груби, в якій поволі розгоралося полум'я.

— Мамо, я їсти хочу, — озвалася до неї несміливо донька. — Я в Івана просила дістати мені борщику з печі, а він каже: «Лізь сама і діставай». А я боюся, бо в печі темно і сажа чорна.

— Іван не погодував тебе? — Мати відірвала погляд від полум'я і здивовано подивилася на доньку.

— Ні, — хитнула головою дівчинка і боязко озирнулася на брата.

Олена підвелася зі стільця, підійшла до сина, промовила тихо, але чітко:

— Я тебе сьогодні не битиму, та коли й завтра таке повториться — шкуру спушу.

— Тоді я з дому втечу, — відповів хлопець нарочито голосно. — Не думай — утечу.

— Можеш тікати хоч сьогодні, — сказала твердо й пішла до печі. Дістала горщик із борщем, налила дві тарілки — доньці й собі, а на

Івана більше не глянула за вечір. А перед тим як лягти, довго стояла на колінах перед старими Степанидиними іконами.

З того дня все частіше відчувала у грудях безпричинну тугу. Хоча розуміла, що глибоко у свідомості носить страх, якого неможливо позбутися. Варто було найменшого поштову, і той страх виповзав, мов отруйний гад, щоб мучити. Чи боялася вона втратити Івана? Коли думала про це, відчувала себе маленькою і безсилою перед чимось дужим і жорстоким, що могло зруйнувати її життя в одну хвилину. То була правда, від якої вона і Люба ховалися ось уже багато років. Чи не передумає Люба? Чи не зажене її життя у такий кут, із якого, щоб вибратися, їй доведеться глянути правді у вічі? І не тільки їй. Що тоді буде з Іваном? Що тоді буде з нею? Бралася то за карти, то за Планетник, але чула тихе: «Я тобі, Олено, казала на своїх дітей не ворожити». Напружений мозок і схвильоване серце не давали відчутти хоча б якусь дещицю того дня, від якого вона довго тікала. Тікала і знала, що він обов'язково прийде.

Поведінка Івана з кожним днем ставала зухвалішою. Зі школи він не йшов додому, десь байдикував, а коли мати бралася за лозину, кричав:

— Ну, на, бий! Думаєш — допоможе? Бий, чого ти?

Одного разу його не було до пізньої ночі. Олена довго не лягала спати, намагалася щось робити, але робота падала з рук. Хлопець прийшов на світанку, від нього тхнуло горілкою. Мов у німому кіно, мовчки дивилася, як він роздягався, лягав у ліжко. А вранці спочатку розбудила доньку, відправила на піч, потім стягла ковдру з Івана — в її руках була дитяча скакалка.

— Прокинувся? — спитала, коли хлопець розплющив очі. — Тепер я тобі розкажу, як пити й коли приходити додому. — І скакалка свиснула над підлітком.

Той спочатку зарепетував, потім скочив із ліжка, та скакалка діставала його всюди, лишаяючи на тілі червоні смуги. Він кинувся до дверей і босоніж вибіг у двір.

Віддалік стояв у самій майці й трусах, злякано дивився на матір.

— Ти казав, що коли я тебе ударю — підеш із дому. Іди. Прямо зараз. — Повернулася й пішла до хати. На печі злякано принишкла донька.

— Мамо, я буду тебе слухатися, — промовила крізь сльози, коли мати зазирнула на піч і сказала, щоб вона злазила. — Я буду воду носити й дрова.

— Не треба, — усміхнулася сумно Олена, — підрости ще трохи.

Кілька днів Іван зовсім не обзивався до матері, вчасно приходив зі школи, допомагав поратися, а потім попросив:

— Відвези мене до діда. Я хочу жити з дідом і бабою.

— А зі мною чим тобі погано? — Олена теж ці дні мало говорила до нього.

— Я хочу до діда, — вперто повторив хлопець.

— Я теж хочу додому, — промовила мати з такою тугою, що Іван здивовано запитав:

— Тоді чому ж ми живемо тут? Чому, мамо?

Та глянула йому в обличчя довгим поглядом, посміхнулася.

— Ми поїдемо туди, сину. Обов'язково поїдемо, але не тепер.

За кілька днів до Нового року задзвонив телефон увечері, коли вона вже попоралася й сіла переглядати Іванові зошити. Взяла телефонну слухавку, почула незнайоме:

— Добрий вечір! Не впізнали?

Привіталася стримано й замовкла. На тому кінці проводу теж мовчали, потім:

— Отакі ви безпам'ятні до земляків. А я оце на днях буду їхати до своїх батьків, думаю, може, й ви захочете заїхати до своїх. Я ж колись обіцяв.

Олена глянула по черзі на Івана і Марійку, які понастовбурчували вуха й прислухалися до матеріної розмови, посміхнулася:

— Та тут бажаючих хоч відбавляй, усі й у машину не помістяться.

— Помістяться, бо їхатиму сам, — обізвався у слухавці привітний чоловічий голос. — Нехай готуються. До побачення.

Олена якийсь час розгублено тримала в руках слухавку, потім поклала. Взяла учнівський зошит і почала переглядати.

— Мамо, — смикнув її за рукав Іван, — ти цей зошит уже перевіряла. Ми поїдемо до діда чи ні? Чого ти не кажеш?

— Поїдемо, — промовила тихо. — Поїдемо.

— І я поїду? — сині оченята доньки світилися радістю.

— Ні, — замість матері відповів їй Іван. — Тебе залишимо на хазяйстві.

— То тебе залишимо, — губи дівчинки скривилися. — А я поїду. Правда ж, мамо?

На другий день, після обіду, діти сиділи одягнуті біля великої сумки, тримали в руках власні торбинки, немов біженці. Дивилися то на годинник, то на матір, яка, здавалося, не помічала їхньої нетерплячки.

— Ну, коли він приїде? — вже вкотре питала донька. — Може, він забувся про нас?

— Не забувся, — заспокоювала мати. — А от ми можемо когось забути, якщо він буде таким нетерплячим.

Зелені «Жигулі» під'їхали до двору тихо. Марійка вчула першою і першою кинулася до вікна.

— Мамо, приїхав! — закричала радісно.

Олена й собі глянула у вікно і відчула хвилювання. Потім, коли виходили з хати, захвилювалася ще більше. Намагалася думати, що хвилюється, бо кидає на сусідів хазяйство, хоча знала — себе не обдуриш.

Іван попросився сісти спереду. Гордий з того, усю дорогу обертався до матері й сестри, щасливо усміхаючись. Захоплено дивився на водія, на дорогу, а коли вже під'їжджали до села, спитав у Віктора Сергійовича:

— А ви й назад нас заберете?

Мати зніяковіла і штовхнула його легенько в спину, відповіла замість господаря автомобіля:

— Назад — автобусом, а то звикнете їздити у машині, що я тоді з вами робитиму, — пожартувала, намагаючись сховати ніяковість за сина. Побачила, як Віктор Сергійович посміхнувся, глянув на неї в дзеркальце, що висіло над переднім склом, і ще більше зніяковіла.

— Я завтра вертатимусь — заберу, — промовив до Івана.

Хлопчик розгублено обернувся до матері:

— А ми на скільки днів їдемо до діда?

— На всі канікули, сиди спокійно, лихо ти моє чубате.

— А у вас теж канікули? — Віктор Сергійович знову глянув на Олену в дзеркальце.

— На жаль, ні, — посміхнулася у відповідь. — Тоді, коли хочете, я за вами заїду, — промовив, дивлячись на дорогу, й Олена відчула, як їй страшно вимовити: «Так».

Повертатися до батькової хати — чи є у світі що солодше для серця!? Відчувати лагідне тепло домівки, її незрадливу любов. Стати маленькою, стати дитиною, пригорнутися до рідного плеча. «Тату, мамо. Тату, мамо!» — щасливий той дорослий, хто має до кого вимовити ці слова.

Олена з дітьми вийшла з машини, Іван ухопив сумку й потяг у двір. У хаті ще світилося. Хлопець зупинився посередині двору, поставив сумку на сніг і, мов зачарований, дивився на вікна.

— Чого ти став? — підштовхнула мати легенько. — Іди, стукай у двері.

— Хто там такий? — обізвалася у сінях Наталка.

— Це я, бабо! — гукнув Іван. — І мама, й Марійка.

— Господи! — двері швидко відчинилися. — І не думали, й не гадали, — обнімала по черзі онуків, потім глянула на дочку. — І як це ти надумалася? — теж обняла й не стримала сліз.

— Наша баба, видно, плаче з переляку, що завтра снідати доведеться на таку компанію готувати, — у дверях стояв батько.

— Таке скажеш, дурне, — дорікнула йому дружина.

— А чого ж ти кислі попустила, замість того щоб радіти? Іч, які вони у нас великі, іч які... — і замовк.

Сусідка Дуня, якій довго не спалося, позирала на світло у Миколиній хаті й дивувалася:

— Чого це вони роззяпилися на всю ніч? Мо', що трапилося? Що там у них може трапитися, — ходила по хаті, вслухаючись у тишу, а коли лягла, ліжко рипіло, немов постогнувало під худим кістлявим тілом. — Не спиться їм, бачиш ти...

— Надовго? — спитав батько Олену, коли діти позасинали і в хаті стало тихо.

— Іван із Марійкою нехай побудуть усі канікули, а я, може, завтра й поїду. — Помовчала, потім:

— Тату, хлопець від рук відбивається — я не знаю, що мені з ним робити. Видно, і справді батьківська рука в такому віці треба, — промовила винувато.

— Батьківська рука ніколи не завадить, — замість Миколи обізвалася мати. — Не бійся, дочко, переросте. Хто не був малим, той не був дурним. Чи, може, вже скоїв що?

— Наче ні. Та горілку спробував і цигарки.

— Ну, то ще невелике горе. Он людські, такі, як наш Іван, уже по хатах лазять, а увечері страшно й по селу пройти...

— Людські нехай як хочуть, — перебив дружину Микола, — а нашого треба в руки брати. Ти, дочко, не бійся. Воно, звичайно, без батька... Але й дід кой-що значить. Добре, що привезла. У мене не закурить. А закурить, то я йому покажу, на чому собака хвоста носить.

Уранці Наталка прокинулася раніше звичайного. Запалила в печі, подоїла корову. Хотіла розпалити грубу, щоб у хаті стало тепліше, взялася за поліно, друге покотилося.

— Чого ти розходилася ні світ, ні зоря? — тихенько гримнув на неї Микола. Взяв із рук поліно, яке Наталка хотіла покласти в грубу, і легенько поклав на підлогу. — Нехай хоч вдома виспитьсь. Не бачиш?.. — махнув рукою, немов не знав, що іще сказати, щоб переконати дружину.

Наталка слухняно відійшла від груби, глянула на Івана, що спав, розкидавши руки, на дивані, поправила ковдру й хотіла відійти, але стала й задивилася на його мужніюче обличчя. У сінях тихо зронила до чоловіка:

— Іван наче на когось і схожий із наших, сільських. На кого — не придумаю. Тільки щось знайоме дуже. Видно, весь у батька пішов, бо на наш рід зовсім не схожий.

— Ага, — перебив її сердито Микола. — Тільки вреднющий, як його баба Наталка, та ще клишоногий, як вона. Я бачив його чоботи, то лівий так всередину скривлений, наче то ти носила.

— Уже й сказати нічого не можна, — образилася дружина. — На себе краще подивися — цигарку з рота не випускаєш, то це теж хлопець у мене вдався? Я, як малою була, матір свою з півслова розуміла, а тебе батько не раз віжками вчив. Думаєш, не знаю? У бабу вдався... — перекривила чоловіка. — Наче дід кращий. — Замовкла, підняла відро, щоб винести поросяті, потім поставила, глянула на чоловіка. — Воно ж то так, ми вже, які є, але ж десь живуть й інші дід та баба. Хтозна, що за люди і в кого хлопець удався. Добре ж, коли

нормальні. І як це вона надумалася дітей на всі канікули привезти? То ж приїде, переночує й назад, наче тікає від кого. А може, тікає? Як ти думаєш, Миколо?

— Думаю, Наталко, — промовив чоловік серйозно, — наша дочка знає, що робить. Не лишала дітей, значить, на те була причина. Прийшов час — ось і привезла. Радій, що вони є у нас.

Із самого ранку, як тільки поснідали, Іван одягнувся і вибіг у двір. Якийсь час його не було, а потім зайшов, трохи ображений.

— Діду, а ви що — викинули ту пилочку й сокирку, що мені малому колись зробили? — запитав, не обтрусивши з чобіт снігу, й Олена сердито показала йому на віник, який стояв у кутку. Такий, тільки старіший, стояв і на вулиці, на ганку.

Хлопець повернувся, щоб іти, але Микола спинив його:

— Десь є точно. Тільки тобі вже велика пила треба. Підемо потягаємо сьогодні трохи, нехай мороз спаде. А сокиру, я наче знав, що ти прийдеш, купив недавно, лише топорище підберем. Будеш, хлопче, помагати. Бо нам з бабою вже ніяк без тебе.

Олена теж намагалася щось робити в хаті, але мати не давала.

— Хіба не наробилася в колгоспі, та ще й вдома з дітьми? Сядь, хоч я на тебе надивлюся. Раз на рік прийдеш, наче з-за кордону. Чого його сидіти у тому селі, у чужій хаті, коли своя є? — Дочка мовчала, ніби думала щось. — І нам самим важко, — не вгавала мати. — Сьогодні дітей повна хата, а завтра з батьком удвох, як сироти ті. Хоча б іще пару днів побудь та відпочинь удома.

— Ні, мамо, — Олені й самій не хотілося їхати у нетоплену хату. Але та хата була її домівкою. Мов жива істота, потребувала тепла і догляду, сумувала темними вікнами, коли у сусідніх горіло світло. — Як не заїде по мене сьогодні машина, то ще переночую, а завтра вранці вже й поїду.

— Що воно за машина? — зацікавилася Наталка.

— Земляк наш, із Андріївки, у районному начальстві ходить.

— А чий, не знаєш?

— Мамо, я його вдруге бачу. Він каже, що мене знає, — здвигнула плечима, — може, й знає, — замовкла, серце билосся рівно, спокійно. Та Олені хотілося заплющити очі й не дивитися на матір, адже відчувала, що не сьогодні-завтра у тих очах спалахне вогонь, у якому горітиме її душа, палатиме, мов страсна свічка у руках грішника. Вона

боялася того вогню, бо він завжди приходив незваний, вихором вривається у серце, примушує його заходитися в аритмії, і тоді мозок, переповнений шаленістю серця, п'яніє, безрозсудно спалює вчорашній день і день завтрашній.

— Я, мамо, привезу Марійку вам на літо. Тільки щоб не балували дуже.

— Марійку? А Івана? Ти ж бачиш, як він до діда горнеться. Хлопець батька не знає, то хай хоч коло діда погріється. Ти, дочко, не права. За дітей не права, наче ховаєш від нас чи від людей. Чого ховатися, як вони є? Он які рідні та дорогі.

Зелений легковик під'їхав до двору, коли вже почало сутеніти. Микола, що ніс воду з колодязя, поставив на сніг відра, привітався.

— Заходьте до хати, — запросив водія ввічливо.

— Та ні — я тільки-но з хати. Я в машині почекаю, — Віктор Сергійович прочинив трохи дверцята.

Із хати вийшли Олена з Наталкою. Іван теж вибіг, на ходу застібаючи гудзики дідової куфайки, перший підійшов до автомобіля.

— Мамо, сідай спереду — там краще, — обернувся до матері. — Я, бабо, всю дорогу їхав спереду, — похвалився Наталці, глянув на діда й відступив від автомобіля, даючи матері дорогу.

Вже коли машина рушила, на вулицю вибігла напівроздягнута Марійка.

— Мамо! — гукнула вслід машині й заплакала.

— Чого ти, внучечко моя? — притулила її до себе Наталка. — Ходімо в хату, а то застудишся. Хіба можна роздягнутою на вулицю вибігати? А мама скоро приїде, не плач.

Дівчинка, схлипуючи, ще раз обернулася на дорогу, але автомобіль зник за рогом вулиці.

Виїжджали з села, коли у вікнах подекуди вже світилося. Олені було сумно й самотньо. Хотілося повернутися до хатнього тепла, до дітей. Та засніжена дорога з кожною хвилиною віддаляла її від батьківського дому.

— Вам не холодно? — запитав Віктор Сергійович, аби порушити мовчанку.

— Ні. — Олена дивилася на дорогу, але раз у раз відчувала на собі його погляд.

— Треба було мені раніше виїжджати, тепер приїдемо пізно, — сказав трохи винувато, а вона подумала про те, що їй однаково, коли приїжджати.

Віктор Сергійович ще обізвався, потім і собі замовк. Через якийсь час попросив:

— Олено Миколаївно, говоріть зі мною, а то я засну за кермом, — посміхнувся ніяково. — Натомився дуже.

Олена заговорила не відразу, вдивляючись крізь скло на дорогу, де у світлі фар мерехтіли сніжинки. Здавалося, ніби думає, про що саме говорити, та несподівано промовила:

— Зупиніть машину.

— Що? — водій з'їхав на узбіччя й зупинив автомобіль. Увімкнув у салоні світло, здивовано подивився на Олену. По її обличчю ковзнула посмішка.

— Вимкніть світло, — сказала тихо і, як здалося Віктору Сергійовичу, ніяково. Світло потухло.

— Поверніться до мене, — попросила з відчутним внутрішнім хвилюванням. Чоловік повернувся, глянув на Олену, але у темряві не міг нічого побачити на її обличчі. — А тепер покладіть руки собі на коліна, долонями вгору, і заплющіть очі, — уже впевненіше промовила вона.

— Що ви хочете? — Віктор Сергійович трохи розгубився, та слухняно робив усе, про що просила, тільки очей не заплющував,

дивився на жінку й посміхався. — Ви будете чаклувати? — запитав несподівано весело.

Олена засміялася вголос:

— Зараз оберну вас на сірого вовка, а сама сяду на мітлу й полечу над лісом.

— Чому ви мене обернете на вовка, невже я такий страшний? — голос Віктора Сергійовича звучав нарочито ображено. — Краще — на орла, щоб і я полетів. Серйозно.

— Коли серйозно, то заплющіть очі й сидіть тихенько, поки я не скажу, — промовила і замовкла.

Він заплющив очі й через якийсь час відчув, як у кінчики пальців поколює невидимими голками, а в центр обох долонь, мовби ззовні, струменіє тепло. Не спав, та коли почув: «Розплющіть очі», — здалося, що добре виспався, — від сонливості не залишилося й сліду.

— Що ви зі мною зробили? — запитав здивовано й увімкнув у салоні автомобіля світло.

Обличчя Олени було ще зосередженим. Погляду не відвела і дивилася на нього так, мовби думками ще була не тут. Нарешті посміхнулася самими лише куточками вуст і промовила трохи стомлено:

— Тепер можна їхати, навіть мовчки.

Він увімкнув мотор, і машина повільно рушила з місця. Коли трохи проїхали, запитав ображено:

— Не хочете розмовляти — чому? Хоча б розкажіть, що ви зі мною тільки-но зробили.

— Нічого особливого я з вами не зробила, — голос Олени звучав розважливо, та Віктору Сергійовичу здалося, що вона й справді уникає розмови з ним. — Ви були стомлені, я вас трохи підтримала, і все.

— Не хочете, то й не розповідайте. Тоді я буду думати про вас так, як... як чув. Тільки ж ви зовсім не схожа на відьму. Ще проблема у тому, що я в них не вірю, — намагався жартувати, але збивався на докір. — Невже ваші знання — такий великий секрет, що ви мовчите, мов партизан на допиті? Он Кашпіровський на екранах усіх телевізорів, дивіться, як пропагує себе.

— То — Кашпіровський, — озвалася Олена. — Він і справді працює на рівні своєї агітації і ще невідомо, чого там більше... А я вам просто дала власної енергії і все.

— І все... — повторив за нею Віктор Сергійович. — А де ви самі її берете?

— Думайте про мене так, як вам понарозказували. Наш голова, напевне, виклав про мене всю інформацію, — промовила трохи роздратовано. Потім спохватилася. — Ми з вами так і посваримося, а я хотіла, як краще. Ну, не можу ж я ось так просто викласти те, що ваш мозок зовсім не готовий сприйняти. І не маю права, — додала тихіше.

Замовкла. Віктор Сергійович теж більше не озивався, здавалося, що він дійсно образився, й Олені хотілося щось змінити у цій неприємній мовчанці, коли обом кортіло пізнати більше одне одного. «І ближче», — подумала, крадькома глянула на зосереджене обличчя, відчула, як хочеться дивитися на нього знову і знову.

З кожним кілометром дорога ставала складнішою, в деяких місцях її зовсім перемело снігом. До того ж і транспорту їхало мало — дві чи три машини зустрілися за кілька годин, на якісь хвилини прорізуючи білу стіну заметілі жовтими променями.

По обидва боки шляху починалися старі ліси. Великі сосни засніженим гіллям спалахували у світлі фар, ніби казкові чудовиська. Гілля звисало над самим шляхом, немов намагалося перехопити автомобіль. Вітер гойдав його, шарпав снігові шапки верхівок, від того здавалося, що й самі дерева ідуть на шлях і ніяк не вийдуть.

— Краса яка! — захоплено вигукнула Олена. — Уявляєте, як зараз у лісі?

— Думаю — страшно. У цих краях вовки водяться і, можливо, лісовики. — Віктор Сергійович промовив нарочито серйозно, як лякають малих дітей. Додав, посміхнувшись: — А вам не страшно?

— Я ніколи не була у такому лісі зачарованому, — у її голосі несподівано прозвучав смуток. — Як багато поруч дива, а ми його не помічаємо.

«Ти сама диво», — промайнуло в голові Віктора Сергійовича, і, посміхнувшись цій думці, він несподівано запитав:

— Хочете, я зупиню машину? — не чекаючи відповіді, загальмував.

Вітер ударив снігом в обличчя, коли вона відчинила дверцята і вийшла з машини. Ліс і справді ворухився, немов жива істота. Гомонів сотнями голосів. Ні — тисячами. Олена чула ті голоси, відчувала цього велетня всім своїм еством і ставала його крихітною часточкою.

Ступила кілька кроків, немов назустріч, і спинилася. Стояла нерухомо із заплющеними очима, потім повернулася до свого супутника і промовила з жалем:

— Треба їхати?

Той мовчки кивнув головою.

Не обертаючись, підійшла до автомобіля, а коли він рушив, їй здалося, що дерева біжать за ними, потім спиняються по коліна в снігу, а маленькі сосонки грузнуть по пояс, здивовані й ображені її втечею.

Село зустріло сонною тишею і поодинокими вогнями у вікнах. Коли під'їжджали до її будинку, Олена відчула жаль, що ця подорож скінчилася, можливо, єдина така за багато років.

«Дякую, до побачення» прозвучало трохи офіційно. Швидко відчинила дверцята, мов тікала. Не обертаючись, слухала, як машина рушила з місця, і звук мотора поволі розтанув у заметілі.

Уперше у Степанидиній хаті їй було так самотньо. До болю захотілося відчинити двері й побачити стару Партизанку на звичному місці — маленькому стільчику біля груби, відчути запах трав, які вона завжди готувала для неї, коли поверталася з роботи натомленою, перемерзлою на холоді. Зустрітися з мудрим поглядом і почути заспокійливе: «То — сьогодні. Завтра розвидніється, не печи свою душу». Як нестерпно хотілося, щоб глянула у її душу й побачила, що там діється тепер. Що там діється? Увімкнула світло, зняла пальто й надягла стару куфайку — в хаті було холодно. Присіла на стільчик коло груби й почала накладати дрова. Підпалила старою газетою. Треба було зачекати, поки ці дрова перегорять, вкинути брикету. Олена прихилилася спиною до полика і заплющила очі. Відразу перед очима зринуло чоловіче обличчя. Вона аж головою хитнула, немов хотіла відігнати, та обличчя не зникало. Якийсь час дивилася перед собою, але у себе. Стомлене тіло просило відпочинку. Вона ще підкинула у грубу дров, наверх поклала кілька брикетин, потім зняла куфайку і полізла на піч — черінь під великою Степанидиною подушкою ще не вичахла, і приємне тепло м'яко огорнуло все тіло. За якусь мить перед очима захиталося лапате гілля сосон, і вона ступила у зачарований ліс. Ішла прямо по верху наметеного снігу і зовсім не грузла. Щось кликало її далі й далі, у самі хащі. Спочатку то була ніби тінь, потім дивне світло, потім... Олена вдивлялася у птаха, у якого замість пір'я переливалися різнокольорові язички полум'я. Здавалося, що коли

розгорне крила, все спалахне у вогні, але птах крила не розгортав, тільки дивився на Олену звичайними людськими очима і поглядом кликав за собою. Сніг не танув навколо нього, та Олена відчувала і віддалік його незвичайне тепло. Коли наблизився, той дивний вогонь охопив усе єство жінки. Вона спинилася і крикнула:

— Ні! Я пізнала тебе. Це ти! Це ти!

— Я дам тобі крила, — зринули тихо слова. — І ти полетиш. Не борися зі мною, бо я уже у твоєму серці.

— Ні! — крикнула Олена й прокинулася.

Боячись знову заснути, поволі злізла з печі. У грубі ще тліло вугілля, треба було підкинути дров і брикету, та вона ніби не наважувалася, вдивлялася в іскорки вогню, що ні-ні й спалахували, часто востаннє, і гасли. Нарешті поклала трохи дров, більше — брикету, підвелася, вимкнула світло, постояла у темряві, притуливши обидві руки до грудей, потім промовила тихо:

— Ти справді уже в моєму серці. Але не думай, не думай...

Кохання буває перше й останнє, справжнє і легковажне. Але як розпізнати, що то останнє, що то справжнє, а все, що було до нього, не варте пам'яті? І чи потрібно розпізнавати, а не стати на поєдинок із власним серцем, щоб убити в ньому, можливо, найвеличніше своє почуття? І що страшніше у цьому поєдинку — бути переможеним чи переможцем?

Уранці Олена піймала себе на думці, що чогось чекає. Глянула на телефон, посміхнулася. Увечері взяла карти, не ті нові, що сама купила у райцентрі, а потерті Степанидині. Перетасувала й поволі почала розкладати. Потім довго дивилася, згребла рукою докупки, знову перетасувала і ще раз розклала.

— Від долі не втечеш, — промовила вголос. — І не треба тікати — я й так скільки років ховаюся, наче злодійка.

Через кілька днів на нараді голова попередив її:

— Там телефонограма — завтра районний семінар, поїдеш замість головного агронома, — чекав, що Олена про щось запитає, та вона лише промовила: «Добре».

Біля будинку РАПО уже стояло чимало легкових автомобілів, коли під'їхала колгоспна «Нива», у якій сиділа Олена. Під'їжджали ще «Волги», УАЗи, «Ниви» зі спеціалістами. Вони весело віталися між

собою, радіючи, що хоч на день вирвалися із сірих буднів. У коридорі, біля актової зали, Олена побачила знайоме обличчя. Розмовляючи з начальником РАПО, Віктор Сергійович обводив поглядом тих, хто заходив. Побачив її, посміхнувся і привітався кивком голови. Під час семінару сидів на сцені за довгим столом, кілька разів Олена ловила на собі його погляд, серйозний, що швидко ковзав на інші обличчя, зустрівшись із її поглядом. А коли став за трибуну, захвилювалася й опустила голову. Не чула, про що говорив, просто слухала голос.

На продовження семінару в одному з найближчих до райцентру колгоспів їхали автобусом, щоб не гнати туди два десятки машин. Віктор Сергійович і ще кілька чоловіків не сиділи, а стояли біля водія і щось жваво обговорювали. Щоб весь час не дивитися на нього, Олена сіла зручніше й заплющила очі. Відразу ж відчула на своєму обличчі невидимі промені його погляду. Ті промені проникали до самого серця, яке то солодко завмирало, то починало шалено битися. Вона так довго стримувала у собі бажання кохати, що тепер її невилюблене серце бурхливо корилося цьому почуттю, поневолюючи свідомість, душу і тіло.

Ранні зимові сутінки швидко наповнили хату. Олена попоралася і сіла до груби. Поліно за поліном клала дрова, потім поклала кілька трісок. Смолові тріски відразу спалахнули. «Бо вони мусять горіти, — промовила вголос. — А я хочу любити. Хочу і буду», — хитнула вперто головою, мовби з кимсь сперечалася. Чекала, коли задзвонить телефон, знала, що задзвонить, але так чекала, що тіло почало тремтіти, мов на холоді. І коли пролунав дзвінок, здригнулася, простягла руку до слухавки — та рука тремтіла.

— Алло, — промовила тихо. — Алло, — обізвалася ще раз, бо на іншому кінці проводу мовчали.

— Це я. Добрий вечір, — і голос замовк. Олена теж мовчала, тільки трубку притулила до самого обличчя.

— Ви мене чуєте? — озвалося нарешті з того кінця.

— Чую. Я слухаю, Вікторе Сергійовичу, — опанувала себе Олена.

— Я не спитав вас, коли поїдемо по дітей. Я буду їхати, мені потрібно до батьків, — виправився на ходу, — а вам теж треба... Ви чуєте мене? — він помітно хвилювався.

— Я чую. Поїдемо, може, перед вихідними? — ледь приховувала хвилювання у голосі.

— Добре, тоді я ще раз передзвоню. А як вам сьогоднішній семінар?

Олена посміхнулася.

— Було цікаво. Мені...

Знову обоє замовкли, Олена наважилася і першою промовила:

— До побачення.

— Не кладіть трубку, — несподівано попросив Віктор Сергійович, — зачекайте. — Але нічого не говорив, потім промовив із тугою в голосі: — Ви справжня чаклунка. До побачення, — і поклав слухавку.

Олена лежала на ліжку з розплющеними очима і думала про кохання, про те, що само воно ходить по землі, але закоханим дарує крила, часом настільки сильні, що вони підносять людину на не знану досі височінь, щоб з отакої ото висоти глянути на життя і відчутти, яке воно прекрасне. Може, й ненадовго відчутти, лише на коротку мить. Але яка то мить! Варта цілих десятиліть сірих буднів без любові.

Вона не дозволила йому заїхати за нею додому, сама вийшла за село на шлях. Вийшла раніше призначеного, щоб прийти першою, не змушувати чекати, але зелений легковик уже стояв на домовленому місці. Олена хотіла сісти на заднє сидіння, та Віктор Сергійович відчинив передні дверцята.

— Сідайте, — запропонував, посміхнувся, глянувши їй в очі.

Від того погляду вона зашарілася, потім засміялася:

— А я замерзла. Бр-р, який вітруган за селом, — поклала сумку на заднє сидіння, сіла зручніше і, коли машина рушила, подумала — добре було б отак їхати цілу вічність поруч із ним.

— А я про вас думав, — першим озвався Віктор Сергійович. Помовчав. — Весь час думав.

В Олени серце закалатало, пурхнуло пташкою з грудей і боляче вдарилося об реальність, ніби об лобове скло, за яким під колеса автомобіля мчала засніжена дорога.

— Не міг дочекатися, коли знову вас побачу. Що ви зі мною зробили?

Вона поволі зняла з голови хутрянну шапку, поклала собі на коліна, зазирнула у дзеркальце над склом, посміхнулася.

— Бачите, хочу вам подобатися.

Машина зіскочила зі шляху і різко спинилася на узбіччі.

— Ви мені й так подобаєтеся. Дуже. — Віктор Сергійович схилив голову на кермо. — Так подобаєтеся, що... — підняв обличчя, взяв Олену за руки, подивився в очі. — Здається, я захворів вами, а не закохався.

Олена не забрала руки, не сахнулася, коли він торкнувся її вустами, спершу несміливо, потім так шалено, що запаморочилося в голові, але вона не противилася цьому шаленству.

— Як ми розминулися з тобою... тоді, вдома? Чому розминулися?

— Чому?

— Ні, ти скажи, ти знаєш.

— Я не знаю, але ж ми зустрілися...

Так зустрічаються двоє на перехресті життя. Позаду у кожного власна дорога, по якій розгублені роки. На плечі тисне багаж пережитого, у кожного — свій. І от вони зустрічаються. Чому? Навіщо?

Доля зводить їх, немилосердна доля зводить, щоб розлучити. Розлучити з коханням, повернути обличчям до обов'язку, до умовності, до холоду і порожнечі у власному серці.

— Говори.

— Мені добре мовчати поруч із тобою.

— А я хочу твій голос чути.

— Чому сьогодні зовсім немає машин на шляху?

— Уявляєш, ми самі у цьому безкінечному білому просторі.

— Ми не самі.

Вона поцілувала його під двором батькової хати, тихо промовила:

— їдь. Я завтра чекатиму.

Хотіла йти, але він притримав її за руку:

— Скажи щось.

— Я люблю тебе.

Його рука здригнулася, мов по ній вдарило струмом. Олена швидко вийшла з машини, відчинила хвіртку, зачинила за собою і прихилилася до неї спиною. Машина різко рушила з місця, і вже за хвилину гуркоту

мотора не стало чути. А вона ще стояла і відчувала, як на вустах поволі заचाхає поцілунок.

Удома її чекали, бо в хаті спалахнуло світло і батько відчинив двері.

— Це ти, Олено? — запитав у темряву.

— Я, тату, — голос дочки зрадливо тремтів щастям.

— Мамо, — за батьком вигулькнув Іван, — ти бачила, скільки ми з дідом дров напиляли?

— Ще ні, завтра побачу.

Марійка спала, щічки рожевіли теплом і спокоєм. Олена обережно поцілувала доньку.

— Куди з морозу, — смикнула її за пальто Наталка. — Ще застудиш дитя. Роздягайся, будеш вечеряти.

Олена несподівано обняла матір, тихенько засміялася:

— Я не хочу їсти, мамо.

Лежала у темряві з розплющеними очима і думала про те, що буде завтра.

«Завтра я знову його побачу. Знову. Ну, й що, що крадене, — повернулася на бік, мов відверталася від нав'язливої думки. — А мене хто пожалів? Хто рахувався з моїм болем? Мене розтоптали. Роздавили й не озирнулися, що там від Олени залишилося. Кохали, як і я? Але ж я нікому не хочу завдавати болю. Боже ж мій, я ще нікого так не любила! — до серця несподівано підкотилася туга, така сильна, що Олена ледь не застогнала. — Степанидо, що ти зі мною наробила? — крикнула подумки. — Я не хочу нічого знати, я хочу бути щасливою! Чуєш, Степанидо? Де ти? Стань ангелом-хранителем мого кохання. Я знаю, ти чуєш мене, знаю, що розумієш Степанидо, тільки ти», — зітхнула так важко, що мати запитала з іншої кімнати:

— У тебе, дочко, щось болить?

— Ні, мамо, так, не спиться.

— А ти «Отче наш» перекажи, може, й заснеш.

— Добре, мамо.

Вона заснула з солодким щемом чекання завтрашнього дня. Коли вже засинала, дві сльози покотилися по скронях на подушку.

Година щастя, дві, три. Олена крапа їх в іншої жінки, про яку намагалася не думати. Пізно увечері йшла за село, не спиняючись перед негодою, йшла на зустріч із коханим, коханням. І, здавалося, у цілому світі не було такої сили, яка могла б її спинити.

Весну Олена спочатку відчула душею — бурхливу й неминучу.

«Хіба можна стримати весну? — посміхалася, оглядаючи поля з чорними латочками ріллі між снігом.

— Хіба можна обійти долю? Нехай хтось спробує».

Про людей не думала зовсім, кохала, не озираючись ні на кого, хоча знала, що селом ідуть розмови про неї. Бачила, як не одна жінка зустрічала її настороженим, а то й ненависним поглядом, і знала, що не одна подумки казала: «Суча дочка, відьма».

Але до кого ночами бігає Олена, не могли дізнатися, перебирали сільських чоловіків, губилися у здогадках. А вона світилася щастям. Її обличчя стало ще більш жіночим, а тіло, що лише тепер пізнало до кінця справжню силу любові, розцвіло, мов та квітка, на яку після довгої спеки пішов теплий дощик.

Інколи оглядалася на своє минуле, але безболісно. Здавалося, що саме так і повинна була повестися з нею доля заради того, щоб в оцьому глухому віддаленому селі вона відчула насолоду від життя. Тільки про Любу згадувала з тривогою, адже та не лишилася у минулому.

На початку літніх канікул Іван став проситися до діда.

— Як ти не розумієш — вони там самі. Нас у тебе аж двоє, а вони самі. Я ж їду не гуляти — я їм допомагати буду, — доводив гарячково, бо мати не казала «так» і не казала «ні», а лише посміхалася у відповідь, немов подразнювала. Та одного разу сказала йому й Марійці:

— Лаштуйте свої речі, завтра до діда поїдемо.

— На все літо? — не повірив хлопець.

— А це вже побачимо, як будете поводитися.

Іван не стримав радості й штовхнув Марійку до матері, показав дівчинці язика і вибіг із відрами до колодязя.

Люба ще не згадала про сина. На літо Дуня даремно виглядатиме дочку. Олена знала про це, і на якийсь час страх перед колишньою подругою відступив, хоча вона розуміла, що ненадовго, як розуміла і те, що одного разу син стоятиме перед вибором, кому з них сказати «мама». Тільки тепер, коли любов переповнила її життя, вона не так часто думала про це. Не так часто образ Люби проступав у звичках, Івановому обличчі, навіть у голосі. Підліток копіював у всьому діда: як

той їсть, ходить, одягається. Як і Микола, носив шапку, застібав комірець на сорочці, а коли приїжджав у село, то й зовсім носив його одяг, ще трохи завеликий.

— Підростеш, вивчишся, — говорив йому Микола, — і ми з тобою почнемо нову хату зводити.

— А де, діду? — хлопець зацікавленим поглядом обводив подвір'я.

— Ну, думаю, у саду. Стару яблуню викорчуємо, однак уже не родить. Тепер он мода двоповерхові виганять, то ми теж такого утнемо. А що? — незадоволено дивився на дружину, яка тільки скептично посміхалася і не підтримувала розмови.

— Хай дитя спочатку виросте.

— А він що робить? Не бачиш, як уже виріс? — замовк, трохи здивовано подивився на дружину, хотів запалити цигарку і передумав.

— Може ж, його літа вгору йдуть, а не так, як наші з тобою. А про хату я серйозно. Треба ворухитися, поки подужаємо, бо хто йому допоможе на ноги звестися?

Наталка, хоча в душі й згоджувалася з чоловіком, уголос заперечувала:

— Ой, Миколо, не пхай воза попереду коней. Може, йому твоя хата у селі й не треба буде. Може, він у місті захоче жити.

— Ну, не йому, так Марійці. Слава Богу, є кому пожити, аби було що. Он бачиш, Дуня скоро віку доживатиме, а онуків і на колінах не тримала. Одне спилося, друге по світах потяглося, а наша Олена хоча й настраждалася, а людина, бо у неї, Наталко, душа в порядку.

Дружина не чекала такого повороту розмови, у свою чергу здивовано глянула на чоловіка, пожартувала:

— Це ти вже, видно, на рік уперед виговорився?

— Ет, — махнув рукою Микола, — з тобою поговориш...

Коли б Олена почула батькові слова, напевно б, знітилася, адже зовсім не відчувала каяття за те, що робилося у неї в душі. Хотіла бути щасливою і була, не думаючи про ціну щастя. Переночувала, а на другий день під вечір за нею заїхав знайомий легковик. Спочатку їхали звичною дорогою, потім... Олена давно мріяла про таку ніч, із коханим і зорями.

Тільки з одного боку до невеличкого, круглого, мов блюдце, озера не підступали дерева. Там і зупинилися. Олена зачаровано дивилася на

озеро спочатку крізь скло, потім відчинила дверцята. Туфлі лишила в машині й босими ногами ступила на мокру траву. Повний місяць завис над самим озером, і здавалося, що він проступає з глибини, а не з висоти. Зірки гойдалися на легеньких хвилях, ніби купалися у теплій водиці. Віктор Сергійович теж вийшов з автомобіля, підійшов до Олени.

— Гарно, — обняв за плечі, пригорнув до себе. — Це наша ніч і наше озеро.

— І тут, моє серце, ти тільки мій, — промовила закохано Олена.

— Мабуть, я, Оленко, вже всюди тільки твій.

Вона засміялася щасливо, несподівано прошепотіла:

— Давай купатися.

— Серед ночі? Якось воно... — хотів спинити її Віктор Сергійович, та Олена легенько зняла зі своїх плечей його руки.

— Хочеш відчутти цей світ більше, глибше? Хочеш маленького дива? Тоді роздягайся і не бійся іти у воду, — голос Олени звучав загадково. — Роздягайся.

Віктор Сергійович слухняно розстебнув кілька гудзиків на сорочці й спинився. Олена зняла весь одяг і стояла перед ним у місячному світлі зовсім гола. Підвела обличчя до неба, підійшла майже до самого берега, підняла руки, заплющила очі й так завмерла, тільки обличчя у неї було натхненним.

Йому здалося, що небесний простір над озером став не темно-синім, а рожевим, відчув, яка несподівана тиша наступила навколо, навіть листя на деревах перестало тріпотіти. У нього перехопило подих, коли він побачив, як Олена ступила крок, другий по воді й так дійшла майже до середини. Потім її тіло гойднулося, вона махнула руками, мов крилами, і пірнула, здалося, на самісіньке дно цього зачарованого озера. Якусь мить Олени не було, тільки широкі кола розходилися аж до берега. Потім, наче біла лебідка, вона з'явилася на поверхні й легко попливла до берега.

— Іди до мене, боягузе! — гукнула Віктору Сергійовичу, який так і стояв у сорочці з наполовину розстебнутими гудзиками. Олена вийшла на берег і закохано подивилася на нього. — Невже боїшся води? — запитала трішечки насмішкувато.

— Скажи мені — ти земна істота? — у голосі Віктора Сергійовича, крім захоплення, звучало і потрясіння, яке відчув хвилину тому.

Олена глянула йому в обличчя, посміхнулася:

— Земна і вже замерзла.

Він швидко зняв із себе сорочку й накинув на її мокре тіло, потім відчинив дверцята автомобіля, взяв із заднього сидіння покривало і, наче малу дитину, загорнув у нього Олену.

— Так тепліше?

— Тепліше, але ж я ніби зв'язана.

— От і добре, — узяв два кінці покривала і жартома зав'язав їх за її спиною великим вузлом. — Тепер ти моя полонянка і повинна признатися — у що я мушу зараз повірити, у яку надприродну силу?

— Татарине, — промовила Олена жартома, — спочатку повір у мене і в те, що пізнання безмежне, а безмежність непізнання.

— Звідки це все у тебе — невже від старої баби-селянки?

— Від баби-селянки? — перепитала трохи ображено. — А ти знаєш... Ні, Вітю, ти нічого не знаєш, бо стоїш спиною до світла, як і більшість на цьому світі, і бачиш лише свою тінь. А Степанида дивилася на нього не очима, а серцем. Не треба заперечувати те, чого не можеш зрозуміти. Ти побачив тільки крихточку можливостей людини, але твоя свідомість навіть цю крихточку не сприймає інакше, як щось нереальне.

— Ти хочеш сказати, що кожен може отак пройти по поверхні води, тільки потрібно тих знань, що маєш ти?

— Ні, — Олена замовкла, потім заперечалася. — Звільни руки, а то якось...

— Оленко, — промовив Віктор Сергійович з ноткою суму в голосі, — невже я такий невіглас, що не зможу тебе зрозуміти?

— Зможеш, — вона закохано подивилася йому в очі, — але для цього твоєї вищої партійної школи замало, треба хоча б трішечки тієї мудрості, що мала баба-селянка Степанида. Ти звільниш мене чи ні? Невже ми приїхали сюди, щоб улаштувати дискусію, замість того, замість... Звільни і краще поцілуй мене, — прошепотіла схвильовано.

— Не звільню, нізащо не звільню, — зняв рукою з її чола мокре пасмо, провів пальцями по обличчю. — Хочу мати тебе за свою полонянку хоча б на цю ніч, — пригорнув до грудей так міцно, що Олена зойкнула. — Будеш кричати, гукати на допомогу? — він легенько торкнувся її губ, але не поцілував, а мовби вдихнув жіночі уста. — Будеш?

— Не буду, — прошепотіла, — тільки звільни руки, бо мені страшенно хочеться тебе обнімати. Чуєш?

Вузол на спині подався, кінці покривала розійшлися в різні боки, оголивши плечі й груди. Олена не закривала їх, навпаки, підвелася, і покривало ковзнуло на землю.

— Обніми, — попросила тихо.

— Нам правда удвох не холодно? — пригорнулася до нього й завмерла, прислухаючись, як солодко забилося серце.

— Удвох не холодно, — мов луна, повторив за нею Віктор Сергійович.

— Удвох, удвох, удвох, — зашепотіло над ними листя, а вітер підхопив той шепіт і поніс над полем і луками, щоб розгубити його маленькими краплинами і напоїти любов'ю завтрашній ранок. Ніч огорнула закоханих темним простирадлом і на сторожі поставила тишу, тільки місяць самотньо блукав по небу, немов і собі шукав пари, але не знаходив.

— Що буде завтра?

— Зійде сонце.

— Я серйозно, — що з нами буде завтра?

— Не знаю.

— Ти ж — чаклунка.

— Хотів сказати — відьма.

— Не хотів.

— Ні — хотів.

— Оленко, я не можу більше без тебе, чому ти уникаєш серйозної розмови?

— Не хочу думати про завтрашній день, хочу жити сьогоднішнім щастям.

— Але ж світає, і нам треба їхати.

Олена не відповіла, тільки ще міцніше пригорнулася.

— Я не можу без тебе жити — нам потрібно бути разом. Чи, може, ти...

— Припини, — лагідно взяла його руку, поклала на своє серце. — Чуєш, як б'ється? Воно любить, де ти, з ким ти — воно любить. І не хоче, щоб ти страждав. Ти все знаєш сам. І знаєш, що для тебе означає бути разом зі мною.

— Мені однаково, Оленко. Я знаю, що буде. Але що буде зі мною, коли у мене не буде тебе?

— Не кажи так. Я тільки тепер полюбила життя, і тільки тому, що у ньому є ти. У нас попереду ще багато...

Віктор Сергійович чекав, що вона скаже щось іще, та Олена мовчала.

— Треба їхати, — промовив із жалем.

— Поцілуй мене.

Він узяв її обличчя у свої долоні, жадібно припав губами до губ, немов і не було цілої ночі кохання.

Увечері Олена чекала дзвінка і хатні двері лишала відчиненими, коли виходила на подвір'я. Але телефон мовчав. Спати не лягала, шукала рукам роботи, щоб і голову задурити, аби не думати весь час про нього. А воно думалося, тривожилося. Глянула на годинник — за північ. Розстелила ліжко і почала роздягатися. Легенький стукіт у вікно не почула, а відчула ще до того, коли Віктор Сергійович торкнувся пальцями шибки. Вибігла у самій сорочці у сіни, відчинила двері і впала йому на груди.

— Суча дочка, — вона не чула цих слів, зронених сусідкою у темряві, а коли б і почула, то не впустила б їх до свого серця, у якому не було місця ні для зневаги, ні для ненависті.

— Чому ти приїхав — я чекала тільки телефонного дзвінка? — запитала трохи стурбовано.

— Боявся, що умру до ранку, якщо тебе не побачу, — глянув їй в очі. — Правда. Що воно робиться зі мною, Оленко? Я ніколи навіть не здогадувався, що так буває.

— Не з тобою, а з нами, — посміхнулася у відповідь. — Проходь, бо ти ж уперше в моїй хаті. Бачиш, як живу, — промовила, ніяковіючи. — І ця хата не моя — Степаніда залишила.

Віктор Сергійович глянув, здвигнув плечима, взяв обидві жіночі руки й по черзі почав цілувати пальці.

— Не треба, — Олена ще більше зніяковіла. — Мої руки селянські. Грубі.

— Що ти кажеш? Твої руки прекрасні.

— Але як ти? Де твоя машина? — Олена таки забрала руки й тривожно подивилася йому в обличчя.

— Залишив під селом, у якійсь балці. Може ж, виїду вранці.

— Вранці?

— Так, дружина здогадується, — посміхнувся винувато. — Вірніше, про все знає. Хтось її добре проінформував. Що буде? Щось буде. Вона рішуча, хоча, мабуть, страждає. Але я їй нічого ще не казав про розлучення.

— Розлучення? — промовила, відчуваючи, як давній біль ворухнувся у ній, нагадав про дні приниження і страждання.

— А невже ти хочеш, щоб я все життя ночами крався до тебе, наче злодій? — У його голосі прозвучав неприхований докір. — Мусиш сказати сьогодні — «так» чи «ні».

Олена нічого не відповіла, надягла домашній халат, мовчки сіла на краєчок ліжка, підняла на коханого очі:

— Тебе можуть виключити з партії, а далі сам знаєш...

— Знаю. Ми кудись виїдемо. Ти ж поїдеш зі мною, — посміхнувся, глянув їй в обличчя, — на край світу?

— Поїду. Тільки... — підвелася з ліжка, схвильовано поправила занавіску на вікні. — Вітю, край світу скоро може бути отут.

— Що ти кажеш? — Віктор Сергійович спробував пригорнути її до себе, та вона легенько відсторонилася.

— Сядь, а то так і простоїш усю ніч у моїй хаті.

Він слухняно сів на стілець, кинув погляд на стіну, де висіла невеличка, пожовтіла від часу фотографія. Погляд замислених очей із фотографії, здалося, проникав у саму душу. Якийсь час, не відриваючись, дивився, потім запитливо глянув на Олену.

— То — Степанида, але в житті вона була трохи не такою, вірніше, я її знала іншою. — Олена й собі задивилася на фотографію. — Вона, Вітю, могла бачити світло і через темряву людської душі, бачити через роки. У нашому житті буде багато змін, і сьогоднішні побрехеньки з перестройкою закінчатся крахом. Не віриш мені — повір Степаниді, що ніколи не помилялася, бо її слова я перевіряю життям. Колись вона мені сказала про темряву, яка наближається й опускається на нас. Як це тобі пояснити? У країні буде хаос, без війни — розруха. Багато з того, чим живемо сьогодні, зруйнується, Вітю. Багато...

— Оленко, — перебив її Віктор Сергійович, — ти щось не те кажеш. Такого не може бути. У нас відпрацьована десятиліттями

система, економіка, ідеологія. Я б радий повірити тобі і їй, — показав поглядом на фотографію Степаниди, — але такого не може бути.

— Через якихось п'ять-шість років, — промовила Олена з болем, мов і не чула його слів, — наша земля почне заростати бур'яном.

Віктор Сергійович схопився з місця.

— Ти при своєму глузді? — взяв її за плечі. — Такого не може бути!

Олена тільки похилила голову, ніби відчувала вину за те, що сказала. Якийсь час мовчали обоє. Потім підвела на нього погляд:

— Ти хочеш бути зі мною разом, але ж ти не знаєш, як я живу і як у мені болить увесь оцей світ. Інколи здається, що мозок відчуває все, що робиться від землі до неба, переповнюється людською мукою. Я не живу своїми почуттями, бо інколи не можу зрозуміти, де мої, а де чужі... Ні, — побачила здивування у його очах, — моє кохання — тільки моє. І воно справжнє. Коли я з тобою, все це відступає, мовби відпускає мене. Та часом нестерпно жити серед людей, які страшні невігласи у ставленні до себе, до інших. Приходять у життя і не живуть, а до самої смерті лише збираються жити. Зі мною буде важко, — додала з ноткою вини у голосі.

— Я не боюся бути з тобою, я боюся бути без тебе. — Віктор Сергійович знову сів на стілець, прихилився до спинки. — Олено, — пильно глянув їй в очі, — ти знаєш, що буде з нами завтра, але весь час уникаєш про це говорити.

— Завтрашній день принесе нам багато болю. — Вона сама взяла його руки у свої і притулила до грудей.

— Я це відчуваю, — посміхнувся сумно. — Ми надто були щасливі.

— Ми ще будемо щасливі, Вітю, — зазирнула йому в очі, немов хотіла переконатися, чи він їй вірить. — Тільки треба знайти сили пережити те, що доведеться переживати. Все минає, вір мені.

— Ти сильна, Оленко? — Віктор Сергійович нахилився до неї, щоб поцілувати.

— Сильна, сильна, — несподівано засміялася, обняла його й почала цілувати обличчя. — Ти теж сильний, найсильніший у світі...

Літні ночі короткі, особливо для закоханих. Віктор Сергійович виїхав на дорогу, коли на сході починав тремтіти ранок. Зупинив

автомобіль на узбіччі й дивився, як поволі, одна за одною, на горизонті гаснули зорі. Потім поклав голову на кермо, заплющив очі й відчув у грудях несподівану тугу. Треба увімкнути мотор і їхати далі, а він не міг. Якби ж то можна ні про що не думати, а жити лише серцем, не відчувати себе негідником перед дружиною, не відвертатися від її погляду, в якому останнім часом проступало щось незнайоме досі. Як їй сказати? Боявся сліз, боявся завдати болю, але несила була зректися кохання. Несила, бо серце ладне було розірватися від самої думки, що цей день проживе без Олени, без її голосу й очей. «Що ти зробила зі мною, Оленко? — підвів голову — переднє скло густо вкрилося росю. Поклав долоню зліва на груди, посміхнувся: — Злодійко, ти вкрала моє серце». Увімкнув мотор, і машина плавно рушила з місця. Дивився на дорогу й подумки переконував себе поговорити з дружиною сьогодні, нехай що вже там не буде.

Цього разу не боявся зустрічі з Тетяною, не думав про те, що може зіштовхнутися з нею, коли зайде до хати. Але не зіштовхнувся, пройшов до свого кабінету, ліг на диван і став чекати, поки вона прокинеться, хоча був упевнений, що не спала й чула, як він повернувся.

Висока повновида жінка, з коротко стриженим волоссям, в елегантному костюмі, грубо обірвала його, коли він, хвилюючись, почав розмову.

— Я не дам тобі розлучення, можеш і не розраховувати, — сказала затято. — Я чекала, чи вистачить у тебе мужності сказати, чи ти ще довго будеш тремтіти переді мною, як заєць. Це вже їй прикортіло, тій, твоїй...

— Таню...

— Що — Таню? Мало їй коханця, захотілося чоловіка, але вона його не матиме, бо я просто так не здамся, і не думайте. Я вже була у Павла Миновича.

— Ти ходила у райком? — Віктор Сергійович вражено глянув на дружину. — Ти ходила у райком? Таню...

— Ходила, і не тільки ходила. Він тебе поставить на місце, а не те — попрощаєшся з партквитком. Це не я кажу, це він сказав, — говорила твердо, та підборіддя зрадливо тремтіло. — Не думай, я ту лярву теж на місце поставлю. Я батькові й брату подзвонила — вони прийдуть на днях, — глянула у поблідле чоловікове обличчя, — а ти

думав як? Думав, я просто так тій відьмі віддам свого чоловіка? Вона матиме справу не тільки зі мною, а й з моїм братом, а той потягає по селу за довгі патли.

— Тетяно, ти при своєму розумі? — Віктор Сергійович підвівся з дивана, підійшов до дружини. — Ти думаєш, про що говориш? Я тобі не дозволю зачіпати її, не дозволю, — промовив, іще більше змінившись на обличчі. — І не варто переступати межу...

— Ніби я у тебе питатиму, — дружина засміялася йому в обличчя, недобре засміялася. — Ти у мене питаєшся, коли їздиш до неї ночами? До речі, машину більше не тронь, то мій батько купував, і не для того, щоб його дорогий зятьок по б...х їздив.

Він ударив її. По обличчю. Уперше в житті. Потім із жахом дивився в очі, повні ненависті, й відчував себе злочинцем.

— Таню, пробач, я не хотів. Давай з тобою поговоримо, полюдськи, — взяв її за руку, але дружина з силою вирвала.

— Я тобі цього ніколи не подарую! І їй! Та не надійся, що відступлюсь.

— Таню, я не зможу з тобою жити, — Віктор Сергійович дивився на дружину винувато. — Я іншу люблю.

— Люби кого хочеш, але живи вдома! — закричала, та голос зрадив її, і вона заплакала, безсило опустилася на диван. — Я, може, теж люблю тебе. А ви удвох топчете мою любов, дев'ятнадцять років подружнього життя. Як ти думаєш — спиться мені, коли ти з нею любишся? Ти не думав, як воно мені? Не думав? А як буде нашій дитині, коли її татко рідну доньку на байстрюків, невідомо чиїх, проміняє?!

— Тетяно...

— Що — Тетяно? Може, я неправду кажу? Ти цікавився, від кого у неї діти? Отож. Увесь район знає, одному тобі повилазило. Отямся, Вітю. То — не любов, то її відьомські штучки. Заморочила тобі голову і водить, мов бичка на мотузці. Нічого, не на ту натрапила — вона у мене ще пожаліє, що на світ народилася.

Віктор Сергійович слухав дружину і думав про те, що не знає цієї жінки. На ще й досі гарне обличчя мовби хто надів чужу маску. Та маска плакала, говорила, кривилася, але не викликала у нього ніяких почуттів. Навіть голос був чужий: то жалісливий, а то холодно-мстивий.

— Так ми з тобою далеко заїдемо, — перервав її. — Звідки уже вороття не буде.

— Я дійду, куди зможу! — крикнула затято дружина. — Хоч до самого Горбачова.

Віктор Сергійович сумно посміхнувся на ці її слова:

— І що, Горбачов примусить мене тебе любити?

— Може, любити й не примусить, але покарає, скрутить роги й тобі, і їй. Не думай, я не тільки тебе, а й її на весь район, на весь світ знеслаблю. Я не дам вам жити, от побачиш! — сльози давно уже висохли, та білки очей були червоними, що додавало її погляду ненависті.

— Ти хочеш моєї смерті? — запитав тихо, дивлячись прямо у ті очі.

Жінка не відвела погляду, відповіла майже спокійно:

— Мені легше побачити тебе в труні, ніж віддати тій сущі.

На роботу Віктор Сергійович не поспішав, хоча секретарка першого вже двічі дзвонила йому, нагадувала, що той чекає. Байдуже зайшов у двоповерхове чимале приміщення. З правого боку, за дверима, на стіні висіло велике, на весь зріст, дзеркало. Глянув на себе, провів долонею по обличчю, чомусь посміхнувся, кивнув, мовби привітався сам із собою. Потім якийсь час вдивлявся у відображення, наче щось шукав у ньому. Вступився очима у свої очі й не помічав, як ті, що проходили по коридорі, кидали на нього здивовані погляди.

Перший секретар райкому партії не запропонував йому сісти, а змусив стояти перед масивним полірованим столом, немов школяра, котрий провинився. Це була людина з крупними рисами обличчя, на якому особливо виділявся м'язистий, у червоних прожилках, ніс.

Надмірність у їжі й малорухомий спосіб життя зробили його тіло важким і неповоротким. І він усе більше керував районом із кабінету, сидячи у м'якому шкіряному кріслі. Любив викликати «на килим» керівників, які чимось провинилися, і замість вітання у нього все частіше звучало:

— Я сімнадцятий рік сиджу в цьому кріслі, і ще не було такого... — Але сьогодні замість звичної фрази прозвучало: — За тобою що, літака треба висилати? Довго спиш. А-а, я й забувся — це ж ти у нас погано висипаєшся, по бабах бігаєш ночами, — витягнувши, яка обвисла на білий комірць, і аж вивищився над столом. — Ну

й бігай, чорт з тобою, як воно тобі бігається. Не ти перший і не ти останній. Але роби так, щоб не йшли розмови по району і твоя жінка не голосила отут переді мною й не писала отакі петиції, — ляснув великою долонею по столу, на якому лежали папери. — А не вмієш, то підкрути хвоста і сядь, бо я за такі речі по голівці не погладжу Тебе прислали у мій район не для того, щоб авторитет партії підривав. Зв'язався з ким? Тобі що — інших баб мало? Хочеш, щоб про наш район Америка заговорила чи Європа? Другий секретар райкому, партійний ідеолог зв'язався з якоюсь шептухою, чи відьмою, чи чорт її тобі нехай знає з ким.

Віктор Сергійович несподівано посміхнувся, Павло Минович побачив ту посмішку, і його обличчя побуряковіло.

— Тобі смішно? Я тобі щось смішне кажу?

— Ні, — ще раз посміхнувся Віктор Сергійович, — просто я не думав, що ви вірите у відьом і чортів.

— Що-о? Ти ще й знущатися? — він знову витягнув шию і знову трохи підвівся за столом. — Я думав з тобою по-хорошому. Аж так... Завтра на бюро партійний квиток покладеш — я сьогодні в область доповім. У мене на це є всі підстави. За таке при Сталіні стріляли, а не те що з партії гнали, і я з тобою панькатися не буду. І її, твоє стерво, теж викличем. А там побачимо, що з нею робити.

Бліде і без того обличчя Віктора Сергійовича ще більше зблідло, він аж хитнувся, наче від удару. Павло Минович побачив це, якусь мить вдивлявся у його обличчя, ніби намагався щось зрозуміти, та метал в очах не пом'якшав, і він суворо кинув, коли Віктор Сергійович пішов до дверей:

— У тебе ще є час для роздумів.

Той відчинив двері, обернувся і зовсім тихо відповів:

— У мене вже немає часу. Ви... — але не докінчив, тільки хитнув головою.

— Дурак, — промовив Павло Минович, коли за його найближчим помічником зачинилися двері. — Через бабу квиток втрачати і кар'єру. Це все одно, що самому собі петлю на шию надіти.

Віктор Сергійович не відчиняв кабінету, а відразу вийшов на вулицю, вдихнув на повні груди свіже повітря й повільно пішов у напрямку свого дому. Дружина була на роботі, а донька училася в

інституті. Він зайшов до її кімнати, обвів поглядом. На стіні висів невеличкий портрет усміхненої дівчинки з білим бантом на голові. Непоспіхом зняв портрет, погладив рукою, довго дивився на доньчине личко, потім знову повісив фотографію на місце. Вийшов, кілька разів відчиняв двері спальні, але не переступив порога. У письмовому столі, що стояв у його кабінеті, переглянув папки з паперами, потім переодягнувся у святковий костюм, вийшов із будинку і замкнув двері. Всупереч дружині взяв автомобіль і поїхав у Вербівку. Знайшов Олену на колгоспному току, куди звозили з полів зерно нового врожаю. Вона побачила його, зашарілася, а Віктор Сергійович підійшов, привітався і тихо промовив:

— Поїхали. Скажи, що тебе сьогодні вже не буде, і завтра, й післязавтра.

— Чому? — здивувалася Олена.

— Так треба. Я відвезу до дітей, по дорозі все розкажу.

— Я не можу, Вітю, — жнива. Я не можу просто так, серед білого дня кинути роботу. У мене будуть неприємності.

Він сумно посміхнувся:

— Нічого не буде, Оленко. Повір мені.

— Що з тобою? — запитала стурбовано біля машини, уважно глянула в обличчя. — Щось трапилось?

— Нічого не трапилось, — посміхнувся веселіше, — буду з'ясовувати стосунки з дружиною і партією, тому хочу, щоб ти ці дні побула у батьків. Заїдемо до контори, напишеш заяву на свій рахунок, і гайда звідси, тільки надягни найкрасивіше плаття, яке у тебе є. Добре?

Легке літнє плаття туго облягло її стан, а босоніжки на каблучку ще більше підкреслювали жіночність. Сідала у машину, посміхнулася, глянула у дзеркальце, потім на коханого, і щось боляче кольнуло біля серця.

— А чому сьогодні ми такі святкові? — показала очима на новий костюм, білосніжну сорочку й краватку.

— Бо ми — закохані, — усміхнувся їй у дзеркальце Віктор Сергійович. — Сьогодні свято закоханих — Віктора й Олени, — промовив урочисто. — І вони його святкуватимуть на всю котушку.

— Тобто як це?

— Як у цивілізованому світі: з шампанським, музикою й квітами.

У місті він купив величезний букет червоних троянд.

— Боже мій! — зойкнула Олена, коли він розсипав їй на руки квіти.

— Що таке? — Віктор Сергійович ніжно дивився на неї, а вона притулила до вуст одну троянду і легенько поцілувала. — Еге, так не піде, — засміявся, сів у машину поруч, — не квіти цілуй, а мене. — Потягнувся до її обличчя, спочатку довго дивився в очі, потім припав до губ.

— Мені ніхто ніколи не дарував таких квітів, — промовила з легким сумом, коли автомобіль зупинився у центрі міста.

— Винен, виправлюсь, — пожартував, притуливши долоню до скроні. — А тепер, пані Олено, запрошую вас до ресторану, кращого, який є у цьому обласному центрі.

Першим вийшов із автомобіля, відчинив дверцята і подав їй руку. Олена ніяково посміхнулася, простягла назустріч свою руку. Він узяв і поцілував, потім притулив до грудей, немов дорогоцінний скарб.

У залі ресторану майже зовсім не було відвідувачів, тільки музиканти знічев'я награвали популярні мелодії. Вони сіли за столик біля вікна. Віктор Сергійович простягнув меню:

— Вибирай.

— Ой, ні, — посміхнулася Олена розгублено. — Я не вмю. Вибирай сам — мені смакуватиме все, що ти любиш.

— Шампанське — так?

— Так, — погодилася жінка, — але ж ти за кермом.

— Нічого, — махнув рукою, — сьогодні всі ДАІшники — мої друзі.

Швидко принесли шампанське і набір із кількох страв.

— Я сам, — Віктор Сергійович зупинив офіціанта, який хотів налити вино у фужери. Налив по самі вінця. Вино пінилося через край, а він намагався ще долити.

— Годі, — зупинила його Олена.

— Вип'ємо, кохана, за нас, за те, що ти подарувала мені таке щастя.

— Яке? — на очі Олени несподівано навернулися сльози.

Він відповів не відразу, а якусь хвилину вдивлявся в обличчя.

— Велике щастя, Оленко. Та воно, на жаль, називається одним словом, ні, двома — справжнє кохання. Справжнє, чарівнице моя.

— Ти сьогодні дивний, Вітю, — Олена проковтнула сльози, що підкотилися до горла. — Я боюся за тебе.

— Дурненька, — посміхнувся.

— Я тобі про неземне кохання, а ти... За нас, — і першим підніс до губ келиха.

Олена теж випила. Відчула, як її тривоги кудись зникають, простягла свій фужер:

— Давай вип'ємо ще.

— Давай, — Віктор Сергійович знову першим випив. Потім підвівся, підійшов до музикантів, щось їм сказав, витяг із кишені гроші й поклав одному в долоню. У залі відразу повеселішало — музиканти заграли так, мовби до них несподівано прийшло натхнення.

— Дозволь запросити тебе на танець, — галантно уклонився і подав їй руку.

Тільки для них звучала музика, тільки вони танцювали. Віктор Сергійович нахилився до самого обличчя Олени й прошепотів:

— Знаєш, чого мені найбільше хочеться?

Олена запитливо глянула на нього.

— Чого?

— Щоб ми не тільки у цьому залі, а і в цілому світі були самі, — легенько притулив її до грудей, потім — міцніше.

— Тільки ж ми не самі, — зашарілася вона. — І мені тут з тобою так добре.

— Правда? — зрадів. — Але ж ти дозволиш мені цілувати кохані очі, оці губи, — й несподівано для жінки поцілував її довгим поцілунком. Провів до столу і знову налив у фужери.

Олена тонула в чоловічій любові й ніжності, такій відвертій і такій відкритій.

Він ніколи так багато не посміхався, ніколи так часто і подовгу не зупиняв на Олені свій погляд. Запрошував на танець ще і ще, обнімав і цілував прямо на людях, яких із кожною годиною ставало більше.

— Поїдемо вже? — запитав, коли за вікном повністю стемніло. — Тільки давай купимо дітям гостинців.

Виїхали за місто, несподівано Віктор Сергійович зупинив автомобіль.

— Оленко, я хочу любити тебе. Ще хоча б годину.

Захмеліла, вона сама потяглася назустріч його бажанню. Сама зняла з нього піджак, розстебнула гудзики на сорочці й почала цілувати. З чоловічих грудей вирвався приглушений стогін, і він обняв її так міцно, немов хотів задушити у своїх обіймах. Олена не зойкнула, тільки відчула, як боїться відірватися від оцих грудей, тіла, подиху. Мов плющ, обвила руками шию, знайшла гарячими губами його губи.

Коли вже під'їжджали до села, він знову зупинив авто.

— Оленко, — промовив тихо. — Я до тебе через два дні приїду, а коли не приїду, повертайся сама — значить, мені добре перепало від

моїх босів, — пожартував невесело. — Тобі справді було зі мною сьогодні добре?

— І вчора, і тоді, й тоді... — відповіла закохано. — Я люблю тебе, Вітю, і я така щаслива з тобою. Я буду думати про тебе.

— Не треба про мене думати, кохана. Обіцяй, хоча б ці два дні.

— Смішний ти, — Олена взяла його руку в свою. — Як я можу не думати про тебе, коли воно само думається? Хіба ти не відчуваєш, що ми навіть на відстані одне ціле?

— Як ти сказала? — перепитав. — Одне ціле? — Взяв її долоні й закрив своє обличчя.

Біля будинку Олениних батьків подав пакунок із гостинцями.

— Оленко, — зупинив її, коли вона уже хотіла вийти з машини. — Ні, нічого, йди. Йди, — повторив нетерпляче.

Він повертався додому на найнижчій швидкості. Часом на кілька хвилин зупиняв автомобіль, потім знову рушав. У райцентр приїхав, коли вже на сході починала бліднути ніч. Як тільки зайшов у свій будинок, дружина увімкнула світло, вийшла до нього у нічній сорочці.

— Я тобі казала не чіпати машину. Завтра приїде мій батько...

— Добре, Тетяно, — перебив її. — Я більше не візьму машину... твою. І добре, що батько приїде. А тепер дай мені спокій.

Пройшов до себе, зачинив двері й увімкнув світло. Довго щось писав, потім склав написане, заклеїв у конверт і знову вийшов із будинку. Повернувся, коли дружина почала збиратися на роботу. Бачив, як вона кілька разів запитливо глянула на нього, але не озвався. Знову зайшов до себе, стоячи написав на аркуші: «Ти цього хотіла». Дочекався, коли за дружиною зачинилися двері, взяв аркуш, відніс у спальню й поклав на її ліжко. З шафи свого кабінету дістав мисливську рушницю, витяг із чохла, обдивився. Пошукав патронташ, узяв патрон, зарядив рушницю. Коли пролунав постріл, нікого поблизу будинку не було, тільки невпинно дзвонив телефон.

Захмеліла від вина і любові, Олена заснула швидко. Вранці Наталка не будила її і дітям наказала, щоб у хаті поводитися тихенько. Розбудив Олену різкий поштовх у серце. Вона злякано розплющила очі, але від болю у грудях не могла поворухнутися. Перед очима попливли жовті кола. «Мабуть, учорашнє вино», — подумала, намагаючись обдурити себе, щоб не думати про інше. Прислухалася до того болю і подумки

запитала себе: «Що з ним?» Та несподівано серце перестало боліти, й вона відчула у грудях і у свідомості порожнечу. «Може, то справді було вино? Не вино! Не вино!»

У цей час двері кімнати тихенько відчинилися і в них просунулася доньчина голівка.

— Мамо, ти вже не спиш? — запитала пошепки.

— Не сплю, доню, біжи до мене.

Дівчинка зраділо кинулася до матері, обняла її за шию, пригорнулася.

— А ти будеш з нами чи ми вже поїдемо?

— Поїдемо, — Олена погладила доньку по голові. — Через два дні.

— А я бабі картоплю помагала вибирати, — похвалилася дівчинка.

— А ти будеш помагати?

— Буду, хороша моя. Ось зараз встанемо, умиємося, спитаємо, чи баба дасть снідати. Як ти думаєш — дасть? — посміхнулася доньці.

— Дам, дам, — до кімнати зайшла Наталка. — А ти, безсовісна, уже тут, — докірливо глянула на онучку. — Нехай би мати поспала, так за вами, видно, поспиш.

— Ні, мамо, годі лежати. Марійка права — будемо картоплю копати.

— Мало тобі своєї роботи. Там тієї картоплі лишилося... Відпочинь трохи.

Але дочка вже підвелася з ліжка, накинула старенький халат, що завжди висів на спинці ліжка, мовби чекав на неї.

Копати картоплю Олена любила.

Ніколи не надягала гумових рукавичок — хотіла відчувати землю руками. Любила стомлено нести з городу повні корзини. Ще коли й сонечко лагідне, передосіннє, тоді й зовсім відчуваєш, як земля дихає до тебе теплом. Перший день вона і справді ні про що не думала, розмовляла з матір'ю, батьком та дітьми. Неподалік самотньо працювала Дуня, вона часто розгиналася, клала руку на спину і подовгу дивилася на дорогу.

— Любу виглядає. Про неї вже давно ні слуху ні духу. Раніше хоча б раз на три роки приїжджала, а тепер зовсім не їде і не пише. Може, у щось вляпалася, бо то така, — у голосі матері Олена вловила співчуття до сусідки, але сама не співчувала.

— Явиться, — сказала байдуже.

— Як життя трохи притисне, про матір швидко згадає.

— Може, й так, — погодилася Наталка. — Але Дуні голову ні до кого прихилити, а воно нам, старим, слово добре, і то дорого стоїть.

На другий день Олена теж часто розгиналася, дивилася на дорогу, коли чула, як вулицею проїжджала машина. І кожного разу серце завмирало, потім починало потихеньку щеміти. Під вечір вона зробилася мовчазною, і мати стурбовано запитала:

— Стомилася, дочко?

— Ні, мамо, — заспокоїла матір. — Просто їхати треба...

— Що — автобусом? — Наталка розігнулася, подивилася на дочку. — А хіба Віктор Сергійович не заїде за вами?

— Ні, мамо, не заїде, — промовила спокійно, а у самої сльози здавили горло.

— А наче ж позавчора він тебе підвозив?

— Він... — Олена замовкла.

Мати побачила, що далі розпитувати не слід, і собі замовкла.

Відчуття порожнечі не відпускало Олену, і коли пізно увечері повернулася у Вербівку. Щось не так стало у цьому світі, вона боялася думати — що? Часто підходила до телефону, але подзвонити не наважилася. Всю ніч намагалася заснути, дурила себе, що нічого особливого не трапилося і зранку в телефонній трубці почує рідний голос. У пам'яті перебирала кожну дрібницю останньої зустрічі.

— Боже мій! — нараз скрикнула вголос. — Тож він зі мною прощався.

Схопилася з ліжка, босоніж вибігла на вулицю, відчула, як, мов у лихоманці, тремтить усе тіло. Намагалася заспокоїтися, перехрестилася на чотири сторони й підняла над головою руки. Але в цю мить у хаті голосно заплакала донька.

— Мамо, де ти? Мені страшно.

Олена опустила руки, зайшла до хати.

— Я тут, — обізвалася неголосно, — спи, — і сама лягла поруч.

«Степанидо — це ти? Я відчуваю тебе, — промовила подумки. — Від чого ти мене оберігаєш? Невже все так страшно? Ти блокуєш мене, але я однак відчуваю біду, а ти не даєш мені дізнатися — яку?» Думки поволі почали плутатися, і на світанку Олена заснула.

На роботу йшла, як завжди. У кабінеті голови колгоспу вже зібралися спеціалісти й керівники на нарад. Про щось жваво говорили, та коли зайшла Олена, там запала мовчанка. Всі чомусь дивилися на неї, мов на прибульця з космосу.

— Чого це ви? — Олена привіталася й сіла на своє звичне місце неподалік від дверей. Ніхто не відповів, і голова сидів, немов чимось вражений. — Щось трапилось? — знову запитала жінка.

— Ти що — з місяця впала? — у голосі Петра Семеновича була не тільки зневага, а й слабо прихована зловтіха. — Через тебе люди стріляються, а вона робить вигляд, що нічого не знає.

— Що? — Олена повільно підвелася зі стільця. У мить її обличчя зробилося білим. — Хто стріляється? — запитала майже пошепки.

— Той, кому ти заморочила голову своїми штучками. С-сука, ти справжня сука. Мотай із нашого села туди, звідки приїхала, поки люди не забили тебе палками.

Нічого не кажучи, вона вийшла з контори. Земля гойдалася під ногами, а сонце боляче різало в очі. Ішла вулицею, нічого не помічала навколо, немов осліпла й оглухла в одну хвилину.

— Олено Миколаївно, — гукнула її майже біля самого дому листоноша. — Зачекайте, ось вам лист. Я з учорашнього дня ношу...

Олена автоматично простягла руку, взяла. І закричала. Закричала так боляче, що листоноша злякалася і відступила від неї. А вона упала на коліна прямо на дорозі, притуливши лист до грудей.

— Встаньте, Олено Миколаївно, встаньте, — намагалася підвести її жінка. — Люди он дивляться. Встаньте, я вас до хати проведу. Ви нічого не знали? Кажуть, вас у селі не було, коли він застрелився. Його вчора ховали, але не в райцентрі, а батьки забрали додому. Там таке робилося... Ідіть у хату, — завела, підтримуючи під руку, посадила на стілець. — Ось, водички...

— Що? — глянула на неї безтямними очима Олена.

— Нічого. Я кажу — піду. — Вийшла, зачинила за собою двері. «Отак побиватися за чужим чоловіком, — подумала за порогом. — Видно, велика там любов була».

— То ти, Павлівно, чого з нашою відьмачкою панькалася? Довела чоловіка до ями, а тепер ще й голосить, — уже немолода Олена сусідка з гострим довгуватим носом, маленькими, мов у тхора, очима, придивлялася за Оленою день і ніч і довго аж сердилася на неї, що не

могла дізнатися, до кого вона бігала ночами і хто приходив до неї. Тепер жаліла, що так пізно дізналася. — Ні стиду, ні сорому... — Та листоноша не дослухала, швидко пішла далі.

Олена піднесла конверта до обличчя і знову закричала. Щось рвалося у ній, рвалося живцем. Вона сповзла зі стільця і лягла грудьми на підлогу.

— Мамо, вставай, — зайшов до хати Іван. В очах хлопчика стояли сльози. — Дядя Вітя застрелився? Мамо, — витер сльози, — мамо, це правда? Всі у селі говорять. Чого ти лягла тут? — мало не силоміць підняв її з підлоги й провів до ліжка.

Олена безтямно дивилася на сина, а в руках був затиснутий конверт. Іван хотів узяти його, але вона з жахом крикнула:

— Ні!

Кілька годин лежала нерухомо, потім з очей потекли сльози. Іван заборонив Марійці чіпати матір, сам попорався, нагодував сестру. Вже коли о смеркло, підійшов до ліжка.

— Мамо, може, що з'їси?

Олена тільки заперечливо хитнула головою.

Хлопець рано поклав дівчинку спати, наказав лежати тихенько, бо мама захворіла. Сам спати не ліг, вийшов на вулицю і довго блукав по подвір'ю, немов охороняв його від чужих людей.

Уночі Олена підвелася з ліжка, тихо пройшла в кімнату, де стояла піч. Зачинила за собою двері й увімкнула світло. Пошукала у шухляді стола ножиці, щоб розрізати конверт, і передумала. Взяла олівця й обережно відкрила там, де був заклеєний. Довго не наважувалася дістати листа, нарешті тремтячою рукою дістала, розгорнула, та літери стрибали перед очима і вона не могла нічого прочитати.

Прихилилася до спинки стільця і довго так сиділа. Нарешті почала читати: «Кохана, прости. Ще раз прости. Я цілую твої заплакані очі. Не плач, — лист знову затремтів у руках, сльози застелили очі, Олена приглушено заридала. Вона тримала в руках часточку його і свого життя, його душі, наповненої мукою останніх хвилин. Це були його слова, його думки, його любов. І все це належало тільки їй одній. Витираючи сльози, щоб не заважали бачити літери, знову почала читати.

— У мене не було вибору, адже я б не зміг тебе захистити і розлюбити теж не зміг. Розумнице моя, ти ж усе чудово розумієш — вони б не лишили нас, цькували б і переслідували, немов диких звірів. А я не міг допустити, щоб ти страждала через мене, не міг навіть уявити, що тебе привезуть у цей триклятий райком і почнуть судити, немов злочинницю. Я люблю тебе на цьому світі і любитиму на тому. Добре, що ти послушалася мене і найстрашніші для тебе дні будеш далеко звідси, серед рідних людей. Пробач, що підпоїв тебе. Ти була прекрасна. За той прощальний день і вечір я віддав би й друге своє життя, коли б воно у мене було. Оленко, кохана, я не хочу, щоб хтось бачив твоє страждання, не хочу, щоб на тебе показували пальцем, — кидай це село і повертайся додому. Ти будеш зовсім близько від мене — я написав, щоб поховали у рідному селі. Будеш у тих краях — заходь. Жартую. Бачиш, я жартую і не боюся ранку. Тільки так хочеться ще хоч раз доторкнутися до тебе, дивитися у твої прекрасні очі, чарівнице ти моя кохана. Не плач, ще раз прошу тебе — я пізнав на цьому світі щастя, яке варте, щоб за нього віддати життя. Признайся: жоден чоловік не любив тебе так, як я. Може, ще любитиме — ти варта того, кохана. Хочу, щоб ти знала — я ні про що не жалкую, благословляю кожну хвилину, що був поруч із тобою. А ти помолися за мою грішну душу. Помолись, Оленко. А ще — я призначаю тобі побачення, адже колись ми знову будемо разом. Я вірю в це. З цією вірою і йду з життя, і прошу тебе — будь сильною, Оленко. Прощай і прости. Твій Віктор». Слово «твій» було підкреслене двічі.

Олена перечитала листа ще раз, потім — ще. Встала, вимкнула світло і вийшла на вулицю — небо було усіяне зорями. Вона підвела голову і довго дивилася у небесну глибочінь, ніби намагалася щось побачити. Нараз відчула, як їй страшенно хочеться бути зараз там, де він: хоч на небі, хоч під землею, хоч у самому пеклі, аби з ним. Посміхнулася думці, що якихось кілька хвилин — і їхні душі можуть зустрітися, відчинила двері в повітку, навпомацки пошукала мотузку. Не знайшла, повернулася до хати, взяла сірники. Виходила, зачепила порожнє відро біля дверей. Відро загриміло, й Олена постояла, прислухаючись, чи не розбудила дітей.

Із сірниками знайшла мотузку.

Присвітила, щоб побачити, куди її можна зачепити, і світло сірника вихопило у дверях синове обличчя.

— Мамо, що це ти робиш? — спитав хлопець злякано. — Нащо тобі мотузка зараз?

— Іди спати, синок, — попросила Олена. — Іди! — крикнула нервово.

— Мамо! Мамо, не роби нічого! — Іван підбіг до неї, обхопив руками. — Мамко, не роби нічого, бо ти ж у мене одна. Мамко...

Олена кинула мотузку на дрова, погладила сина по голові.

— Який ти у мене дорослий, скоро вже мене переростеш, — і її плечі знову здригнулися від ридання.

На роботу більше не пішла, хоча й заяви про звільнення не носила у контору Знала, що можуть звільнити за прогули, та їй було однаково. Все, що існувало поза домівкою, Олену не цікавило. Серйозно думала над тим, щоб повернутися жити до батьків, написала їм листа. І скоро отримала відповідь від матері. Та раділа, що вона повернеться. А в кінці ділилася новиною: «...Дуніна Люба озвалася нарешті, написала, що теж скоро приїде. Надовго чи накоротко — не знаю, але Дуня ніби заново на світ народилася і носить з тим листом по вулиці, наче дурень зі ступою». Олена прочитала і голосно засміялася.

— Дочекалася: і тут життя немає, і додому зась. Господи! Чим я у тебе так завинила? — глянула на старі Степанидині ікони. — Ні жити не даєш, ні вмерти.

Одного разу почула, що у райцентрі Народний Рух організовує мітинг. На власні очі їй хотілося побачити, як захитається, а потім і провалиться земля під тими, хто знищив її кохання. Хотіла стояти близько і бачити переляк на самовпевнених обличчях. Що так буде — не сумнівалася. Івану сказала, що приїде додому пізно, тепло одяглася і пішла на шлях.

До початку мітингу було ще далеко, але у містечку відчувалося щось схоже на беззбройну революцію. То там, то там чималими купками стояли люди. По площі ходили міліціонери з гумовими киями і кобурами. Під вечір площа була переповнена народом, не вмещала всіх бажуючих, і вони стояли у найближчих вулицях і провулках. Нараз її освітили потужні прожектори, й люди побачили, що оточені щільним міліцейським ланцюгом.

— Не бійтеся, нічого не бійтеся, — біля мікрофона, на високому ганку районного Будинку культури стояв інтелігентного вигляду чоловік без шапки. — Дотримуйтеся порядку і не піддавайтеся на

можливі провокації. Шановні громадяни! — пролунав упевнений голос, і майдан затих, заспокоєний його впевненістю. — Сьогодні для нас важливий день — запам'ятайте його. Цього дня ми нарешті усвідомили, що ми — люди, ми — українці. І не тільки ми, а й вони, — показав рукою на невеличку купку райкомівців, що стояли між засніженими ялинами неподалік приміщення райкому партії. — Вони теж усвідомлять, що ми великий народ, коли об'єднаємося. Єднаймося, браття! Нехай живе вільна незалежна Україна! — підняв руку, і над його головою у світлі прожекторів замайоріло жовго-блакитне полотнище. Площа завмерла. Міліцейське кільце напружилася, чекаючи якоїсь команди. Та команда не надходила.

Один за одним до мікрофона йшли люди. Кожен розповідав про безчинства районної верхівки. І в кінці мітингу могутньою хвилею над майданом пролунало:

— Геть!

У цю хвилину Олена хотіла ближче підійти до тих, кому народ кричав: «Геть!» Здалеку бачила їхні темні постаті — прожектори не освітлювали місце, де вони стояли, — але підійти не могла. Все ж поверталася додому із забутим почуттям піднесення у змученій душі.

Другого дня знову поїхала до райцентру, адже там знову мав відбутися мітинг. І знову майдан був переповнений. Народ вимагав відставки названих учора, що зранку зайняли свої робочі крісла, ніби нічого не трапилось. Коли розпочався мітинг, вони, як і вчора, стояли між райкомівських ялин. Тепер Олена була неподалік і бачила розгубленість, погано прихований переляк на їхніх обличчях. Задивившись, прослухала останні слова виступаючого на мітингу сивого чоловіка. Він зааплодував, за ним зааплодував увесь майдан.

Олена дивилася, як площа, де не було місця яблуку впасти, розступилася і по тому живому коридору інша середнього зросту жінка, ще молода, але з суворими складками на високому чолі. Олена впізнала її — то була журналістка місцевої районки. Жінка йшла, ніяковіючи від аплодисментів і тисяч поглядів, посміхалася тим, хто вигукував її ім'я. Поблизу східців, де стояв мікрофон, було зовсім тісно, але й тут люди розступилися. Жінка легко піднялася на ганок і стала перед мікрофоном. Перше, що сказала: «Дякую», — і люди знову зааплодували. А вона посміхнулася, підвела руку, просячи уваги. Олена на собі відчула магнетизм того голосу. На відміну від попередніх

ораторів, слова її були виваженими, без емоцій, а звинувачення місцевої влади у корумпованості — аргументованими. Діяльність райкому партії вона назвала злочинною, заплямованою кров'ю. При цих словах Олена здригнулася, на очах виступили сльози. Крізь сльози вона дивилася на ораторку і несподівано відчула нестримне бажання підійти ближче, вдивитися в обличчя. Те, що побачила, змусило ще раз здригнутися — замість берета увидівся терновий вінок на голові жінки, що впинався колочками у чоло. Позаду стояв великий не струганий хрест. Олена голосно зойкнула — і видіння щезло. Разом щезла й ейфорія, викликана мітингами, цим несподіваним протестом, що, подібно до вулкана, вирвався нагору лавою народного обурення, зривав одну маску за одною з бездарних акторів лицемірної п'єси, гаслом якої було — рівність, братерство, свобода. Перелякані піднесенням народного духу, вони на деякий час притихнуть, зникнуть із політичної арени, аби потім вийти на сцену під новими масками демократів. І ці новоявлені демократи знову стануть біля влади, щоб зруйнувати не тільки систему, яка їх зростила. Багатство цілої держави розповзеться по їхніх кишнях, а що не вміститься, проковтнуть бездонні пельки закордонних глитаїв, які з часом ковтатимуть усе більше й більше, аж поки не зазіхнуть на святая святих кожного народу — його землю. Олена боялася думати, що буде далі. Вона протиснулася з натовпу, ще раз із болем глянула на жінку, на її натхненне обличчя, на якому світилася безмежна віра у народ, перед яким вона стояла сьогодні і який завтра розіпне її на не струганому хресті, нацькований тими, хто і в останні хвилини свого життя не простить їй цього прилюдного викриття їхньої злочинності.

Наступний мітинг був організований тими, що вийшли з тіней райкомівських ялин. Вони били себе в груди, запевняючи людей у самовідданій любові, переконуючи у своїй безгрішності, нагадуючи власні заслуги, й не тільки свої, а й батьків та дідів. І народ прощав, віруючи невірним, добровільно віддаючи себе на поталу новітнім іудам, можливо, найстрашнішим за всю історію, яких уже вкотре народжував для себе сам.

Ще мітинги не затихли, а голова колгоспу викликав Олену в контору. Він довго не бачив її, з того самого дня, коли, помертвіла від почутого, покинула його кабінет Петра Семеновича вразило змарніле

обличчя, потухлі очі, в яких не відбивалося жодне почуття. Байдуже глянула на нього, сіла віддалік на стілець, втупилась кудись у стіну.

— На роботу виходь, — сказав нарочито грубо. — Напишеш на ті місяці, що прогуляла, заяву за власний рахунок, і все. На ось ручку і папір, — поклав на край столу аркуш паперу і ручку, — сідай, пиши.

Олена мовчки підійшла, мовчки сіла за стіл, мовчки написала і так же мовчки підвелася.

— Щоб завтра мені була на роботі.

На ці слова вона глянула йому уважно в очі, так глянула, що Петро Семенович засовався на стільці.

— Ну, чого ти? Іди вже й менше тиняйся по тих мітингах, а то ще в політику попхаєшся, мало тобі... — і замовк, бо Олена посміхнулася. Посміхнулася презирливо, самим лише ротом, який більше скривився, ніж видобув посмішку.

То була не її весна. В Олені більше не було весен, і вона сумно дивилася, як оновлюється земля, бо весна в природі — ще не весна у душі. Жила мовби осторонь від життя. Читала людям їхні долі по долонях та по картах, інколи відкривала Степанидин Планетник, але у свою долю не заглядала — їй було однаково, що принесе завтрашній день, наступний рік. Тільки останніх днів серпня чекала. В один із таких днів надягла своє найкрасивіше плаття, босоніжки й пішла на шлях, за село. У місті найняла машину. До батьків не заїжджала, навіть сіла на задне сидіння, щоб у селі ніхто її не впізнав, і закрила обличчя величезним букетом червоних троянд.

Приїхала у невеличке сусіднє село, розпитала, де кладовище. Зайшла за огорожу і спинилася. Віддалік побачила чорний мармуровий пам'ятник і несміливо ступила до нього. З пам'ятника до неї усміхалися до болю рідні очі. Здалеку вони здалися Олені не викарбуваними у камені, а живими, і вона аж спинилася, щоб довше не розвіювати те враження. Потім пройшла ще кілька кроків, зняла взуття і босими ногами стала на покошену траву.

— Здрастуй, — зупинилася біля могили, на якій росли кущик барвінку і півонії. — Здрастуй, коханий. Я приїхала до тебе на побачення, адже сьогодні день закоханих Олені й Віктора, наш із тобою день, — в одній руці тримала вазу з водою, в іншій — квіти. — Такі? Пізнав? Казав, мені даруватимеш, а виходить — навпаки. —

Голос її надломився, вона опустила на коліна й обняла руками нагрітий на сонці мармур. Приглушене ридання раз у раз виривалося з грудей, гарячі сльози капали на камінь, і сонце відразу випивало їх, немов хотіло відчутти на смак таке кохання.

Вона плакала і говорила. Дорікала і знову плакала, аж поки не стомилася й не затихла. Віддалік нетерпляче засигналила машина. Олена чула, але у неї не вистачало сили підвестися. Підвестися й піти звідси. Їй хотілося прожити безодню відпущених днів без коханого отут, поруч із ним.

— Я знову приїду до тебе, — нарешті підвелася. — Я приїду в цей день, Вітя, бо я люблю тебе. Ти знаєш це? Ти знаєш.

Того дня до матері Віктора Сергійовича зайшла сусідка і переповіла новину:

— Кажуть, якась жінка на кладовище приїжджала до твого Віті. Улянчин Степан траву косив — на власні очі бачив. Казав — може, невістка твоя? Так плакала, так побивалася... А троянди привезла, що він таких вік не бачив.

— Невістка? — здвигнула плечима сива, передчасно постаріла жінка. — Невістка не приїде: у неї кожен місяць новий чоловік — унучка приїжджає, розказує. То, може, та? — запитала сама себе. — А кому ж іще сюди забиватися? — і на її очі навернулися сльози. — Припекло душечку, видно, як оце й мою.

Наступного року в той самий день Олена знову приїхала на кладовище, у тому самому платті й босоніжках. У руках у неї був такий же розкішний букет троянд, а в очах — та ж сама мука. Тихе «здраслуй» промовила з такою ніжністю, мовби обізвалася не до портрета на мармурі, а до нього живого.

Бачитимуть Олену в тому селі і ще через рік, і ще... Звикнуть і не дивуватимуться.

Іван готувався до випускних екзаменів. Непосидючий, він більше ходив до друзів то по книжку, то по білети, ніж насправді щось учив. Олена спочатку умовляла його серйозно поставитися до свого майбутнього, та коли хлопець і вухом не повів на умовляння, почала сваритися. Однак він більше відмовчувався і продовжував робити своє,

але одного разу, коли мати пригрозила, що візьметься за лозину, крикнув:

— Що ти від мене хочеш — щоб я в інститут пішов? Для чого — аби потім усе життя, як ти, не знімати гумових чобіт чи дітям у школі соплі витирати? Жити в отаких злиднях, як оце ми живемо? Мамо, що толку з твоєї освіти, що хорошого ти бачила в оцьому колгоспі? Люди без усякої освіти у сто разів краще живуть!

Олена спершу була розгубилася, потім подивилася на сина:

— Жити красиво всі хочуть, та не всі можуть.

— Отож, мамо, — губи хлопця насмішкувато скривилися. — Ти й не можеш. Гибієш на роботі з ранку до вечора, тепер ось і мене хочеш впрягти у якусь лямку, щоб тяг до кінця свого життя й не бачив нічого путнього. А я не хочу, — промовив твердо. — Я хочу жити інакше.

Олена вражено дивилася на хлопця, який так відверто зневажав те, чим жив до цього часу. Немов захищаючись, промовила:

— Однак треба трудитися, а щоб трудитися — потрібно мати хоча б якусь професію. А коли ти байдикуєш сьогодні, то куди ти підеш завтра?

— Туди, де люди гроші заробляють, — у голосі Івана звучала самовпевненість.

Мати сумно посміхнулася:

— Гроші заробляють по-всякому, синок, особливо — великі. Без таких грошей краще обійтися.

— У тебе без усього можна обійтися! — несподівано юнак зірвався на крик. — Без магнітофона, нормального телевізора, без людських штанів! Тоді навіщо ти нас понароджувала — ти ж могла й без нас обійтися? Чи не могла — у тебе не виходило? — відверте презирство було не тільки у словах, а й у всьому обличчі, яке в цю хвилину було так схоже на Любине.

— Могла б, ти правий, — голос в Олені затремтів, та вона намагалася з усієї сили стримати не тільки образу, а й гнів, що наростав і не давав спокійно говорити. — Але коли ви вже народилися, то не потрібно за це мене робити злочинницею. Я жила, як уміла, як у мене виходило...

— Хто з тебе робить? — Іван відсунув книжку, з серцем кинув на неї зошити й підвівся. — Ти сама з себе зробила злочинницю, мамо, — глянув Олені прямо в очі. — Сама. Бо скажи: хіба не злочин —

народжувати байстрюка? — Олена здригнулася на ці його слова, та хлопець удав, що не помітив, як змінилося її обличчя. — Байстрюка, мамо. Ти ніколи не думала, як дитині у байстрічій шкірі? Не думала, що така дитина вже від народження злочинець, бо прийшла у цей світ незаконно? Чи ти не чула такого слова — незаконнонароджений? Я ж свого батька ніколи не знав, навіть його імені, — з гіркотою торкнув себе в груди, — наче з космосу з'явився.

Хотів іти, ступив до дверей, та Олена зупинила. Дивилася на нього широко розкритими очима, але не могла вимовити й слова. По її обличчю пробігла судома:

— Ти назвав мене злочинницею? Це за те, що я... За те, що я... Тоді ти достойний син... — і замовкла.

— Кого, мамо? — відверто знущався хлопець. — Може, ти нарешті назвеш мені ім'я мого батька?

— Ні! — крикнула Олена. — Я назву тобі... Я назву тобі.. Іди геть. Іди геть!

Увечері обізувалася до нього сухо, немов до стороннього:

— Якщо не збираєшся вчитися, то восени підеш в армію, а я переїду до своїх батьків. Немає мені потреби жити й справді в оцих злиднях.

— А хто тебе до цього часу тут тримав? — в'їдливо спитав хлопець.

— Ти, — відповіла різко, немов хльоснула юнака по обличчю. — Ти.

Вчитися Іван нікуди не поїхав, першим його «вузом» стала тракторна бригада і робота «старшим куди пошлють». Через кілька тижнів хлопцю набридли засмальцьована спецівка, гайки й мастило, жалкував, що не послухався матір, та вголос нічого не казав, тільки заздрісно дивився на однокласників, які вступили до інститутів і, щасливі, чекали від'їзду на навчання. Часто думав про матір. Вона, на перший погляд, поводитися з ним, як і раніше, але щось у їхніх взаєминах було не так. Іван боявся того «щось», інтуїтивно відчуваючи за ним значно більше, ніж звичайну образу. Думав, щоб вибачитися, та не знаходив підходящого моменту, надіявся, що, може, само все стане на своє місце, але мати з кожним днем віддалялася від нього, часом ходила замислена, немов її мучила якась нав'язлива думка. Не раз

намагався завести розмову про те, що скоро піде в армію, та вона відповідала байдуже: «Підеш». Або й зовсім мовчала. І лише тоді, коли з військкомату прийшла повістка, він наважився і попросив:

— Прости мені, мамо. Я образив тебе. Прости. Бо мені важко буде думати, що я тебе образив, а ти не простила. Як же мені служитиметься?

Замість відповіді Олена пішла в другу кімнату, уткнулася обличчям у подушку на ліжку й заплакала. Іван підійшов і сів коло неї.

— Мамо, не плач, — торкнув рукою уже сивіюче волосся і схвильовано забрав руку, немов тільки зараз побачив материну сивину. — Нехай усе знову буде, як раніше. Добре? А вчитися я обов'язково поїду, коли відслужу Атестат у мене непоганий. Після армії легше вступити до інституту, правда ж? — хотів почути материну відповідь, але та не озивалася. — Мамо, ти не їдь поки що жити до діда, дочекайся мене тут — разом поїдемо. Півтора року — це ж небагато. Бо мені хочеться приїхати сюди ще раз, хочеться повернутися сюди, мамо. Чи ти як? — голос його був розгублений і винуватий, а підборіддя зрадливо затремтіло.

— Добре, — промовила тихо Олена. — Я проведу тебе і чекатиму отут. І... прощаю.

Вона й справді прощала, хоча десь у душі слід від тієї розмови лишився, мов рубець. Як не намагалася стерти його, а він ні-ні й проступав у свідомості, тоді починала думати про своє життя, у якому стільки місця займав Іван. Інколи намагалася глянути на нього, як на чужого, але не виходило. Туга підступала до серця, і вона почувалася зрадницею. Думала про завтрашній день, підходила до сина і, немов маленького, то мовчки гладила по голові, а то пригортала до грудей, тамуючи сльози.

Перед від'їздом на службу Іван поїхав до діда й баби. Наталка часто схлипувала, а Микола раз у раз палив, подовгу дивився на онука і вже кілька разів повторював одне й те ж:

— Ти матері пиши і нам. І дивись там, не нароби дурниць.

— Яких? — перепитав його хлопець, коли вкотре почув настанову.

— Усяких там, — промовив Микола, дивлячись на онука. — Ви ж, хлопці, широкі біля матеріної спідниці, а в армії соплі розвішуєте.

— Ні, діду, — посміхнувся онук.

— Я не нароблю дурниць, не хвилюйтеся за мене.

— Еге, не хвилюйтеся, — замість чоловіка озвалася Наталка.

— Тепер аби ж армія, як армія, а то дідівщина всяка. Не солдати стали, а босяки.

Проводили до вранішнього автобуса обоє. Дуня стояла у своєму дворі й заздрісно дивилася, як вони йшли дорогою — Іван посередині, а Наталка з Миколою по боках. Зітхнула, коли сховалися за рогом вулиці, і промовила сама до себе: «Нехай би й мені привезла, хоч і байстрюка. Он же бач... Я б теж виростила не гіршого. Була б на старості якась радість, а то сама, як палець. Нікого ні провести, ні стріть. Мотається по світу, як перекотиполе. І доки вона буде мотатися?» — ще раз глянула на дорогу, знову зітхнула і пішла до хати.

Наталка йшла поруч із онуком і часто позирала на нього. Хлопець був високим, стрункий, наче молоденький дуб. Чорне волосся відтіняло його смагляву шкіру. На верхній губі проступали вуса — хлопець спеціально не голив їх, коли збирався їхати сюди. Брови темні, над однією — родимка. Наталка вже кілька разів думала про те, що вона колись бачила подібну, але ніяк не могла згадати, у кого, бо перебирала у пам'яті чоловіків, ровесників дочки. Хоча тепер то для неї зовсім не мало значення. Вона гордо піднімала голову, коли хтось зустрічався їм на дорозі. Миколіні очі теж світилися радістю. Іти отак із дорослим онуком... Усе намагався знайти потрібні напутні слова — і не знаходив.

— Ми ж, унучечок, день і ніч будемо виглядати, а ти там начальників слухайся, може, і відпустку дадуть. Інші ж он приходять, — чи то повчала, чи просила Наталка, коли підійшов автобус.

Іван слухняно кивнув головою, несподівано обняв їх обох і пригорнув до себе.

— Я люблю вас, — промовив тихо. — Чекайте мене, а я напишу.

Заскочив у автобус, махнув рукою у вікно. Наталка не стримала сліз. І довго ще удвох із Миколою стояли й мовчки дивилися на дорогу.

А через день колгоспний автобус повіз із Вербівки кількох призовників із рідними. Олена сиділа поруч з Іваном, а попереду — сама Марійка. Вона раз у раз оберталася до брата, щось казала. А коли вийшла з автобуса, взяла його за руку, як колись, коли він вів її до школи, закинувши за плечі обидва портфелі. Біля військкомату на них

чекав інший автобус. Іван бачив, що мати ледве стримує сльози, хотів їй щось сказати, та не знайшов потрібних слів, попрощався і пішов. Глянув на них із вікна. «Які вони самотні, — подумав несподівано. Поруч купками стояли рідні інших хлопців. — Мамо», — притулився чолом до вікна. В цей час автобус рушив, і він побачив на обличчі матері сльози. Вона теж хотіла йому щось сказати, але тільки підняла руку і кілька разів махнула.

У своєму першому листі Іван писав про те, що буде служити в Криму, у десантних військах. І що усіх новобранців уже підстригли «під нуль» і видали військову форму, чомусь старі «афганки». Писав, що один раз наснилася баба Степанида, яка гладила його по голові й щось говорила. Що? Він не запам'ятав. Просив Олену швидше відповісти на його листа, бо вже дуже скучив.

Олена чекала синових листів. Із хвилюванням розкривала кожен конверт, розгортала лист, який завжди починався: «Здрастуйте, мамо і сестричка Марійка». Листи були нарочито бадьорі, заспокійливі. Лише через два місяці прийшов лист, несподіваний за своїм змістом: «... Мамо, я тільки тут зрозумів по-справжньому, що означає слово “мама”. Лише тут починаю відчувати, який я у тебе невдячний син. Прости мені, мамо. Прости, що я колись тебе образив. Тільки на далекій відстані почав розуміти, що у нашому житті щось не так. Правда ж, мамо? Ти тоді сказала, що через мене живеш там. Я спочатку не звернув уваги, а тепер весь час думаю про це. Мамо, невже ти через мене страждала? Я хочу знати. Напиши мені, мамо, правду».

В Олені затремтіли руки. Дочитала листа і довго сиділа на стільці, нерухомо, наче закам'яніла. Потім її обличчя скривилося, немов від болю, і вона застогнала вголос.

— Що таке? — запитала злякано донька. — Іван щось погане написав?

Олена мовчки простягла їй листа, підвелася й пішла до груби, у якій уже перегоріли дрова. Відкрила дверцята, ще вкинула дров. Дивилася, як вони швидко спалахнули й почали горіти. Відчула, що вогонь пече в обличчя, закрила дверцята.

— Мамо, про що це Іван пише? — Марійка з листом стояла посеред хати й розгублено дивилася на матір. — У нього що — не всі вдома? — покрутила пальцем коло скроні.

— Не знаю, — відповіла стомлено Олена. — Я вже нічого не знаю.

— Тоді я сама йому напишу. Я ось напишу, — обличчя дівчинки зробилося серйозним. — Йому там в армії погано, то він і пише що попало. Мамо, ти не хвилюйся, ти ж знаєш нашого Івана — у нього ще й досі вітер у голові.

Олена посміхнулася на ці доньчині слова, промовила сумно:

— Не вітер. Просто йому там, мабуть, і справді важко, то й лізуть різні думки у голову. Ти напиши йому, але про щось хороше, і я теж буду писати. У два різні конверти покладемо листи й через день повідправляємо, щоб не відразу обидва отримав. Тоді він аж двічі зрадіє, бо там це дуже потрібно.

Довго сиділа над чистим аркушем паперу, потім нарешті вивела стомленою рукою: «Здрастуй, синок. Так радію кожному твоєму листу, що, здається, живу тільки від листа до листа. Не треба, синок, ні про що думати — ти для мене найкращий і найдорожчий. У нашому житті справді багато запитань, але час дасть відповідь на всі — і твої, і мої — запитання. Я знаю, що тебе цікавить, хто твій батько. Ти малим часто мене запитував про це. Думаю, колись ти дізнаєшся. А поки що спокійно служи, а ми з Марійкою за тобою вже дуже скучили...» Перечитала написане і знову почала писати про сільські новини та свою роботу.

Минув рік. Іван написав, що, можливо, його пустять у відпустку. Олена раділа. Прибирала у хаті, в колгоспі виписала продуктів у рахунок зарплати, що ось уже півроку, як перестали виплачувати, коли одного дня у двері постукали. До Олени приїжджали люди з навколишніх сіл, особливо у вихідні. Вона за звичкою гукнула:

— Заходьте!

Стояла на столі й вішала на вікно занавіску. Обернулася на двері — уже повішена на кілька гачків занавіска з тріском обірвалася, а сама ледь утрималася на ногах.

— Ти? — запитала тихо. — Ти, — відповіла сама собі.

Перед нею у коричневій норковій шубі й такій же шапці стояла Люба. Її важко було впізнати й не впізнати. Розповніла, з яскраво розмальованим обличчям, вона мало нагадувала ту Любу, яку знала Олена. В очах здивування і замішання.

— Можна зайти? — спитала в порозі, не наважуючись ступити далі.

Олена випустила з рук шовкову занавіску, і вона ковзнула на підлогу. Мовчки злізла зі столу і мовчки стала перед тією, зустрічі з якою боялася й чекала майже двадцять років.

— Здрастуй, — першою озвалася Люба, зняла шкіряні рукавички, немов збиралася подати Олені руку.

— Здрастуй, — та відступила, бо ноги зрадливо затремтіли у колінах, і, щоб не впасти, сіла на стілець.

Люба обвела поглядом хату, посміхнулася.

— Отак ти живеш? — глянула на Олену. — Іван тут виріс?

Олена мовчала, тільки руки, що лежали на колінах, ворушилися. Нарешті промовила холодно:

— Чого ти приїхала?

Люба так і стояла в порозі, озирнулася, чи немає поблизу стільця. Сама, без запрошення, пройшла до столу, взяла стілець і, розстебнувши верхній гудзик на шубі, сіла. Глянула на Олену, яка, здалося, вже опанувала себе, і відповіла так же холодно:

— Не кається. А дати сину те, чого ти не зможеш дати.

При слові «сину» Олена здригнулася:

— У тебе є син? — запитала з іронією.

Люба, здалося, не почула іронії.

— У мене немає інших дітей, крім Івана. Не нажила. А ти, я бачу, постаралася, — обернулася до Марійки, що зацікавлено визирала з другої кімнати. — Гарна дівчинка і на тебе схожа. Олено, я хочу поїхати до сина, хочу побачити його.

— Ти хочеш їхати у військову частину? — жахнулася Олена. — Ти хочеш...

— Хочу, — перебила її Люба. — Вибач, Олено, та настав мій час — я мушу повернути сина. Не думай, що все так просто, — я ніколи... Тобі цього не зрозуміти, бо ти весь час була поруч із ним, зі своєю донькою. А я, може, не одну подушку змочила сльозами. Хоча здогадувалася, що Іван у тебе, але ж не була впевнена.

— Ти плакала ночами? А ти знаєш, як я плакала, переносючи твій сором?! А ти знаєш, як він плакав?! Що ти знаєш? Приїхала: «Здрасте — я твоя мати». Не ти його мати, а я, бо це я його підібрала, коли ти

викинула, мов щеня. Я вистраждала за тебе, коли він хворів. І на оцих руках він виріс, — підвела руки, тицьнула Любі мало не до обличчя.

— Оці руки його водили, коли він учився ходити. І оці руки, не такі, правда, пещені, як у тебе, вели його по життю. Іван — мій син, і я тобі його не віддам нізащо! Іди, звідки прийшла, — підвелася, даючи зрозуміти непроханій гості, щоб забиралася з хати. Обличчя її в цю хвилину було рішучим, і, коли б Люба продовжувала сидіти, вона могла б силою підняти її і виштовхати на вулицю. Але та підвелася і стала за спинкою стільця.

— Заспокойся, Олено, — промовила трохи з острахом. — Я тебе добре розумію. Та давай розсудимо по-хорошому. У тебе є ще донька, але, я бачу, за душею — ні копійки. Що ти даси Івану? А в мене інших дітей немає, але є гроші. Я хочу, щоб мій син став людиною.

— Такою, як ти? — Олена насмішкувато глянула в обличчя колишньої подруги. — Уявляю, скільки дітей виросте без батька.

— Кажи, що хочеш, думай, що хочеш, — ти маєш на це право. Але і в мене є права.

Олена, що ступила була до дверей, щоб відчинити їх перед непроханою гостею, вражено спинилася:

— У тебе є права на мого сина?

— Ти не хочеш мене зрозуміти, — промовила Люба з жалем. — Даремно. Я говорю не про ті права, що ти подумала. Та я маю право подбати про його майбутнє.

— Це не тобі вирішувати.

За рум'янцем і фарбами Олена побачила вже в'януче обличчя. Такі ж очі, як і в сина, але без виразу, без внутрішньої глибини, немов у розфарбованої ляльки. Лише, як і раніше, часто смикалися кутики вуст не тільки, коли говорила, а й коли мовчала. Через це Олені завжди здавалося, що Люба не закінчила думку і хоче ще щось сказати. І тепер спіймала себе на тому ж.

— Дай мені Іванову адресу, — попросила Люба.

— Якщо ти мати, то не заважай хлопцю дослужити. Приїжджай, коли повернеться. — Олена намагалася говорити спокійно, але голос затремтів.

— Ні, я заберу тепер.

— Як забереш — із армії? — Олена розгубилася, очі її наповнилися страхом, немов уже втрачала сина.

— Я ж тобі сказала: у мене є гроші, а гроші сьогодні роблять усе, — промовила Люба упевненіше. — Гроші, подруго. Гроші.

— То ти за гроші хочеш купити сина? — Олена ледве стримувала сльози, і Люба відчула свою перевагу над нею. Ще як переступила поріг, вразило змарніле, зі слідами внутрішньої скорботи обличчя, бідний одяг, бідна хата. Що ця старчиха має ще? Навіть чоловіка собі не нажила.

І вона промовила зверхньо:

— Побачимо. Йому вирішувати — жити в оцих злиднях чи мати красиве життя.

Олена, здавалося, не слухала, думала про щось своє. Несподівано запитала:

— Любо, мене Іван часто запитував — хто його батько. Я не знала, що йому відповісти, — глянула в Любині очі. — Хто його батько?

Люба не чекала такого повороту розмови, відвела погляд, покрутила рукавички, потім знову глянула на Олену, трохи ніяково посміхнулася:

— А ти не здогадувалася?

Олена заперечливо хитнула головою.

— Віслюкуватий Андрій, за якого ти колись так чіплялася.

— Андрій? — перепитала недовірливо Олена. — Андрій? — засміялася вголос, немов заридала.

Люба знітилася від того сміху, на якусь мить їй стало жаль колишню подругу. Але на мить. У наступну хвилину захотілося додати ще болю до того, що бачила в її очах.

— Він не любив мене, хоча то не так було й важливо у наших стосунках, коли б ти не вплуталася. Ти була настільки дурна, що не хотіла нічого помічати...

— Боже мій! — Олена закрила обличчя руками. — Як ви обоє познущалися над моїм життям! І він... він ще мене й звинувачував, зневажав, коли я підбрала його дитину. Мерзота. Тільки тепер я до кінця розумію, яка він мерзота.

— Він не знав, — перебила її Люба. — Правда, тепер знає.

— Знає? А хто ще знає?! — очі Олени наповнилися жахом. — Хто в селі ще знає? — підскочила до Люби, ухопила її за комір дорогої шуби й так трусонула, що шуба затріщала на швах. — І мої батьки знають?!

Люба з силою відірвала від коміра Оленині руки, відштовхнула її від себе і відступила до дверей.

— Дай мені адресу сина, і я піду.

— Не дам! Іди геть! — крикнула Олена і ступила крок до неї. — Я не віддам тобі сина, ти прийшла по нього дуже пізно!

— Помиляєшся, — Люба взялася за ручку дверей. — Я прийшла саме вчасно. У мене є що дати сину, не те що у тебе. Я маю власну справу і навчу його заробляти гроші. А що можеш дати йому ти — оце? — зневажливо повела очима по хаті.

— Ні, я дам йому оце, — Олена підняла і притулила до серця обидві руки.

Люба засміялася:

— Господи, Олено! Ти така ж наївна, як і була колись. Кому вони потрібні, твої почуття? Подивися навколо — глянь, у який час ми живемо. Про почуття сьогодні говорять ті, хто не здатен пристосуватися до нового життя. Не чіпляйся за Івана, краще подумай про свою дочку. У тебе є заради чого жити. Я вдячна тобі за сина, — промовила так, мов офіційно виносила подяку. — Вдячна, що виріс не у дитячому будинку.

Вийшла, зачинила двері й, не обертаючись, пішла з двору на дорогу, де її чекала розкішна іномарка, за кермом якої сидів іще досить молодий чоловік у шкіряній куртці й без шапки. Олена у вікно бачила, як Люба сіла в авто, сказала щось водієві і машина рушила з місця. Довго ще стояла біля вікна, поки не почула, як голосно схлипує у другій кімнаті донька.

— Не плач, — Олена хотіла погладити доньку по голові, але та відхилилася. Мати з болем глянула на неї. — Ну, чого ти?

Дівчинка ще кілька разів схлипнула, потім промовила крізь сльози:

— Мамо, скажи правду — я твоя чи ти мене теж, як Івана, десь підбрала?

Олена обняла доньку і пригорнула до себе.

— Моя, доню. Ти — моя! Іван теж наш, — замовкла, відчуваючи, як морозом потягло біля серця.

Умовляла себе, що Іван не відмовиться від неї, що її материнська любов дорожча за гроші, та, коли лягала спати, промовила сама до себе: «Він не повернеться. Він завжди хотів більшого, ніж я могла

дати. Звісно ж, що я можу дати тепер? Тепер є вона, з грошима і рожевою перспективою».

Перед очима знову і знову спливало Любине обличчя. Розплющувала очі, щоб прогнати його, або ж намагалася міцно заплющити. Обличчя справді на деякий час зникало, потім знову проступало у свідомості. «Вона — рідна кров, ще Степанида казала. А хто я? Чужа тітка. Як він переживе, коли дізнається? Хоч би була почекала... — важко зітхала, ворочалася з боку на бік, але не могла заснути. — Треба повертатися додому, нема чого мені уже ховатися».

Згадка про батьків боляче кольнула серце. Вони любили онука, чи простять тепер обман? «Вітя! — погукала подумки. — Як мені важко! Тебе відняли у мене, а тепер віднімають і сина». Повернулася обличчям у подушку і заплакала тихо, щоб не розбудити доньку.

Через кілька днів біля її будинку знову зупинилася машина, звичайна сіра колгоспна «Волга». Олена побачила, як із «Волги» вийшли батько і ще двоє літніх людей, яких вона не відразу й пізнала, — за батьком до хати йшла у чорній плющі й нових бурках Параска Микитівна, за нею — колишній головний агроном Тит Феодосійович, теж у новій куфайці й такій же кролячій шапці, як ходив і раніше. Олена пройшла кілька кроків назустріч і спинилася.

— Ну здрастуй, дочко, — першим обізвався батько.

— Здрастуйте, тату, — Олена впала батькові на груди й заплакала.

— Цить, цить, не плач, — розгубився Микола. — Ось ми тут до тебе цілою делегацією, а ти нас сльозами зустрічаєш, ще й на мороз вибігла роздягнута.

У хаті всі познімали теплий одяг, покладали на полицю біля печі. Тит Феодосійович дістав із кишені куфайки пляшку «Столичної», а Параска Микитівна почала викладати з кошика домашні гостинці.

— Не йти ж перший раз у хату з порожніми руками, — промовила до розгубленої Олени. — Дай, Боже, щоб і останній раз у цю хату прийшли.

— Чого це ви так? — Олена намагалася вгадати, з чим приїхали ці дорогі її серцю люди.

— Так, а чого ж, — не стала тягнути Параска Микитівна. — Ми, Олено, по тебе. Оце ось посидимо, поговоримо. Сідайте, хлопці, за стіл. — розпоряджалася, мов у себе вдома. — І ти, Олено, теж сідай. Кому говорити — мені чи ти будеш, Тите Феодосійовичу?

— Вже, Микитівно, як узялася командувать, то спершу по чарці налий, — зауважив їй колишній агроном, — а то добряче перемерзли за дорогу. Миколо, ти менший, сходи за шофером, гукни, чого він так довго колупається?

Микола слухняно надягнув шапку й пішов за шофером.

— Дак, Іван пише? — спитала тим часом Параска Микитівна.

Олена глянула їй в обличчя і тихо промовила:

— Пише. Писав...

— Да, наробила Люба делов, — зітхнула сива жінка. — Там Дуня, мо', стеряється. Проклинає дочку день і ніч, із хати вигнала й сама на люди очей не показує. Мати твоя теж плаче, боїться, що Люба Івана відніме, — замовкла, бо зайшли Микола з шофером. — Ну, сідайте, будемо тепер говорити. А ти, Олено, чарки дай, а то стоїш, наче не в своїй хаті.

— Тут же он і мати передала, — Микола заніс важку, накриту рушником кошолку.

Випили по чарці, і Тит Феодосійович заговорив першим.

— Справа така, Олено Миколаївно, — помовчав, кахикнув у кулак. — Уже немає чого тобі отут жити — Люба всіх просвітила. Е-е-ех, дура, — махнув рукою. — Ладно. Ми тут усі свої — як воно з Іваном буде, так і буде, а ти повертайся у село. Причина не тільки у твоєму особистому, а і... — пошукав потрібне слово і не знайшов. — Отут, Миколаївно, я, батько твій і ще багато нас таких, не думай, що самих стариків, а й молодших — із колгоспу виходимо. — Олена здивовано глянула спочатку на батька, потім на Тита Феодосійовича. — Да, виходимо, — продовжував той. — Не можемо дивитися, як воно все валиться, все, що руками оцими зводилося, — поклав на стіл дві великі долоні. — По цеглині, по досточці. Після війни жінки собою землю орали, щоб тільки не запустила. А тепер он трактори які, техніка, а земелька... — голос його затремтів. — Такого ще не було, скільки себе пам'ятаю, щоб кращі поля бур'янами заростали. Що наш народ їсти буде — німецький чи американський хліб? Так ті нагодують, що і в горлі стане. Уже бачили ми їхній хліб, — замовк, глянув на Параску Микитівну. — Налий іще по одній, чи що. Думаєш, легко воно ото...

Жінка слухняно налила всім у чарки, тільки водій свою відсунув убік.

— Правда, тобі не положено, Хведя, а то не подовозиш нас додому, їж ось, — ближче підсунула тарілку зі смаженим м'ясом.

Тит Феодосійович випив чарку, взяв шматочок хліба, подивився на нього, похитав головою і надкусив. Прожував, поклав на стіл.

— Свій хлібець, і сила в ньому своя, бо вона під нашим сонцем визріла і зі своєї земельки взята. Чортового батька, чужого хліба наїмося. Душа не витримує більше такої наруги. Будемо, Олено Миколаївно, ділитися з колгоспом. От, — рубонув рукою повітря.

— Хто ж вам дозволить, Тите Феодосійовичу? — недовірливо запитала Олена.

— А ми ні в кого й питатися не будемо. Не треба нам нічий дозвіл — паї маємо? Маємо. Думаєш, ми одні на таке підемо — більша половина села. Уже загальні збори пройшли. Є, правда, й такі, кого влаштовує нинішній розгардіяш, — крадуть і п'ють, п'ють і крадуть. Такі були й будуть, але вони погоди не роблять. А ми як не заберемо зараз самі свою землю, то завтра її від нас заберуть — швидко знайдуться спритники з товстими гаманцями. Спеціалісти нам треба, Олено Миколаївно, поки нових виростимо, світлі голови. Ми, старики, теж не станемо осторонь — є ще порох у порохівниці, рано нас іще списувати з рахунку. Техніку поділимо, поки всю ще не пропили й не розікрали, худобу — все. Головне — до весни встигнути.

Замовк, глянув на Олену. Вона теж мовчала. Параска Микитівна ковзнула поглядом на пляшку, але не взяла, перевела погляд на Миколу, що сидів за доньчиним столом невеселий і мовчазний, сама почала говорити:

— Не думай, Олено, що це тільки розмови. Уже створили комісію — я, ось Тит Феодосійович, батько твій теж у комісії. Поділимо, як положено, а то люди уже зневірилися, село вимирає, бо нікому не потрібне, тільки кров із нас п'ють кровопивці прокляті. Розорили таку державу, і ми, наче овечки ті, — женуть на заріз, слухняно йдемо, хоча й кричимо. Що толку з того крику — справу потрібно робити. А ти ж як тут живеш? — ніби схаменулася. — А то ми, бач, усе тільки про своє.

— Не бачиш, як живе? — відповів за неї Тит Феодосійович. — Колгосп хороми збудував спеціалісту, зарплату добру щомісяця платить. Давно, Миколаївно, гроші в руках тримала?

— Давно, — сумно посміхнулася Олена.

— Отож-то й воно. А літечко від зорі до зорі на роботі. Я, Олено, оце не раз думав — навіщо такі люди, як ти, я ось, приходять у цей світ, у якому вони мусять тяжко заробляти собі шмат хліба і ще потім совіститися його з'їсти? Чи ми народ якийсь ненормальний, чи нас такими зробили?

Замовк, чекаючи відповіді на свої слова, та всі теж мовчали, тільки Олена уважно подивилася на старого агронома і посміхнулася. Потім промовила з теплотою в голосі:

— Щоб зрозуміти, що воно таке — світло, треба спочатку пізнати темряву. На зміну ночі завжди приходять день, і цього ніхто не може змінити. Розвидніється ще й в Україні, повірте мені.

— Воно ж то так, — погодився агроном. — Та скільки його вже блукати у тій темряві, посліпнемо скоро або ще гірше — звикнемо до такого болота і будемо думати, що ми у Царстві Небесному живемо.

— Ви щось не про те заговорили, — устряла в розмову Параска Микитівна. — Краще скажи, Олено, поїдеш додому чи як? Ти не думай — приженемо КамАЗа з нашими хлопцями, все забереш, хоч і оці стіни.

— Не треба КамАЗа, — посміхнулася Олена. — Немає чого на ньому перевозити, вистачить звичайного грузовика. Хата нехай селу залишиться. Тільки ж я поки що нікуди не поїду.

— Це чому, дочко? Чого ти не хочеш додому? — чи запитав, чи дорікнув Микола.

— Я, тату, — Олена замовкла, обвела всіх поглядом, — я Івана буду чекати. Він просив, щоб тут...

У хаті запала мовчанка, і ніхто не наважувався першим заговорити.

— Так йому ж іще до весни служити, — нарешті озвався батько.

— До весни, тату, служити, а у відпустку не сьогодні-завтра пустять.

— А як не приїде?

На ці батькові слова обличчя в Олени потемніло, і вона зіщулилася.

— Олено, — Микола встав із-за столу, підійшов до неї, поклав руки на плечі. — Подивися правді в очі. Думаєш, у нас із матір'ю душа не болить? Ще й як болить. Наче розумом і знаємо, що чужий, а серце не вірить, не хоче чужиниться, болить за ним, як і боліло. Нехай уже що буде, а тобі потрібно до домівки прибиватися.

— Тут іще таке діло, — обізвався Тит Феодосійович. — Ми збори свої провели, ну, нового колгоспу. Обговорюємо, що треба, думаємо, кого керівником обрати, так люди, Олено Миколаївно, тебе хочуть. Молода ще, спеціаліст, ну і, бачиш, з довірою до тебе люди.

— Як це? Я ж уже стільки років не в селі, а якщо не повернуся? — голос Олени схвильовано затремтів.

— От ми й приїхали умовити, — вперше за час зустрічі посміхнувся Тит Феодосійович. — Тиждень-два, як треба, побудь тут, а потім уже разом із нами починатимемо нове життя. Ну, чого ти? — помітив посмішку на обличчі Параски Микитівни. — Да, нове. А як тобі не хочеться, то чого ти у «Волгу» попереду всіх пхалася, аби тільки покататися? Іще, Миколаївно. Ця машина, що ми до тебе приїхали, можна сказати, вже наша. Не бійся, буде тобі на чому в люди виїхати, а може, з часом і краще наживемо. Наживемо, не таке бачили на своєму віку, аби тільки чорт поснідав розорителів наших — і чужих, і домашніх.

З дня на день Іван чекав відпустки. Нестерпно хотілося додому. Зайти отак у хату, зненацька, щоб мати щось робила, підкрастися... Посміхнувся подумки, уявляючи, як вона зойкне, кине́ться до нього. Серце солодко завмирало від тієї материнської любові, від майбутньої радості зустрічі з домівкою. Думав, що його купити на ті солдатські копійки, які вдалося зекономити. «Куплю квітів, — нарешті вирішив. — Бо хто їй іще купить? А Марійці?» На подарунок сестрі грошей не вистачало, і він сумно зітхав.

Одного разу, під час розводу, командир роти сказав йому, щоб ішов на КПП, бо приїхала мати. Іван нерозуміюче дивився на командира, потім перепитав:

— Моя мати приїхала?

— Твоя. Що тобі не ясно? Іди, вона чекає.

Іван приклав руку до шапки, промовив: «Єсть» — і пішов. Потім побіг, задихаючись від того, як шалено билося від хвилювання серце. Добіг до КПП, на ходу поправив шапку, шинелю, зайшов. Біля дверей стояла жінка у розкішній шубі. Він озирнувся, виглянув за двері — Олени ніде не було. Іван розчаровано повернувся, щоб іти назад, але незнайома жінка, що надто уважно придивлялася до нього, несміливо обізвалася, коли він узявся за ручку дверей:

— Іван?

Він зупинився, здивовано глянув на незнайомку:

— Так.

Люба якийсь час мовчки дивилася на сина. По-солдатському підтягнутий, з відкритим обличчям, на якому різко виділялися карі очі, в цю хвилину схвильовані. Високий, широкоплечий. Вона уявляла його таким і не таким... дорослим. Треба було говорити, і Люба шукала слова.

— Це я до тебе приїхала, — посміхнулася, але несміливо.

— А-а, — розчаровано відповів Іван, — а я думав, мати.

— Думав, мати? — Люба, яка і без того стояла бліда, ще більше зблідла. — Я і є твоя мати.

Іван тільки здивовано подивився на неї і взявся за ручку дверей:

— Вам, мабуть, не до мене. Я зараз піду, скажу...

— Не треба, — зупинила його Люба. — Ти ж Іван Самойлюк?

— Самойлюк, та моя мати...

— Олена Миколаївна — так?

— Так. — Іван відчув, як тривожно ворухнулося біля серця. Слова незнайомої жінки ще не дійшли до свідомості, але серце, що ніяк не хотіло пізнавати у ній матір, защеміло почуттям втрати, такої болючої, що аж важко дихати.

— Ні, не так, — уже впевненіше промовила Люба. — Твій командир сказав, що дасть тобі звільнення на цілий день. Піди, візьми. Не будемо ж ми отут стояти.

— Я щось не зрозумів — де моя мати? — голос хлопця прозвучав уже сердито. — Мені сказали, що приїхала моя мати.

— Іване, — Люба ступила до сина, хотіла торкнутися його руки, та він заховав руку в довгий рукав шинелі. — Це не можна пояснити двома словами. Повертайся швидше, ми поїдемо з тобою в місто, і я тобі все розповім.

— Сідай сюди, — запобігливо відчинила перед ним темно-сині дверцята автомобіля, коли він вийшов із військової частини. — Поїдемо до якогось ресторану і там про все поговоримо.

— Нам не можна заходити до ресторану, — Іван сів на м'яке переднє сидіння, провів очима по приладах. — Класна машинка.

— У мене таких дві, — невідомо чому зраділа Люба. — Одна стоїть іще зовсім новенька, приїдемо, я тобі подарую. А в ресторан ми

поїдемо, може, комусь і не можна, тільки не нам.

У ресторані вони сиділи в окремій кабіні, Люба замовила розкішний обід і сухе вино. Поки чекали офіціанта з їжею, обоє мовчали. Тільки коли випили по бокалу вина й Іван почав їсти, Люба розламала в руках шматочок хліба і промовила:

— Ми з твоєю... — замовкла, глянула на хлопця, що перестав жувати й підвів на неї очі, — ти їж, їж. Я хотіла сказати, що ми з Оленою — подруги. Були колись, коли ще разом до школи ходили. Тітку Дуню знаєш, що її хата по сусідству з батьками Олени?

— Що живе коло діда й баби? — перепитав здивовано Іван.

— Так, — сумно посміхнулася жінка. — Я — її дочка Люба, може, чув?

Іван перестав їсти, хитнув головою:

— Чув.

— Іване, не одна я винувата перед тобою. Думаєш, я тебе кинула назовсім? Ні. Я тільки хотіла влаштувати своє життя, а вона... Хто її просив? — взяла пляшку з вином, налила собі й Івану. — Пий, синок, — при цих словах хтось ніби штовхнув у груди юнака, він втупився у Любу, мов тільки зараз почав розуміти, хто сидить перед ним. — Я приїжджала, а вона ховала тебе від мене, потім зовсім з'їхала — я ледь знайшла тебе.

— Ви — моя мати? — запитав здивовано і глянув на Любу.

— Рідна, — зраділа Люба. — Я — твоя рідна мати.

— Моя мати? — промовив юнак сам до себе. — А мати?

— Олена? Вона зовсім тобі ніхто. — Люба впевнено взяла бокал і стала поволі пити вино. — Погралася у благородство, і досить. Я, синок, за тобою. Ось, — витягла з сумочки й поклала на стіл пачку доларів, — заплачу, і кінець твоєї службі. Через пару днів поїдемо додому.

— Додому? — тихо перепитав Іван.

— Ну, ні, — посміхнулася Люба. — Звісно ж, не у ту задрипану Вербівку. У мене в Томську своя фірма, квартира у європейському стилі. У мене є все. Я не даром прожила на світі. Мені є що тобі дати. Ти їж, їж. В армії вас так не годують, бач, який худючий.

— А батько — він де?

Іван більше нічого не їв і не доторкнувся до вина. Люба почервоніла, мовчки зробила кілька ковтків і поставила на стіл бокал.

Мовчала, немов думала — казати чи ні, потім глянула на сина й промовила:

— У селі, де твоя баба Дуня живе.

— Моя баба Дуня? — чомусь перепитав Іван.

— Ми заїдемо до неї по дорозі, якщо захочеш. А твій батько, Іване, не вартий того, щоб про нього говорити.

— Він знав про мене? Хто він? — в очах юнака промайнув давній сум, та Люба не помітила цього.

— А, так, тракторист один, — махнула зневажливо рукою. — Колись був хлопець, як хлопець, поки не спився. Ні, він про тебе нічого не знав. Тепер знає. Тепер усі знають. Ти — мій син, моя рідна кров, а не її, — останнє промовила з легким роздратуванням у голосі.

— Усі? Ви й діду з бабою сказали? — До горла хлопця несподівано підкотився важкий клубок. Він намагався проковтнути його і не міг. Взяв бокал і випив до дна, немов його мучила спрага.

— Мені ж треба було тебе знайти, довелося поспитати. А тебе це хвилює? — глянула в обличчя сина. — Невже ти ніколи не відчував, що вони тобі чужі?

— Ні, не відчував. Я цього ніколи не відчував, розумієте ви?.. І зараз не відчуваю, — Іван дивився Любі прямо в очі. Щось знайоме було у тому погляді. Так і Олена дивилася на неї кілька днів тому.

— Ти куриш? — несподівано запитала Люба.

— Ні, — хитнув головою у відповідь.

— А я закурю. Офіціанте! — гукнула зверхньо.

Ще звільнення не закінчилося, а Іван сказав, що йому потрібно повертатися у частину. В тому ж автомобілі вони під'їхали до КПП. Він вийшов, за ним вийшла Люба, провела до дверей.

— До завтра, синок, — хотіла поцілувати в щоку, та хлопець відхилився, швидко повернувся й пішов.

Після відбою довго лежав із розплющеними очима. Відчував, як нестерпно хочеться вдарити себе. Бити й бити... Щоб до крові, нехай потече з нього її рідна кров. «Мамо! — гукнув подумки. — Чи простиш ти мені за те?.. Мамо, мамо, мамо», — шепотів ще і ще, ніби хотів переконатися, що у цьому слові нічого не змінилося.

На другий день до нього знову підійшов командир роти, старший лейтенант Слепцов, зміряв трохи зневажливим поглядом, кивнув

головою в бік КПП.

— Там знову твоя мати. Я й не знав, що ти такий крутий, думав — нормальний хлопець. Грошовита, мабуть, у тебе матуся, — сказав насмішкувато. — Іди, наказано тебе знову відпустити.

— То не моя мати, — Іван подивився в обличчя лейтенанту. — Я не вийду до неї. Будь ласка, скажіть їй, нехай їде.

— Не зрозумів, — лейтенант здивовано обернувся у бік КІШ. — Від такої мамусі відмовляєшся? — Слово «мамуся» прозвучало з відвертим глузуванням. — Такі сьогодні намагаються підім'яти під себе весь світ. То що сказати?

— Товаришу старший лейтенанте, — промовив Іван, як належить за статутом. — У мене є інша мати, справжня. Дозвольте іти?

У печі потроху згасало полум'я. Олена розбудила доньку, поставила на стіл сніданок, глянула на годинник.

— Щось ти мнешся довго, знову запізнишся на уроки? — зауважила Марійці, яка й собі глянула на годинник, що немилосердно цокав хвилину за хвилиною.

Швиденько вмилася, підійшла до дзеркала і почала розчісуватися. Волосся у неї довге, і вона мало не щоранку, коли брала гребінець, починала:

— У всіх дівчат у класі стрижки. В однієї мене коса, наче знарочне, щоб хлопці смикали.

Мати на це тільки посміхалася, інколи сердилася, коли донька починала дуже напосідатися.

— Як набридло, то відріжемо хоч зараз при самій шкірі.

Дівчинка на такі материні слова замовкала, швиденько запліталася, і деякий час Олена не чула скарги на довге волосся. Сьогодні Марійка робила все мовчки, бо стрілки годинника показували, що вона таки запізниться на урок. Ледь поснідала й почала швиденько одягатися.

— Треба раніше вставати, — дорікнула мати. — Тоді б нормально поснідала й не надягала б светра задом наперед, ще б матері й відро води внесла, а то ніжишся у ліжку по півгодини.

Донька тільки мовчала, переодягаючи заново светр. Олена глянула на неї, безнадійно махнула рукою, взяла порожні відра й сама пішла по воду. Біля колодязя було слизько — намерзла розхлюпана вода. Олена обережно поставила на лід відра, подивилася на Марійку, яка в одній

руці тримала портфель, а другою на ходу застібала шубу. Послухала, як порожнє відро вдарилося об поверхню води, потім, наповнене, смикнуло ланцюга.

Набрала одне відро, друге. Підняла і, щоб не підковзнутися, обережно ступила від колодязя. Хтось ішов навпроти, але вона дивилася собі під ноги, боячись упасти. Нараз зупинилася, підвела голову — за кілька метрів стояв Іван, не наважуючись підійти ближче.

— Синочок! Ти приїхав? — таки підковзнулася, упустила відра, та Іван устиг підхопити її, пригорнув до грудей. Так і стояли мовчки, немов прислухалися до своїх сердець.

Нарешті юнак легенько відсторонив Олену.

— Знаєш, мамо, що ти наробила?

— Що? — Олена з тривогою глянула в синове обличчя.

— Пом'яла у мене за пазухою всі троянди, а я ж тобі їх із самого Криму привіз.

Мена, листопад 1996 — травень 2000 рр.